

821(477)'06

M-62

ВІКТОР МІНЯЙЛО

Останній рубіж

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

PHYSICS DEPARTMENT

PHYSICS 354

LECTURE 10

ВІКТОР МІНЯЙЛО

Останній рубіж

Роман

Київ
«Радянський письменник»
1983

У2
М62

Роман современного украинского писателя возвращает нас к суровым временам Великой Отечественной войны. Бывший партизан Олекса Копытенко возвращается в родное село, сожженное фашистами, едет в Стрижики, восстанавливает колхоз, выращивает первый урожай на освобожденной от оккупантов земле. Памятью о нем после смерти остается и выкопанный им пруд, названный народом Олексиным.

Рецензенты: А. А. Дімаров,
Д. О. Міщенко

М $\frac{4702590200-053}{M223(04)-83}$ 11.83.

1

Біль гамується, коли його надто багато.

З Парадоксів Життя.

Ом і все. Закінчилася для тебе, Олексю, війна — до строку, до останнього пострілу в задимлене німецьке небо. Всі інші, не ти, дійдуть до межі життя і смерті, піднімуть автомати над головами й ударять довгими чергами, виливаючи так із переповненої душі біль утрат, гнів і радість. І кинуться душити один одного в обіймах — ті, що зостануться живі.

А ти залишився поза цим, хоча й у тебе заштопана в кількох місцях шинеля, збиті каблуки чобіг і на гімнастерці — густо орденів та медалей. І під серцем осколок. Так і сидить там — боялися лікарі виймати, бо близьенько від якоїсь аорти. Ну що ж, сидить, їсти не просить, нехай. Може, для того, щоб не покидала люта пам'ять про ворогів, поки живий.

І став ти, Олексю, інвалідом — сказали — на всеньке життя. Ще попередили, щоб не хвилювався, не робив тяжко, не пив, — ти тільки всміхнувся, — і сказали, якщо все буде благополучно, то й житимеш. «Та не помру, — думав ти, — коли й у вогні бігав, як Марко по пеклу».

3

Друга група. Це з інвалідності. А по сутності своїй, у власних очах, перед сумлінням своїм,— ти в першій групі. Ніхто тобі не скаже — посунься-но!

Ні, Олекса не посунеться і ні перед ким не шапкуватиме. Але як жити — ще не знав.

Не тишив себе надією, що купатиметься, мов сир у маслі.

Згарища сіл його не лякали. Мужик завжди підведеться. Наносить уночі лісу, вкопає стовпи, позакидає заміт, зйдуться всі кутком, намісять глиняних вальків — ось тобі й нова хата. А там у темряві й у теплі, доки здужає, обнімає свою молодицю — аж дивись, за кілька років уже товктиметься по хаті й ворухитиметься в соломі цілій рій хлопчаків — на дурні голови загарбників.

А та обставина, що скільки їхав, а на всіх залізничних станціях наче потовклася нечиста сила: тільки бур'ян повитикався поміж битою цеглою, тільки гусаки водорозбірних кранів повитягали голі шиї над сталевим плетивом рейок, та спалені вагони валяються під укусами — іржаві ребра якоїсь химерної звірини, та довгі гусениці ешелонів із солдатами й накритими брезентом платформами — наче каравани з іншого світу.

Та ще міста — теж напівживі. Сочаться димками — дихання людини, що замерзає в полі.

Оце вже справжня біда. Тут не відбудеш шарварок кутком... І ще, Олексо, не сподівайся на кутю з медом, бо й пенсія твоя буде ще хтозна-яка...

Довго походжав поміж ешелонами, міркував, куди їхати. Чи на південь, чи на північ, а хто тебе жде? Лежать його спечені синочки й жінка Ольга в братській могилі на околиці спаленого карателями Заріччя. І не ждуть од нього гостинців: ні калача від зайця, ані трофейних годинників. Не треба йому купувати ні леденцевих півників на паличках, ні кашкетиків, не вибирати черевики, постукуючи щиколотком по підшвах. Не повиснуть у нього на шиї рідні халамидники, не всміхнеться вимучено мати їхня.

І хоч як давав був волю своєму гніву на війні, а заспокоєння не приходило. Й думав: а чи ж може помста полегшити муку людини, що втратила все?.. Зітхав. Мучився. Намагався повернутися в сьогодні.

Тинялася товсто запугана баба в бурках і чунях із накритим брудною хустиною очеретяним кошиком.

Підійшов, грізно нахмурився.

— Споюєш солдатів, стара відьмо?

— Чого? — противно вирячилась на нього, закопилівши губу.— Чи я тебе боялася!

— Ось зараз, відьмо, патруля гукну!

— А вони в мене осьде-го!

— Ну, то давай літру!

Баба пильно оглянула його горіховими очима, пожувала губами, мов збиралася з'їсти.

— А пару білизни не хочеш? — якимось аж погрозливим голосом прорипіла вона.— Або двісті карбованців. От.

Олекса віддав гроші, надпив.

— Ну, тебе судити не можна. Добру женеш.

— Своя хвабрика.

Олекса підійшов до розчинених дверей теплушки, показав пляшку. Йому радо замахали руками.

— Давай, діду, давай!

Подали руки, втягли.

Перехильці добряче потяг із шийки і, не дивлячись, кому дає, простяг пляшку до гурту.

Потеплішало на серці — був серед своїх.

Зелена молодь підступила, лічила нагороди під розстебнутою шинелею.

— О, діду, ти й у партизанах був!..

— Ти спитай, де я не був!

— А що це у вас — гармошка?

— Питає!.. Машинка. Щоб дрюкувати.

— Навіщо ж вона тобі, діду?

— Буду книжки складати. Обпишу все своє життя.

— Та то ж тільки генерали спогади пишуть!

— А тут — нема чого?! — визвірився Олекса й, узявши двома пальцями гімнастерку на грудях, потрусив орденами.— Ти гадаєш, по блату?.. Ге-е! За кожним — десять моїх смертей, а ще більше тих падлів. Не подобались вони мені з самого початку!.. Кожний із цих орденів, скажу тобі, хлопче, — то як сходинка на високу гору. Ступив — добре, а оступився — то просто в чортячий казан!.. Тільки от Червона Зірка, так мені здається, може, й задарма...

— Задарма, діду, тільки потиличники дають!

— «Діду, діду»! — перекривив Олекса.— Сорок сьомий пішов. А це треба розуміти! Поки ти зважишся на Ярину, то я після Килини ще й Дарину!..

— Не перебаранчайте, дайте послухати!

— Ну от, відбили ми в того падла село. А вже ночей зо троє не спали. От забрів я до одної теплої молодичі, випив там добряче та й заснув коло цицьки. І спав же я, кажу

тобі!.. Мов пеньку продавшись. А здосвіта ті гади пішли в контратаку, й до-о-обре пішли!.. Й от як сіро-зелені на-рвалися, то моя молодичка як затермосує мене!.. Ой, німці!.. Тільки встиг штани натягти, схопив автомат, шинелину під пахву й босий у сні. А в обійсті вже гергочуть... Я — драбиною на горище. Виліз, зачинився і сам до лежка. Причаївся. А приморозок надворі аж шурхотить. Ось уже в мене ноги дубіють. Закутав їх у шинелю, то поза спиною дрижаки беруть. А в перервах між пострілами чую — наче сопе щось. Я запальничку із кишені, та й чирк. А то німець з-під стріхи повзе до мене. Й так мені страшно стало, що я вгатив його прикладом. Скрикнув він, а я його й ще. Він і замовк...

— А ті, що в хаті, не почули?

— Який-бо ти Хома невірний!.. Так стріляли ж!.. Ну, ще присвітив я, роззув його, сам озувся і сидю собі. Сінешні двері риплять, німці сюди-туди бігають, шваргочуть, а мене така нудьга взяла — оце тобі, думаю, влип... Аж тут за якусь годину наші оговтались. Чую — урра! Й ще децю. Я стриб із горища, — драбину моя молодичка прийняла, щоб німцям не кортіло лазити, — мало ноги не поламав. Примостився за хлівом і б'ю собі, куди треба.

Як уляглася та веремія, потрапив на очі взводному.

«Що ж це, — каже, — Копитенко, я тебе від учора й не бачив?»

— Е-е, та тут Смершем пахне!..

— Це якби взводний молодий... ті дуже вредні. А мій був уже бувалий, хлопець хороший, я йому й розповів усе, як на сповіді...

«А давай, — каже, — поглянемо на ту обскубану пташку!»

А фріц, виявляється, на холоді оклигав, і як ми спустили з горища без гальма, то виявився майором. Дрижить од страху, мов качиний хвіст... Але як уздрів свої чоботи в мене на ногах, то як заволає: «Штіфель, майне штіфель!» Ну, погнав я його до штабу в самих шкарпетках. А там дізналися, що воно за цабе, а він, гад гладкий, був начальник полкового штабу їхнього. То так зраділи, що наказали відтерти йому ноги й віддати чоботи. Потім подзвонили в дивізію, а звідти — «представити». А як закидав гранатами німецький дзот — дали першу Славу... Ну, а друга й третя — то, братики мої, дуже довго розказувати...

Посміялися всім вагоном на Олексину оповідку, й помалу Копитенко знов посмутнів. Тільки мугикав свою улюблену «Ой ти, дівчино зарученая...» — і від думки, що не жде

його хатне тепло, що й літа його вже не женуться ясним місяцем, а коваються в хмари, й сьогоднішні молоді роззяви (а він мав за таких безусих солдатів, що, пороззявлявши роти, слухали його бувальщини) не вважають його за рівню, а сповнені шанобливої зневаги, з якою молодь ставиться до стариків, нібито не здатних до того, що, на їхню думку, найголовніше в світі, — робити дітей, Копитенко сповнився чорного духу. «Дурні, — думав він, — я б ще таких настругав!..» І усміхався, бо знав, що в своєму молодечому невіданні ті гадають, що чоловічий вік кінчається десь під сорок.

Потім він дрімав і, збуджений своїми думками, снів жінку. Неясно висвітлену, ніколи не бачену, але живу. Йї тіло його молоділо від її білого, чистого світла...

...Того дня з сірого весняного туману на взір'ї недалеко від села показався вовк. Він стояв самотній, тоскний, непопущений і здавався більшим, аніж був насправді. Ніколи посеред білого дня не бачили сіроманця так близько від осель. Проїжджі, що помітили його, вельми дивувались — чого б це він?.. Коні обережно хропли й косились на сірий його силует. Зник...

...На вузловій станції ешелон довго стояв. Так довго, що кілька задирак встигли побитися з веселими матросами. Охочі до видовищ напочатку тільки підбадьорювали перебійців, а затим, повідривавши дощечки від снарядних ящиків, кинулись наводити лад.

Офіцерам не пощастило вгамувати пристрасті, й, коли надбіг комендантський взвод і випалив із автоматів угору, розпалені матроси, погукуючи «Полундра!», прорвалися з кільця і сипонули до своїх вагонів. Пояси застібали на бігу. Олекса, як більшість літніх солдатів, не брав участі в розминці, тільки посміювався: «От хулігани!.. Та чи мало вам ще німця?..»

Стривожений військовий комендант у супроводі худющо-го густобрового чергового по станції замахав машиністові згорнутими прапорцями, й паровоз, оглушливо ревнувши на натовп, пішов поковзом по рейках. Люди з наполегливістю мурах полізли в широко роззявлені пащі вагонів.

І знову застугоніли колеса, витанцьовуючи звичні ритми, й стрічний вітер висвистував пісню — кожному на його смак. Олексі вчувалася та сама печальна — «Ой ти, дівчино зарученая» — в незвичному танцювальному ритмі.

Напливали полустанки — на диво вцілілі. Чи в німця бомб не вистачало, а чи льотчик лінувався натиснути важіль, бо зблискували цілісінькими шибками білі будинки колійних обхідників, вітали состав довгі шлагбауми на переїздах, помахували діти ласкавими долоньками, й мати стояла з розгорнутим — обережно, непевна колія! — жовтим прапорцем.

Подеколи проводжали ешелон жіночі ремонтні бригади — міняли короткі порізані шпали на надійні нові. За окупації німець перешив колію на ширину німецьких залізниць, а кінці шпал пообрізавав врівень із рейками. Вслід за радянськими військами, що наступали, залізничні батальйони відновлювали ширину колії, а вкорочені шпали довелося розрізати навпіл і підкладати шматки під кожен рейку зокрема. Це була каторжна робота, та нічого не вдієш — злісним хитрощам ворога потрібно було протиставити працю і хитрість добру.

Іхали спокійно. Дозорці дримали, бо вже й не сподівалися на повітряні нальоти ворога.

За кілька годин Олекса вийшов на своїй станції. Власне, на руїни її потрійні — бомбили німці в сорок першому, потім наші бомбили й знову німці — поки могли дотягтися зі своїх польових аеродромів.

Відпочиваючи на чемодані, Олекса тільки дивувався — жодного тобі вцілілого приміщення, а робота йде, та ще й як! Щодві, щотри хвилини, важко гупаючи в груди землі, проносились состави, владно змахували руками семафори, совалися стрілки, перегукувались маневрові «овечки», клацали щелепами автоматичних гальм сортувальні гірки.

І, либонь, аж тут повірив Олекса — все відновлять, як було, й ліпше того, — адже людина може залишитися голою, а земля — ніколи.

Й що ближче він був до рідних місць, то все безнадійніше малювалось його власне становище — де зупинишся, де спочинеш, до чого прикладеш рук?

Ще й до війни добутихся зі станції додому — о, то була задача! Добре, як трапиться по дорозі «газик» із добривом чи порожня підвода із Заготзерна, а здебільшого — ноги на плечі, та й тьопай собі, перепочиваючи на канавах.

Перекинувши через плечі чемодан і речовий мішок, із друкарською машинкою в руці важко вирушив у путь. Місто було невеличке, сукупне, з обідраними халупами на околицях. У центрі ж колись височіли кам'яниці в два або й у три поверхи. Зараз — запустіння. Торішні руді бур'яни пови-

тикалися поміж щєбінкою, вцілілі стіни дивилися на світ підведеними кіптявою пустими очницями. Чималий гурт запорошених біло-рудюю пилюкою людей розбирав завали. По тому, що осторонь, ледь виглядаючи із засмальцьованих галіфе, походжав солдатик, Олекса зробив висновок, що то полонені. Й не вірилось, що вони до кінця віку закінчать свою роботу.

Через велику камінну греблю, котра сполучала місто із заріччям, вигинаючись, як лиснюча спина коня на водопої, стікала сіра й тяжка, мов свинець, вода.

Обсмоктані, як цукор, крижини з брунатними чубчиками вмерзлого очерету з розгону поринали в холодний окріп шумовиння.

Олекса потупцював у гурті роззяв, що споглядали непишний льодохід, і пішов стежиною понад берегом до переправи.

Залізний паром, окантований жовто-білою піною, глибоко сидів у воді — стояли вже на нім обдерта полуторка й двоє підвід. Літні їздові заспокоювали коней. Шофер сидів на крилі, смалив махорку й дивився на воду тупим поглядом людини, що нічого не жде. Олекса примостився коло нього на чемодані, прокашлявся, але той навіть не поворухнувся.

— Чуй,— легенько штовхнув його в бік Копитенко,— твоя лайба не з Хлібодарів?

Шофер мовчав дуже довго. Олексі вже кортіло розворушити його матюком, але той раптом сказав хрипким голосом:

— Ну то й що?

— А ти мене не впізнав, що такий сміливий?

— Ну Копитенко, то й що?

— Копитенко, та який!..— Олекса полінувався розтібнути шинелю.— А от ти, як був, так і залишився хитрюгою!.. І зараз у райспоживспілці? Ой гляди, Кузьменко, щоб я тебе не мобілізував!..

— А що, право маєш?

— Отак зайду до военкома, він одразу підхопиться — слухаю вас, товаришу повний кавалер Слави!.. Вільно, вільно, товаришу майор... У мене справа... Отак, одмобілізуйте того Кузьменка, що в райспоживспілці, дуже він мені не подобається... А якщо доведе мене в Хлібодари, то хай уже сидить у тій броні, бо все 'дно який із нього толк на фронті!..

— Ну, здоров, Олексю! Довезу. Хоч ти мене й розбронював.

— Люблю кмітливих!.. А чо', ти наче вчадів?

— Та...— Шофер підійшов до кодоли й, допомагаючи перевізникові, почав смикати її дерев'яними лещатами. Олексю й собі лінкуватю перебирав дріт полою шинелі.

Аж на тому березі Кузьменко, вкладаючи Олексині речі в кузов, заплямкав губами.

— Двоє синів...— І затрусився. Висякався, закліпав.— А я пшоно возю. Та ще бабу ночами слухаю. Як вие... Ну, то поїхали.

Олексю почувався так, немов щось украв.

— А ти роби,— сказав він.— Куди подінешся?

— На руках колись носив... Самокати робив. На підшипниках. До науки приневолював. Паском...

— А це вже так,— погодився Олексю.— Як я своїх... Тільки найменшенького, Володьку, й пальцем не зачепив... В тебе двоє було, а в мене шестеро... теж було... Троє в голодний рік, а троє... І Ольку, жінку, спалили... Отак, товаришу Кузьменко, заброньований, значить, возити пшоно, щоб не померла з голоду тая дівтора, що ще залишилася!.. Чуй, Кузьменко, ждуть вони, ті дітлахи, твого пшоно!.. Чи правильно кажу?

— А що тобі казати?

Машина трусилася, повискувала розбобтаним залізниччям, долаючи важкі кілометри розбитого шосе. Кузьменко раз у раз зупинявся, підбирав подорожніх і не звертав уваги на голосне вихваляння своєї доброти.

— Загребеш калиму! — кивнув Олексю на кузов.

— Та й для чого? Хай взяв би по п'ятірці,— така вже такса,— ну двадцять п'ять, ну тридцять — то й що?.. Я оце горілку привозив — чотириста карбованців літра... А кухоль пива — п'ятдесят... Чи складати ті червінці? Для кого?

— А правду кажеш — для кого? Я оце й сам сяке-такє барахло везу, а спитай — для кого?

Й вони зрозуміли, що сказали один одному все й уже не скажуть більш нічого значного.

Й хоч зараз Олексю й не був самотнім у своїй біді, але стало йому ще важче,— легше було б погодитись, що ти один безталанний, навіть пишатися цим — аби люди жаліли, але коли навкруг тебе такі самі... Й, подумавши так, запитував себе: а для чого ж ти воював — тільки для того, щоб убити ворога й самому зостатися живим?.. Ні, либонь,

не тому. Мабуть, для того згоден був умерти, щоб у житті й смерті залишатися вільним... Задля щастя майбутніх поколінь? Ні, Олекса не любив «покоління». Все поза його межею для нього не існувало. Ті «покоління» мали б бути в його померлих та спалених хлопчиків. Олекса визнавав тільки безсмертя свого роду.

— Ну, як же думають жити? — нагнувся він до шоферового вуха.

— А хто йо' зна... Навчають корівок ходити в ярмі... А насіння збирають у колгоспників... Хто що може. Отак.

— На коров'ячому хвості далеко не поїдеш...

— Та певно. Й жаль мені мурих, бо, крім того ярма, має ще кожна видати молокоздачу чотириста літрів.

— Ну, це ще по-божеському. Фашист, падло, по тисячі ще й сто брав... А як із тракторами?

— Залишилися ті, що ми в сорок першим побили та потім позліплювали. А свої німець устиг вигнати. Проте пальне вже завозять. Не довго доведеться різати чурки для газогенераторів.

— А начальство в районі як?

— Усе з фронтовиків та партизанів. Котрі поранені. Нікого не знаю. Окрім першого секретаря. Пам'ятаєш, був у нас до війни головою райвиконкому?

— Чорний? Іван Павлович?

— Він самий.

— Та за цю звістку з мене, можна сказати, належить. Я в його партизанським загоні два роки фашистів колошкав. І знаєш, був я з ним отак-о!..

— Ну, то тепер ти підеш угору!

— Може, яким начальником і поставив би. Та я не згоден.

— А чого б це?

— Та, скажу тобі, наробив би я такого, що потім три наркоми не розберуть. Ну й зрівняв би всіх — щоб не було рівних і ще рівніших.

— То не випада, мабуть, тобі командувати.

Дорога текла й текла їм назустріч, і кожна придорожня груша в канаві, кожен гайок, ліс на видноколі для Олекси були не деталями давно знайомого краєвиду, а щораз новим предметом тривоги. Копитенко сповнювався такою щемливою тугою, що, сором сказати, кортіло плакати. Тягар того суму викликав чомусь відчуття вини. Може, тому, що не дорожив усім цим світом, поминав його увагою в житейському клопоті, либонь, ще й тому, що в нинішньому своєму пригніченому стані не хотів і сьогодні дорожити ним.

Вирішення побувати в рідному селі прийшло раптово. Він аж засовався на потертому сидінні.

— Чуй,— звернувся до шофера,— як не доїжджаючи до мосту, зверни на Заріччя. Скільки там того бензину.

— Тадже ж.

— А чемодан та ще скринька хай постоять у тебе. Тільки щоб кури не пообсідали...

З шосе звернули на піщаний путівець. Вагозов із гарчанням застрибав у глибоких водоміях.

— Десь і не позбираю свою лайбу...— досадливо прокретав Кузьменко.

— Нічого, мотузками позв'язуеш... Доїдемо до царини, там і спиняй.

Біля покаліченої присадкуватої верби Олекса зліз, потупав ногами, розганяючи застоюлу кров, поглянув на звечоріле небо, зітхнув.

— От воно, значить, так... Ну, бувай, Кузьменко. Та скажи своїй бабі, що в чемодані моїм усе переписано й копія аж у Москві. Й ще щоб не заглядав ніхто, зачинив я туди свійську гадюку. А як не повірить баба, нехай загляне.

— Добре,— без тіні усмішки пообіцяв шофер.— Так і скажу.

Кузьменко розвернувся і поїхав. Олекса підкинув речовий мішок, надів лямки на одне плече й повільно, жадібно розглядаючи порослі бур'янами руїни, намагався вгадати колишні обриси села. Та тепер уже й не міг нічого впізнати: й де хто жив, і де чий садок, тільки розмокла глина та прокислий од часу запах гару. Аж моторошно стало, й Олекса далі не пішов. Усе здавалося йому — ось зараз заворушиться звалище й хтось дуже знайомий вибереться звідти й зупинить Олексу побалакати.

Сторожко озираючись, Копитенко подався до братської могили.

Горбок уже задернувався, проте могилу хтось доглядав. Мов змерзлий підліток, стояв хрест, довкола обстругана земля, обсипана світлим піском, на схилі викладено камінчиками: «Смерть фашизму!»

Де вони, його синочки, жінка Ольга, в якому кінці, в якому ярусі?

Не знав Олекса цього, бо й на похоронах не був. Блукав як неприкаяний у чагарнику, коли партизани засипали могилу.

Час, та війна, та горе люте стерли в його пам'яті риси дорогих людей. Тьмяні, сірі, дуже далекі обличчя стояли

в уяві, ані обійти їх, ні доторкнутися. За життя сім'ї Олекса не спромігся зробити хоча б «п'ятихвилинні» знімки, та якби й були вони, то затоптали б німецькі бульдозери, що руйнували спалене село. А може, й краще, що нема фотографій? Бо гаряча Олексина уява ще чіткіш малювала б муки його спалених дітей. Може, це й на краще, може...

Спадало на думку — а я ж їм, падлюкам!.. І знову-таки втіхи не мав. І знав, що ніколи не матиме. Помста — то пуштушка, — а хоч рік забавляйся, ситий не будеш...

Ще можна було б пристати в прийоми, годувати нерідних дітей, тішитись чужим затишком. А там, може, народились би й свої. Та й на це махнув Олекса рукою. Бо за тисячу днів і ночей підупала його невгамовна сила, гаряче завзяття застигло холодцем. І хоч жінку ще снів перед ранком, та, проте, стомивсь я, браття мої, стомився, стомився...

І вже й Володька, його названий син, якого двічі рятував од смерті готовністю померти за нього, не прийде — як ти тут, батьку, на старості літ, ану кинь лишень лихом об землю, та поїдемо трусити ятери, та вип'ємо вкупі по чарчині — ти ще можеш — ого! — і син не знайде його на старечих путівцях: покинув на війні й пристав до танкістів вихованцем — коротка синівська вдячність, не далека любов, не бөлуча пам'ять... Може, й згадає що на схилі літ, як то батько ніс його, пораненого, кілометрів з п'ятнадцять, як задля його видужання посадив поліцайську сім'ю під автомат, згадає, схаменеться, та ба! — чи й знайде вже батькову могилу... Ах ти ж, сучий сину!.. Олекса так розхвилювався, що вихопив вальтер, який дбайливо ховав од старшини, й випалив у повітря — чуй мене, Володько, чуй!.. І слухав луна від того пострілу, що, вже й згаснувши в присмерковій далечині, довго гучала в його душі.

Обернувся на легеньке покашлювання.

— Кхе, кхе! Забавляєтесь? — Стояв позад нього дідок, пінобородий, зламаний.

— Що? Стріляв? Ніхто не стріляв! Це тобі, діду, вчулося.

— Авжеж, авжеж, вчулося... Старому все вчувається — то його обідати кличуть од холодної печі, то його молода мати зове, аж поки вже й самого янголи покличуть, — а ходи, будем казати, ходи! Отож я нічого й не чув.

— Що робите тут? — стомлено сів на речмишок Олекса.

— Живу, отак живу. Тут моя і оселя — онде-о земляночка, отак... Не сподобив господь преставитись разом із мучениками, як село палив супостат, то випада мені тепера

тут життя почати, як патріархові Ісааку. Вогонь і тлін своє беруть, та ніщо не кінчається, бо все знов починається.

— Щось не пам'ятаю вас.

— Поселився був у Михайлівці. Й хата була в мене. Віддав удові. Бо мені більш нічого не треба. Аби тільки перед смертю і собі бути коло мучеників. Будем казати, життя стекло, нічого такого людям не зробив, то хай хоч могилу цю доглядатиму. Й так собі гадаю: побіля колоса й другий виросте, а там і вся нива засіється.

— Ти, мабуть, дуже грішний, старий!

— Гріх — не міх, за плечима не носити... Та, проте, стерегтися тра...

— Ну, гляди... Як ти не штунда й не піп, то живи... Та хай коло тебе оселяються люди, щоб не сталося на ворогове, — хотів і пам'ять про село стерти. Живи, діду! А я вже піду.

— Та й куди проти ночі? Зоставайтеся в мене.

Олекса не довго розмірковував — ба й справді, куди?.. Подався з дідом на пагорбок, де той викопав землянку. Старий влаштувався непогано. Двері й сякий-такий зруб натаскав із руїн, невеличке віконечко затулив уламками скла. Посеред землянки склав із цегли чи то лежанку, чи то плиту. По обидва боки — глинобитні лави, укріплені зрубом.

Старий кресав огонь, смердів сіркою, запалюючи саморобного сірника, нарешті на коминчику боязко захитався вогник у черепочку — прийшов сюди із десятого століття.

За деякий час у землянці стало душно — старий не шкодував дармових дров. Од густої вільгості навколо каганчика стояв золотий німб.

— Невесело живеш, — буркнув Олекса, оглядаючи приміщення.

Відро з водою на трикутному стільчику в кутку, зо два баняки на полиці, дві череп'яні миски, кожух на гвіздку, на лежанці сушаться повстяники. Та ще, затінена димарем, у правім заднім кутку якась табличка старослов'янською.

На низенькому ослінчику дід оббирав картоплю. Зголодний Олекса, переступаючи через усякий непотріб, тинявся по землянці, заважав старому. Й говорити не хотілося ні про що — дратував дідок своєю запобігливістю, незлобівістю. Олекса радше мав би справу з гострим і в'їдливим, щоб і собі позлоститися, відвести душу, звалити частку свого лиха на чийсь голову.

Попоїли вони теж мовчки. Олекса додав до картоплі ще бляшанку свинячої тушонки, й старий тішився — така ж м'якесенька, якраз на мої ясна.

Одразу й полягали. Старий поступився Олексі лежанкою, та той досадливо відмахнувся.

— Осколок у мене під серцем. Розпарюсь та й...

...Тієї ночі в безхмарному нічному небі гули радянські літаки. Видно, наша розвідка була добре обізнана про сьогоднішні заміри ворога, бо над аеродромом всю ніч, упираючись тупим пальцем у небо, світив прожектор. Мов бджоли до рідного вулика, зліталися після нічної роботи бойові машини. Фронт уже неблизько — літаки йшли з бортовими вогнями...

Копитенко довго шелестів соломою. Не давало спати роздратування — не вірив у цього діда, в його некорисливість, у його посмішку, в його справдешність. І ще думав: життя — то тільки з усіма його радощами. Дратувала спокійна старість — а це ж відмова од життя.

— Чуй, старий,— порушив він мовчанку,— як ти гадаєш, велика буде тобі нагорода за цей послух?

А що дід у відповідь тільки хлюпав носом у безтурботному сні, то Олекса сповнився до нього ще більшої зневаги й так обурювався, що невдовзі й заснув.

Вранці теж ніяк не міг позбутися чорного духу, все буркотів про хитрих людців, що живими на небо лізуть, і про те, що він їх усіх бачить на сажень під землею. Старий тільки непевно всміхався.

— Ой, мабуть, довго вас, чоловіче добрий, недоля ламала!..

Олексі від цих слів стало трохи жаль себе, й він подобришав.

— Ну, добре, доглядай могилу. А як що, то поховаємо разом із ними. Це я тобі кажу!

Хотів був викласти дідові бляшанку тушеної яловичини, та старий застеріг його піднятою рукою.

— Воно вам, солдатику, й самому знадобиться. А я не пропаду. Люди мені приносять, як тому, будем казати, пустельникові.

Олекса гнівно блимнув на нього й засунув банку в мішок.

— Живи.

Й уже як відійшов кроків двадцять, обернувся й погрозив пальцем:

— Знаю я вас, таких!..

Спершу гине безсмертна душа, а
потім — тіло.

З Парадоксів Життя.

У Стрижики Олекса добувся аж надвечір. Випало так, що в село зайшов тим самим побитом, як і колись зі своїм «побратимом» Пукасем. Так само перейшов глибоку канаву од поля й подався дитбудинківською садибою на сільський вигін. Тільки тоді буяла рясна зелень, а зараз — вогке сіре небо, обплетене голим крихким віттям яблунь, та жовтий ослизлий бур'ян похилився обабіч стежини. На протилежному кінці садиби біліли довгі будівлі, й Олекса упевнився — чорна рука війни обминула їх.

Пукасеvu хату Олекса знайшов одразу — на розі тихого провулка вона була одна під цинковою бляхою.

Як водиться по селах, зайшов не стукаючи. В хаті вже стояв присмерк, і його ніхто не впізнав.

— Живіть! — привітався Олекса хрипко; попри свою звичайну сміливість, зараз він чомусь хвилювався.

Відповіла молода Пукасиha якимось винуватим, недужим голосом. Свекруха її човплася в кутку коло скрині й навіть не обернулася на Копитенків голос.

— Ге ж сюди втрапив? — награло бадьорим голосом чи то запитав, чи то ствердив він.

— А кого шукаете? — прогугнявила стара, не розгинаючись.— Як до поліцейської сім'ї, то сюди.

Горе й глум — над собою і над людьми, скарга й злість, несвідомий виклик чулися в голосі Пукасиhi.

Олекса вже знав її норів і з перших хвилин зустрічі не бажав наражатися на глум. Змовчав.

— А світи-но світло, Манько!

— Ти диви, родичі до нас,— обернулася нарешті стара й хоч придивлялася, та не впізнала.— А хто ви такі будете?

Й коли тендітний вогник, прикритий Маріїною долонею, проплив до столу й нарешті вихопив із темряви Олексине обличчя і часті іскри сивини в густій чуприні, молода Пукасиha тихо зойкнула й зажмурилася, а стара застигла з піднятими руками, ніби відштовхувала Олексу.

— Солдат...—видихнула вона.— Горе наше. Біда.— Й почовгала до лежанки, схилилася на неї грудьми й заплакала — без голосу, без стогону, десь самими нутроцями.

Олекса підморгнув до Марії, зробив заспокійливий рух рукою — тихше, мовляв.

Врешті стара виплакалась, обернулася до Олекси.

— Ну, чого прийшов?.. Одного вже забрав. Євмена не забереш. Не прийшов ще з допру. Та чи й прийде?.. Може, її? — кивнула головою на Марію. — То забирай уже й чотирьох оцих, — ліктем вказала на принишклу дітвору.

— Петра війна забрала, — мовив Олекса, аби щось сказати. — Та я за нього стільки сіро-зелених перевів...

— А мене це втішить? Ти і їхніх дітей посиротив!

— Хай лишень знають, як заводитись!

— То цар їхній. А діти чим винні?

— Ті, що заводяться, хай думають і за своїх дітей!..

Д ...А в цей час із зарослого терном погребя на зселенім хуторі вигулькнуло дві постаті з гвинтівками. Прокашлювались, бурчали.

— Про махорку казав?

— Боїться. Каже: стану напитувати — одразу запідозрять.

— Дурна! Треба шукати на чужім селі. Так і скажи — на чужім. Чоловік, мовляв, недужий, а в нашім селі обкурился.

— Боїться.

— Я б оце без гарячого то прожив, аби тільки тютюну.

— Зловимо якогось, витрусимо.

— Аби ж то.

...Олекса стомився і від далекої дороги, й прикрої розмови зі старою. Сів на лаву, заклав ногу на ногу, витяг свого гумового капшука, що сам скручувався, і неквапом зробив цигарку.

— То як воно вам живеться? — Переводив розмову на інше, а сам косував на Марію. Стільки вже думав про неї — і в партизанах, і на фронті, й у госпіталі, й по дорозі в ці краї, і пам'ятав, освітлену щастям однієї ночі побачення з Петром, — зеленкуваті очі дихають, вивернуті яскраві вуста припухли від цілунків, а вся могутня своєю жіночністю постать, здавалося, тремтить від обірваної на найвищому крикові пристрасті. Чи носить вона в собі ще й досі той крик любові й небувале отупіння після вибуху гранати, що ним Пукась проклав собі шлях до товариства справдешніх людей? Чи це ж та жінка, до якої Олекса торував стежку

в мріях своїх, не наважуючись, проте, назвати й дружиною, і любкою?

Ні, не та...

— Як, питаєш, живеться? — це стара.— Ой, добре ж живеться! А як от ти живеш... коли Петь... Петя...

— А ти знаєш, стара, як то мені було йому свою останню гранату віддавати?.. Й zostавсь я, тобі скажу, без жодного патрона. Щоб останню кулю собі в черепок пустити.

Мабуть, не слухаючи його, стара марила про своє:

— А я так собі гадаю: може б, німці й помилували Петя. За дітей. Та за те, що, може, пішов за тобою в партизани підневільно. Все думаю. Гадаю. Може, це й дурниця, та часто про це міркую.

— Ти тільки думаєш. А Петро знав. А чи не здається тобі, що за те, чим Петро нехай вимолив би прощення у ворога, свої ніколи не простили б?

— І правда твоя,— зітхнула стара.— Завжди на твоє виходить. Мовби ти, солдате, по цей бік правди, а я по той.

— Отож-бо!

— Ну, то чо' прийшов?

— Та добре мені ця хата впам'ятку, а своєї не маю.

— То, може, пристанеш до нас у прийми? — Стара показала це з жагучими ревностями, ненавидячи й закликаючи Марію.

— Ще не вийшло такого указу.— Олекса знову підморгнув до Марії.

— Ай! — відмахнулася та. Й гримнула на дітей: — Чо' роти пороззявляли? А киш на піч!

Чотирирічний мізинчик, не випускаючи з рота пустушку, перший гайнув на піл.

— Ти диви,— здивувався Олекса,— ще й досі ссе!

— Та вже відлучила, а воно, бідне, ніяк не забуде!

Голос у Марії так і залишився грудним, тільки зволовився бідною.

І знову вдивлявся Олекса в жінку — де та молодість, що жевріла на губах, на твердих лицах, де здоров'я, що аж випорскувало було з одержі, де та сила плодючості, що обкїдала її аж чотирма, де воно все?

Й Олекса зрозумів, що ні час, ні калачі пухкі, ані меди єолодкі не повернуть жінці те, що втратила. А минуло ж усього два роки!...

Ніколи не жалів людей, а тут у нього серце стислось од такої жалості, що кортіло бити когось до крові, а самому егатитись головою об стїну.

І не щастя втратила,— якої радості зазнала вона за покійними Петром — пелюшки, пелюшки, тисячі випраних пелюшок, та чотири години сну на добу, та вічна тривога за здоров'я дітлахів,— оце й усе її солодке на світі. А от по смерті Петра покинула її надія на якийсь просвіток — хай, може, аж у кінці путі. Й це найбільше з того, що вона втратила.

Може, й знайде собі чоловіка. Та навіть у найгарячішу часину вночі вже не сподіватиметься на щось ліпше, хоч у її тілі дрімають до пори тисячі ще не зачатих життів. Та ні, нікого вже вона не знайде — про це подбала війна...

Й коли йшов до неї,— може, знайду притулок коло її вогню,— то не міг і надіятись на зміну, що сталася в ній.

А може, думалось, ти помилився ще раніше? Може, вже тоді хворіла вона сьогоднішнім днем?

Ні.

І зрозумів: не знайде він тут притулку. Не зігріє його млодість — бо вже жінка її не мала. І якщо й народила б Олексі дітей замість його втрачених, то не його будуть ті діти й не її: батько — розпач, а мати — туга.

Все.

— Ну, Манько, тільки сю ніч я у вас і переночую! — Сказав так, ніби вона сподівалась на більше.

— Так, так, переночуй, переночуй! — Це стара Лукія від безмежних, гострих, як коса, ревнощів.

— Помовч, стара, помовч! — Він заспокоював її — добре знав, куди вона гле.

Може, зрадувана його обіцянкою не потривожити пам'яті Петра, а може, й справді одійшла, бо заходилася стара варити куліш.

Олекса дістав із речового мішка грудку цукру, розбив на долоні ножем і обділив усіх чотирьох пукасенят. Потім ще подумав і виставив на стіл банку тушонки. Своїм величезним складаним ножем, що носив ще в партизанському загоні, дбайливо обрізав кришку.

— Дай-но дітям гарно повечеряти! — Зробив головою рух, мов буцав стару.— А з бляшанки я вранці зроблю вам квартиру.

— Та, може б, не тра...— без особливої наполегливості відмовлялася стара. Проте одразу ж виклала м'ясо в миску, а бляшанку довго чистила пальцем, потайки облизуючи його.

— А ти знаєш, Марійко, як був у армії, стільки того м'яса переїв! Одіб'ємо в німця гурт свиней — забагос!

печінки, в кабана чергу, печінку вирізав, а там — хто хоче — розбирай! На консерви вже й дивитися не хтілось...

Стара блимнула на нього.

— А по мені, то ніяка їжа не має пропадати. Печінки йому забаглося!..

Одібрала кілька ложок тушонки в куліш, рештою ж нагодувала дітей.

— Іжте. Це дав той дядько, що вашого тата на той світ спровадив.

— Ну, стара!..—заскреготав зубами Олекса.— Горіти тобі, відьмо, у вічному вогні!..

— Та вже й так горю... ой, горю... й ніхто мене не загасить... ніхто.

Мовчали.

Марія вклала дітей спати. Поволі згасав у хаті гамір. Звичайна Олексина сміливість зраджувала його. Не знав уже, як і повестися. Сидів мовчки на лаві, перекладав своє добро в речмішку.

— Петра де поховали?— не підводив очей.

— А де ж, звісно, на цвинтарі,— вже трохи спокійніше відповіла Лукія.— Повісили німчаї Петя вже мертвого. Йі так його понівечило, що ніхто й не впізнавав. Тільки я учувала сина, що то він. Та хоч як допитуються, а я на своєму стою — не він, мовляв. Бо мій був ледащо, з вами, мовляв, пішов... І вони відступилися, хоч як Танас Титаренко сікався — бо яка ж, мовлялечки, мати не признає сина мертвого, не заголосить... А я голосила!.. Ой, як голосила! Та тільки вороги не почули того й не побачили...

— Ну, я... то не витримав би!

— Хоч умирала я — так мені жаль було Петрика, хоч мало серце не репнуло, а я і не пішла дивитися на свого синочка. Бо його не вернеш, а за нього взяли б і побили Марушку з дітками. То я і мовчала...

— Чолом тобі, стара, чолом!

— І чужі люди вночі зняли його з шибениці та й поховали. А я на могилу не ходила, аж поки німця прогнали. Стоді вийшла на цвинтар, упала, землю цілувала над Петьом і вила, так уже вила — за все те уремля, що вимовчала. Йі Марушці сказала — отепер він наш, плач, дочко, плач!..

— Ну, стара, хоч я і не тонкосльозий, та...

— Тобі легко — за ружжо, та й подався ік лихий години!.. А нам, бабам, тра не тільки кривлєю плакати, а й дітей ростити.

Олекса загмикав, але не сказав нічого.

Трохи згодом невдоволено прорипів:

— Стелили б, чи що. А то так навсидячки й засну.

— Потерпи, ось зараз насиплю кулешу.

Вечеряв Олекса мовчки, час від часу зиркаючи на Марію. «Не та, не та...» І вже й думати про неї скоромно не міг.

Постелили Олексі с'як-так на лаві. Натомлене тіло все обважніло й мов прилипло до постелі. Й нічого не чув у собі Олекса, крім серця. А воно, здавалося, кульгало. «От мали б оце роботу, якби помер!..» І думка, що колись одійде в чужій хаті на чужі руки, так його засмутила, що спокій і обважнілість тіла як рукою зняло. Засовався, зарипів лавою, закректав, мов од зубного болю. І, щоб заспокоїти їх і самого себе,— не помре він тут, ні! — загомонів:

— А я от, знаєте, щоб не наврочити, ще здоровий, нівроку, здоровий!

— Ти завжди мався на силі. Бо вовкулака,— беззлісно сказала стара.

— А певно, на силі. Ще й не одного переживу.

— А вже так. Тебе й довбнею не доб'еш.

— Ну, помовч, стара, спи!.. Ти їй про образкі, а вона тобі — про лубки на возки!..

Навіть у хаті, де він мався за свого, не приходив спокій бодай на одну ніч!..

«Коли б хоч стара дала дуба,— думав він,— узяв би Маньку хоч таку, як є. Обігнав би круг хати разів стонадцять, вона й ожила б... Е-е, та ну вас усіх до біса!.. Роби їм добро, а вони ще й прокленуть...» І твердо вирішив не повертатися до цієї думки, відтак заспокоївся і заснув.

Може, тому, що спав не в землянці, ні десь у шкільному приміщенні, ні в пустій міській квартирі, що пахла б клеєм і старою пилюкою, а саме в звичайній сільській хаті на такому любому українському кожусі, сон його був спокійний, без тривоги й сновидінь...

...А в цей час на нічній вулиці двоє з гвинтівками наткнулися на випадкового перехожого. Схопили за чемери, кулаки — навзамашки.

— Стій! Ти чого, суко, тиняєшся вночі?!

— Граждани... ох... на смерть переля... д-дайте гріхи одмолити...

— Одмолиш... в бога-Христа-богородиці!.. Кажу одраву — обхід?

— Та я... громадяни... ох... мирне населення...
— То ти що — називаєш за ким?
— Та, присейбо ж... кабанчика чавив у Ганни Попелюхи... щоб, значить... сало зі шкуркою... жаровнею смалив...
— А в кошику що?
— Та то, звиняйте, частка... виходить, заплата за роботу...

— Конхискується для народної армії! А щоб не думав — задарма, то ось тобі — рраз! І ще раз із другої!.. Де твоя хата? Візьмем на замітку. Йі щоб до ранку йі не писнув!..

...Прокинувся Олекса од відчуття роздратування чи незадоволення.

Стояв над ним чоловік із обличчям ніби видовбаним — більше заглибин, аніж опуклостей.

— Чого тобі? — не дуже хутко підвівся Олекса. Одвернувшись боком, вліз у штани, за гімнастерку тільки лапнувся.

— А от, знаєш, того,— буркнув чоловік і одійшов наперед хати. Коло порога тулилася маленька, по-міському зодягнена жіночка, мабуть, учителька.

— То хто це ви такі? — примружився Олекса.

Чоловік із темним, ніби видовбаним із дубу обличчям, прибрав вигляду, ніби Олекса його не цікавить, і звернувся до старої Пукасихи, що стояла коло печі з виразом камінної незворушності:

— Так от, бабо Лукіє, прийшла, знаєш, додаткова воєнна позика, так що ми розкинули... В середньому, знаєш, випада по сто п'ятдесят, а вам — ну, триста.

— Овва! Ти зачекай,— втрутився Олекса,— воєнна позика діло дуже потрібне, а тут ви щось наплутали... Виходить, перекручення.

Чоловік же продовжував:

— Так як ви знаєте, Пукасихо, хто ви є і що воно, знаєш, може бути...

— Ні, зачекай, ти мені скажи, хто ж вона є?..

Чоловік опік Олексу гарячим, сливе ненавидячим поглядом, верхня губа його перекосилася.

— А є вони, знаєш, поліцейська сім'я, і хай пам'ятають про це!

— А відомо тобі, що з її сином фашисти зробили?

— Йі знати не хочу! Що ті катюги не поділили зі своїм, знаєш, попихачем — то мені до каганця! Мабуть, знаєш, не виказав наприкінці потрібної вірності.

— Ну й дуринда! — захвилювався Олекса. — Пускась змив свою ганьбу кров'ю. Він був у партизанах, чуєш!.. В самого Чорного! А я з ним — отак-о!

Чоловік усміхнувся.

— А мені, знаєш, в сільраду про те не обписали.

— Так от зараз я тобі обпишу! — Копитенко кинувся до свого речмишка, та схаменувся, залаявся так, що жінка коло дверей крутнулася і кинулась у двері. Темнолиций чоловік притримав її за руку.

Олекса посмикався, проте не показав гімнастерки зі Славами, ні рогача не схопив, не кинувся з кулаками.

— Так от, хоч хто ти там є, а вимотуйся звідси хутчій, і щоб більше я тебе в цій хаті не бачив! Можеш тільки прийти з мішком пашні для одних дітлахів! Бо їхній батько загинув і за тебе! Н-ну! — визвірився Олекса й усміхнувся своєю киплячою усмішкою. — Це тобі Копитенко сказав, а його й у Москві знають!..

— Добре, добре, й ми про тебе, знаєш, дізнаємось! — голосом, що не віщував нічого доброго, пообіцяв чоловік. — А щоб ти, знаєш, здогадався, на кого рота роззявив, то я — тимчасово виконуючий голова сільради!

— А я тобі теж не фунт з восьмушкою!

— То подавай документа!

Олекса потім і шкодував, що не ошелешив голову своїми Славами. Та чи розумівся той на них?.. І ще, задержись, Олекса вже не міг попустити свого.

— Я одному як подав, то й досі тримає!

— Ходімо, Олено Аркадіївно, складати акта. Не інак, як дезертир. Або й агент, знаєш, однієї держави.

Коли за бригадою зачинилися двері, Олекса підморгнув до хазяйок.

— Чули, як я їх?.. Більше не зайдуть.

— Ох, заходили та й зайдуть!.. Оце з місяць тому, як збирали насіння до посіву, то всі — хто скільки міг, а нам — аж п'ять центнерів!.. А де його взяти?.. А то ще як позиція була близько, то Марушка з окопів і не вилазила... А про те, що Петь був у партизанах, геть ніхто й не повірив... От і гірко мені, що ото Петь від одного берега одбився, а до другого не пристав!

— Нічого. Я вам таку довідку надрюкую!.. Власною рукою підпишу, ще й ордени свої прикладу!

Мовчазна й дуже засмучена, стара поставила Олексі снідання.

Визначай початок путі в кінці
дороги.

З Парадоксів Життя.

Не встиг Копитенко й ложку відкласти, як до хати вва-
лилося двоє парубчаків років по шістнадцять-сімнадцять
з німецькими карабінами.

— Которі тут дядько дезертир, то виходьте! — ламким
баском гукнув один із них і гупнув прикладом об під-
логу.

— А ви, пацани, хто такі будете?

— «Яструбки»,— радо пояснив другий хлопчина, круг-
ловидий, із ясним рум'янцем на всю щоку.— Винищуваль-
ний батальйон.

— Ова! — присвиснув Олекса.— То це ви Копитенка
винищуватимете?

— Наказано відправити вас куди слід,— насупився пер-
ший хлопчак.— А там розберуться.

— А як я не піду?

— А в нас і патрони є! — розплився в посмішці рум'я-
ний. Він пересунув пальцем запобіжник і повернув рукоят-
ку затвора.

— Стій, дурню! Ще когось із дітей встрелиш!..

— Ми розуміємо!

— Як будете тікати, то один раз у вас стрельнемо, а
другий у повітря! — це суворий.

— Ні, я на це не згоден! — удавано захвилювався Олек-
са.— Це ж не за статутом! Ти спершу в повітря, а потім
знову в повітря!.. Та й то поскаржусь вищій владі.

— Так що, дядьку, забирайте ваші торби й виходьте! —
ще раз гупнув прикладом суворий парубчак.

Копитенко пожував губами — розмірковував, як повести-
ся. В Пукасевій хаті йому робити було нічого. Набридла
стара з її злостивістю, та й Марія, сира якась і неприкая-
на, більш не викликала його цікавості. Залишалось тільки
не втратити гідності й не нашкодити жінкам.

— Ну ви, Пукасиho, майте надію,— сказав він.— Поїду-
но я до району, поклопочусь.— Зрозумів, що від його мови
в них надії не прибуде, й додав: — Доведеться декому впра-
вити мозги. А там заїду й ще. Погляну, чи наука в ліс не
пішла... Так що бувайте покамість... А ви, пацани, будете
моїми ад'ютантами...

Він посунув на «яструбків», і вони змушені були, наступаючи один одному на задники, вшитися з хати першими, а не позад нього.

Коло воріт стояв запряг. Лахматі шапки з підв'язаними хвостами, сумно опустивши голови, мріяли про овес.

Олекса штовхнув ліктем рудовусого, якогось наче шкіряного дядька-підводчика й сів поряд із ним. Дядько повертав до нього свої жили, бурчав:

— Ніззя так... Зайшов у село, а хто воно, що?.. Га?.. Ніззя так. Ще сфотографує що... Ніззя!.. Га?

Копитенко поглянув на свій речмишок і занепокоївся. Проте намагався не втрачати доброго гумору й усе дражнив «яструбків» — оце діждеться слушного випадку й утече, а їм, мовляв, «пришиють статтю».

— То, може, вас, дядьку, зв'язати? — спитав рожевощокний парубчак.

— Хіба що німецьким телефонним кабелем, — погодився Олекса. — Дуже міцний.

Серйозний парубок тільки сопів і тісніше притискав ствол карабіна до Олексиного попереку.

— А цей... ваш голова... звідки він? — поцікавився Олекса.

— Та наші, сільські. В армію їх не забрали, бо бронь. Ще в них німці дочку в Германію погнали...

— А-а-а... — Олексі стала зрозумілою поведінка голови в Пукасєвій господі. — Так, так, — сказав він.

Хотів був прилягти на саях, та згадка про пістолет у речмишку розігнала сонливість. «Мабуть, тікатиму, — розмірковував він. — Зачну їм про війну, їх і розвезе. А там десь коло чагарів скажу — оправитись, мовляв, та й... А як же з речмишком?»

Недовго думаючи, Олекса повісив його на одне плече.

— А то нащо ви? — стривожився суворий хлопець.

— Моя річ, що хочу, те й роблю! — буркнув Олекса. — Ти свій карабін при собі маєш, а я свою торбу при собі. А як же?

— Дуже ви хитрі! Та ми німецького старосту до району возили, й нічого, не втік.

— А цього разу везеш ти Олексу Феопенктіювича Копитенка, колишнього партизана, та ще й бійця Червоної Армії, котрого у Москві знають!..

— То ви, дядьку, були в партизанах?

— А був, був... У самого Івана Павловича Чорного. Ось

і медаль.— І Олекса долонею потрусив свій дзвінкий «іконостас».

— Ти диви!..— обізвався рум'яний парубчак.— А кажуть...

— Кажуть, що з полови сніпки в'яжуть! — пробурчав Олекса.— Погане ваше діло, хлопці! Доведеться відповідати по всій строгості. Як-не-як, а чоловіка заслуженого, все одно що Героя Радянського Союзу... Погане ваше діло, пацани, погане...

— Наказано, то й веземо! — це строгий.— А там розберуться.

— Розберуться то розберуться. А де папір?

— Ось він — тут! — строгий поплескав себе по пазусі.— Пакет.

— Ну, як пакет, то справа інакша,— погодився Копитенко.— Тільки от сургучевої печатки нема. Знов же сплять.

— А ми й старосту без печатки возили — й нічого. Ще й подяку одержали

— За мене вас хіба що на «губу» посадять. І шкода мені вас, хлопці, як діток рідних...

Олекса покосував на хлопчаків, одвів рукою ствол гвинтівки, що муляв йому поперек, і до самого району вже не прохопився ні словом.

Парубчаків, видно, стурбувала його річ, бо в розмові поміж собою бадьорилися і все згадували старосту, що його приставили були «куди слід», хоч який був клятий.

Олексі, проте, було не до жартів. Зараз уже й шкодував, що прихопив із собою той вальтер. І нащо він йому був здався?.. Якось вийшло по-дитячому... Може, тому, що не відвоюювався, не достріляв за той рік, що сидів у окупації? Може, від того, що полюбляв усілякі небезпечні пригоди, а ховатися ж зі зброєю теж небезпечно? Може, сподівався після кількох медичних комісій знову потрапити на фронт?.. Хтозна...

Та ще й граната — рибу глушити. Наглушиш...

Коли потрусять його речмишок там, куди везли його зелені парубчаків зі Стрижиків, то не намагатимуться розгадувати його натуру, а відразу почнуть «шити». На кого? Коли? Де? І навіть питають, для чого заробляв три Слави. Щоб «втертися»?

Вимагатимуть на нього характеристики. Коли надійде така вимога до штабу тієї частини, де Олекса служив, там довго думатимуть, напишуть щось обтічно (самі ж пред-

ставляли до Слав). І Чорний напише. Цей не крутитиме. Але чи зважатиме на характеристики той, що питатиме?

І хто він буде, той, хто питатиме? Молодий чи старий? Якому вже плювати на подальшу свою путь чи котрому служба дає тільки перші гострі втіхи?

Може, сказати, що одібрав зброю в якогось пацана і мав оце здати? А чому не здав одразу?

Отже, в найкращому випадку — два роки. Ну, що ж, треба й до такого підготуватися...

Орденів по суду не одберуть. Це теж у кращому випадку...

Й Олекса почав потроху звикати до цієї думки. Ще й міркував: а де ж мені притулитися — ні кола ні двора. А там хоч нари казенні й баланда безкоштовна... Не наїсися, але й ніг не протягнеш... А з мужика його й там не скинуть...

Ще й до такого готувався — а хоч убий, а все «ні, ні, ні!». Отоді й залишиться голенька стаття і оті два роки за нею...

Тікати Олекса вже передумав і тому скинув мішок свій з плеча...

...А в цей час у хаті дві жінки — мати й дочка — сиділи важурені.

— Руки на себе наклади!.. Докіль його мучитись?..

— Мило не мило — бачили очі, що купували, — їжте, хоч повилазьте!.. Чи ж не казала тобі — не води того Танаса, та й Оляна вікна біла, а ти все жирувала!..

— Та хай би він був пропав — сам підкотився, а потім усе грозив — як одступиться, мовляв, од мене, то в Германію заберуть...

— Отож-бо... — зітхнула старша.

— А тепер передачі їм носи, та й неабиякі, а щоб тлусте... та спідне пери... Вчора забрала з них, то до хати не можна внести...

— Мабуть, доказала б ти про все властям... Може, й помилують... Так, мовляв, і так, — приневолював.

— А він грозить, — мовляв, викажу на тебе, що ти нам таємних комуністів та активістів заклдала... Неспроста з поліцаєм, мовляв...

— Ой матінко!..

— А то ще каже — застукаємо тебе зі старою та й...

— Царице небесна!..

— *Й ще як прийду... то вони... вдвох... Він, каже, більш як брат мені...*

— *Стерво!..*

...Іхали вони саньми. Подеколи цукристий льодок, вкритий тонким шаром кінського гною, проламувався, й сани глухо бухали й шурхотіли, подекуди коні йшли майже по коліна в глибоких баюрах, у інших місцях коліну перетинали смуги масного й лискучого багна. Повітря було вогке й неприємно холодне, мов дихання недужої людини. Пахло солом'яною цвіллю й гнилою нехворощею.

Олекса засидів ноги, та й так дратувало становище в'язня, і він, мало зважаючи на стволи гвинтівок, що дотикалися до його боків, стрибнув із саней.

«Яструбки» переполохались.

— Ану, дядьку! Ану, сідайте! Кому сказано?! Сказано вам чи ні?!

Парубчак і собі позіскакували й почали хапати Олексу за руки.

— Та йдіть ік чортиній матері!— гримнув Олекса.— Й не хапай, а то схопиш... Не тікаю я. Ноги розімну. Та й дурні у ваших батьків сини!..

— А ви, дядьку, прикусіть язика! Так як ми при сполненні!..

— Сполняй, сполняй,— огризнувся Копитенко,— та міру знай!

Хлопчаки тяжко дихали й липли до Олекси всім тілом, взявши його між гвинтівок, мов у голоблі. Підводчик і собі зліз і теж заважав Олексі йти.

— Ніззя так, ніззя! Га?..— усовіщав він невідомо кого.

Так вони й пхалися з добрі гони, поки Олексі набридло, й він боком звалився на сани. Хлопці довго не могли заспокоїтись, прошиваючи Олексу гнівними поглядами.

— Ви, дядьку, не дуже! Бо зв'яжемо!.. Є такий указ!

— Що хочеш роби, тільки через тин не кидай! — глузував Олекса.— Ну, нічого, хлопці!.. Перевірів я — службу ви добре справляєте! Тепер бачу, що починали вас робити з голови...

Аж нарешті в'їхали в Хлібодари.

Поринувши у весну, село було мокре й брудне. Тікали німці з районного центру дуже поквапливо, й через те в нім майже нічого не змінилося. Тільки в кюветах шосейки, що правила й за головну вулицю, скособочились кілька німецьких автомашин без жодного ската, бронетранспортер без

мотора й самохідка з гарматним стволом, що нагадував бугилову рурку з розвернутим краєм.

Якби не оце, та ще відсутність на вулиці чоловіків призовного віку, то можна було б подумати, що війна й не зачепила село. Торохтіли підводи з молочарськими бідонами й бочками з пальним, залахматілі коненята сумно кивали головами, кланяючись дорозі, обшарпані «газики» з підгнилими буряками коливались на вибоїнах, вчепившись за сторчма застромлені вила, сиділи в кузовах і теж коливались запугані в неоковирні теплі хустки жінки-вантажниці.

Малеча у ватянках і батьківських чоботях бродила в кипучих ручаях.

Все — знайоме і звичне, як і до війни, окрім кількох братських могил із дерев'яними тумбочками-обелісками й фанерними червоними зірками в дворі церкви, що до війни правила за клуб. Зараз на бані височів дерев'яний хрест — видно, в церкві правилось.

Олекса насмішкувато поглядав на хрест і думав: «Нічого... Ось тільки війна закінчиться...»

Проте найпотаємніші думки Олексині були довкола теперішнього його стану.

— Завертай до райпарткому! — наказав він іздовому. Хлопчакам кинув через плече: — Сьогодні бюро, все начальство там.

— Ніззя, — пожував губами іздовий. — Нам про те нічого не звесно. Ніззя так. Га?

Олекса хвилини зо дві помовчав, потім видер із рук іздового віжки й батіг, захльоскав коні.

Коні рвонули в бічний провулок так, що в самого Олекси всередині все затрусилось.

Він знав, що ошелешені хлопчаки стріляти не будуть. Іздовий поривався вихопити віжки, та Олекса дав йому стусана ліктем під бік, і той тепер тільки тримався за люшню.

Коли парубчачки отямилась і почали хапати його за шию, сани вже зупинилися навпроти хвіртки до садиби райпарткому.

Олекса точним рухом вхопив обидві гвинтівки за стволи й дужим ривком стяг обох парубчачків із саней. І потяг за собою. Хлопці тільки люто опиралися і кречтали. На Олексине щастя, хтось виходив із райкому й відчинив йому вхідні двері. Чоловік той тільки лупав очима.

— Я вам покажу з-зброю! — сичав Олекса. — Йди, одне й друге, не огинайся!..

Після короткого замішання Олекса з парубчачками втиснувся в сіни, там так само раптово відпустив гвинтівки, й хлопці мало не попадали. Він же хутенько відчинив другі двері й удерся в приміщення. Сковзнув поглядом наліво, направо й, найшовши потрібну табличку, торгнув двері.

Секретар райпарткому Чорний сидів аж у глибині великого кабінету й розмовляв із якимись чоловіками. Він невдоволено покосував на Олексу, на якусь мить поморщився, потім упізнав.

У цей час до кабінету заглянули й Олексині конвоїри. Копитенко перед самими їхніми носами хряпнув дверима й характерною своєю ходою підстрибом пішов на секретаря.

— Ну, здоров будь, Іване Павловичу, товаришу Чорний!

Секретар і Олекса зійшлися десь кроків за три-чотири від стола. Іван Павлович однією рукою обняв Олексу, а другою гнівно замахав на Копитенкових конвоїрів. Ті повклякали на місці.

— Дай я тебе почоломкаю, старий! — радо гукнув Олекса, хоч Іван Павлович був йому майже одноліток. — Ану, гетьте мені, сц...! — гаркнув Олекса до парубків. — Та внесіть мою торбу! Я тут і ночуватиму!

Від великого подиву Іван Павлович не міг вимовити ні слова. Врешті опанував себе.

— Ну, Копитенко, знову влаштували якийсь спектакль!.. А чого ви тут, хлопці?

— Та як ми конвоїри... — забелькотів рожевощокий хлопчина.

— А кого ж ви конвоюєте?

— Та ось їх, дядька!

— А-а, мого партизана... Ну, то вийдіть, прохолоньте, а як треба буде, я вас покличу!

Співрозмовники секретаря теж попідводились і наблизились до гурту. Тут парубчачки спасували. Помаленьку задкюючи, вони попхалися в двері.

— Торбу принесіть! — ще раз гукнув Олекса. — Ну й молодь теперішня, нечеми! — звернувся Олекса до присутніх. — Ніякої тобі поваги! — Відвідувачі Чорного й самі були літні люди, й тільки мовчки кивали головами.

— Ну то як?.. — Чорний скуйовдив свої вже сиві кучері.

— Та от живий, бачте!.. І здоровий, нівроку. Десь там осколок сидить, то що, нехай собі сидить, їсти не просить!.. І ще ось бачте, — Олекса неквапливо розстебнув шинелю і блиснув на присутніх своїми Славами.

— О-о! — округлив рота Іван Павлович. — То ти й мене забив, чортів дядьку!..

— А вже так!.. — Олексу не можна було запідозрити в зайвій скромності. — А вже так!.. Повний, виходить, кавалер, вроді Героя Радянського Союзу!.. А вже так!.. І знаєш, — знову почав він «тикати» до Чорного, — це, можна сказати, твоя робота! Бо, якби не попав я в добрі руки, десь би й скособочився!.. А вже так!

Олексині конвоїри були хлопці настирні. Тримаючи Олексин речмишок, мов немовля, просунулись у двері.

— Нам тра цього дядька здати в...

— Поставте мішок ось тут і можете йти, — вказав пальцем Іван Павлович. — Як кому треба, то хай мені подзвонять.

— У нас на них пакет, — сказав похмурий парубок.

— А він що — коні вкрав?

— Так як вони дезертир...

— Давайте сюди свій пакет!

Перезирнувшись із товаришем, похмурий із деякою осторогою подав Чорному конверт.

Той розірвав його, пробіг очима папір, засміявся, похитав головою, потім розмашисто підписався на конверті й подав парубкові.

— Скажеш — попав у надійні руки!.. — Ще раз покрутив головою. — Ну й художники!.. — Потім заспокоїв хлопців: — Погуляйте на вулиці, я подзвоню вашому голові. — Стурбовано повернувся до своїх відвідувачів: — Ну, що я вам скажу?.. Ви ж директори емтеес, а не я. Бабіту нема й у області. Витоплюйте зі старих підшипників, розбирайте німецькі мотори, а щоб до сухого всі трактори пішли!.. Залишилися лічені дні!.. Й спуску я вам не дам — війна! Й ще: з німецьких танків і самоходок позрізайте башти й запрягайте в рілля. Самими корівками посівну не витягнеш!.. Усе.

Директори покліпали, похитали головами й, немов винуваті, почовгали до виходу...

...А в цей час із сільської крамниці вийшли дільничний інспектор міліції та бухгалтер-ревізор райспоживспілки. Продавщиця замикала двері на штабу.

— Іхня робота, — буркнув міліціонер. — Двоє наслідили... Цієї ночі пограбували ще й одного дядька. Забрали м'ясо.

— Чи й спймаєте ви їх?.. — в обережну насмішкою запитав ревізор.

— Спійма-а-ємо! — з жорстким протягом сказав міліціонер. — Це вам не голка в сні... Десь та й вийдемо на слід.

— А мені, їй-богу, весело, — сказала продавщиця, догнавши чоловіків. — Горілку забрали, ха-ха!..

— Гляди, щоб не стало тобі сумно! — похмуро буркнув міліціонер. — Може, сама з хлопцями й випила.

— Тю на вас!.. Та, окрім сопливих «яструбків» та кривого Оксеня, де ж мужика вдатного найдеш?.. А весело від того, що як привезли були після визволення п'ять літрів, то так і стояли до вчора... Чоториста за літру!.. От цукерок шкода і пряників.

— Розбазікалась! — сердився міліціонер. — Ось як почнуть тягати на допити в район — одразу захникаєш.

— Може, там із ваших лейтенанта якого підчеплю!

— Спробуй! — трохи відтанувши, поплескав її по плечу міліціонер.

— Ну, Копитенко, — запросив Чорний, — сідайте. Тепер поговоримо.

Олекса всівся в зручне крісло боком до столу, ще й ногу на ногу заклав. Витяг свого гумового капшука, скрутив добрячу цигарку й обслинив її по-своєму, протягши всю в роті від початку до кінця, покладав німецькою запальничкою і видув цілу хмару сизого диму, а наприкінці ще й кілечко випустив.

— То з якого місця розказувати? Чи з того, як ми з вами з лісу вийшли й здали зброю і як потім мене польовий военкомат підібрав, чи з якого інакшого?

— Знаю, що на фронті ти не латав чоботи, й каша в тебе не пригоряла в казані, й не писарем був, і не шофером у якогось генерала, то й, мабуть, починай з кінця.

— А це вже так! Бо як даси мужикові свободу слова, то розбазікається, мов по третій чарці на хрестинах... Мужик, коли він мужик, то він таки мужик!..

— Ти давай ближче, ближче до кінця!

— Ну, оце відпустили в чисту. Осколок сидить там десь у мене коло серця. Але я ще дужий, сказав, нівроку, і не помру наглою смертю, це вже я вам кажу! Та тільки треба мені пристроїтись — щоб не таскати мішки, а якусь інтелігентну роботу, вроді комірника чи конюха в ледачого начальника при добрих конях, щоб від натуги, значить, той осколок не посунувся і не став я тим інвалідом, котрому вже й пенсії не треба.

— Може, підеш завідувачем млина в Городище-Пивоварівку? Там одного зняли й під суд віддали.

— Ну,— розвів руками Копитенко,— хочете ви нацькувати на мене всіх районних начальників... І знову ж таки я — малопартійний і резолюції накладаю, можна сказати, матюками... Мені, кажу, інтелігентну посаду — щоб горбом не робити... Десь, може, двірником, а може, охоронцем на маслозаводі — дуже поважаю сметану... Оце б розкошував!...

— То не підеш завідувачем?

— А вже ні.

— Ну, а головою колгоспу?

— Воювати з бабами? Й тут кажу вам — ні. Бо як почнеш конати хлібоздачу...

— Це для кого «конати»?

— Та для городян... котрі по вісім годин роблять... і ковбасою запахаються...— Олекса посміхнувся печально й виключно, як завжди, коли не міг виказати всього, що думав.

— Ну й куркуль же ти, Копитенко! — Іван Павлович аж головою похитав.— Та знаєш ти, що ті городяни працюють зараз щонайменш по одинадцять годин, одержують по чотириста грамів хліба... Ну, а за місячну зарплату кожен може купити на ринку чотири буханці... А ту ковбасу, про яку мелеш, городянин зараз може побачити хіба що уві сні!..

— Винуватий... перевірка лінії... Пожартував я. Дуже люблю шуткувати.

— Жарти твої дуже обидні, товаришу Копитенко!

— А жарт завжди обидний, як близько до правди...

— Ото й хотілося б мені, щоб оце який ти є, од плуга, можна сказати, та ще й з думкою дядьківською, прийшов до таких, як сам, головою — вони тобі швидко повірили б.

— І що б я мав їм обіцяти?

— А й справді — що ти зараз пообіцяв би людям?

— Нічого б не пообіцяв. Півкіла на трудодень, та й то за перше півріччя.

Іван Павлович сумно покивав головою.

— А так, Копитенко, ти добре знаєш свої можливості...

— Не свої,— буркнув Олекса,— а ваші.

— І тут ти маєш рацію. Бо нам доводиться відповідати за всіх і все на світі.

— А скажіть, Іване Павловичу, жінку вже перевезли?

— Виклик послав давно. А от перепустки ще не дали. Не відпускають із роботи.

— Та ви ж великий начальник!

— Там я не начальник.

Помовчали.

— То підеш головою?

Мовчав Олекса та тільки з тихим усміхом думав про змарнілих жінок, що тягнуть за налігачі корів у борінках.

— А ти знаєш, Іване Павловичу, коли ми з тобою вріжемо дуба й нікому буде за нас збрехати, то люди з комунізму поставлять отакій пам'ятник сьогоднішньому дядькові, колгоспникові. За те, що був терплячий, як віл, і робив задарма, не розгинаючись. Хоч, може, й не думав про комуну, а тільки через те, що любив землю і злак на ній і щасливий був, може, тільки з того!.. А я, якби оце й справді став головою, то кортіло б мені що-небудь збрехати йому, гарне-прегарне, щоб додати йому до отих півкіла за перше тільки півріччя!..

— Не брехати треба, Копитенко, а гірку правду сказати за день сьогоднішній і добре слово про день завтрашній. Бо «дядько» теж вірить у завтрашній, інакше світом занудив би. Й треба, щоб зрозумів і ти, й той твій «дядько», що для нас ця клята війна триватиме ще довго. Фашистові що — ось насувається його погибель, а вона зніме з нього й відповідальність за майбутнє. А нам, голубе, випадає подвійний тягар — і за своє завтра, й за долю переможе-них. От як нам важко!..

— А вже так, Іване Павловичу!

— Ну, то як?..

Олекса тільки пересмикнув плечима.

— Подумай, голубе. Потім скажеш.

І ще питав Чорний, як думає жити Олекса.

Й той відповів йому так:

— Стільки світу переді мною пройшло, вся правда відкрилася, і ото буду по цей бік.

— Ну, а де думаєш, голубе, жити?

— Та десь приткнусь... А от хочу вам сказати, що не подобається мені, як ненависть та накликають на дитячі голови! — І, розстебнувши шинелю, — так йому стало душно від великого обурення, — розповів про свої одвідини Пукасевої родини, про сутичку з головою сільради. — Чуєте, Іване Павловичу, — як збирали посівне зерно серед колгоспників, то на пукасенят — двічі. З позикою — так само.

І не буде мені спокою на цім і на тім світі, й осколок до серця посунеться, коли спільного горя малим пукасенятам випадатиме вдвічі!..

Довго мовчав Іван Павлович, а Олекса знову слинив самокрутку й чадив гадючим самосадам.

— Дайте мені Стрижики, голову сільради! — Іван Павлович поклав трубку, нахмурився. — Знаєш, голубе, треба тобі повернутися туди з честю. В Стрижики я б тебе й по-сватав. Там головою колгоспу людина випадкова. Приглянься. Женитися думаєш?.. Я б радив. Скільки зараз удів... А чи й тобі не потрібен хатній затишок?.. Ми, чоловіки, дичавієм, коли поряд нема жіночого тепла... — І буденним голосом продовжував у трубку телефону, що знову ожила: — Товариш Дадико? Здрастуйте! Як у вас із позикою? Розмістили? Продовжуєте?.. За два дні доповідайте про виконання і перевиконання контрольних цифр! Ви чуєте мене?.. Скільки зібрано готівки?.. Мало. Так от. Сьогодні приїде до вас кавалер орденів Слави трьох ступенів, товариш Копитенко Олекса Феопенктіївич. — Чорний кивнув Олексі. — Теж допоможе. Ви з ним знайомі... Я нагадаю. Відбулося те знайомство в хаті колишнього мого партизана Пукася Петра... Так, партизана! — роздратовано гукнув він у трубку. — Й ще в мене прохання: поки виклопочемо пенсію для Пукасєвих дітей та матері, поміркуйте, голубе, з головою колгоспу, як надати їм щомісячну допомогу в розмірі, ну, скажімо, тридцяти — сорока кілограмів хліба... Де взяти?.. А хоча б із власної комори!.. Так, — вже спокійніше додав Чорний, — можна з посівного. Пошлетесь на мене!.. Писати нічого не буду!.. Позика, посівна, позика!.. — Й, поклавши трубку, аж допіру глянув у вічі Копитенкові. — То ти ж оженись. Без дому, кажу, нема спокою для серця, без жінки немає дому.

— Ще вам і про це думати!..

— Приїду, погляну, яка тебе підчепить... Ти подумай, подумай! — остерігав Чорний Олексу рукою, ніби той перебаранчав. — А тепер треба тобі їхати, бо й у мене, та й у тебе роботи — завал!

Чорний виглянув у приймальню.

— Десь там на вулиці «яструбки» зі Стрижиків. Покличте, будь ласка!

Хвилини за кілька, коливаючись, вайлувато пропхалися парубчак і недобре покосилися на Олексу.

— Так от, комсомольці, підвезете в Стрижики уповноваженого райпарткому й райвиконкому товариша Копитенка.

Та глядїть мені, сани добре вимостїть, щоб товариша не трусило.

— Прихопи мішок! — кивнув Олекса до похмурого парубчакa і з великою втїхою поручався з Чорним. — Ну, Іване Павловичу, заїжджай, не гордись!.. І ще нехай твоя секретарка віддрюкує з десятка папірців зі зведенням Радінформбюро. Дуже вони зараз потрібні людям. Бо поки газета прийде... а тут свіженькі, аж пахнуть.

— Добре. Зачекай.

З півгодини Олекса походжав по приміщенні й зачаровано дививсь, як секретарка тонюніми білими пальчиками виграє на окатих клавішах. І в стрекоті машинки вчувалася йому автоматна тріскотнява, а перед очима, затягнені димом, пропливали все нові й нові села й міста, відбиті у во-рога. Врешті секретарка подала йому пачку паперів.

— Живи, біленька!

Нахиляючи голову то в один, то в другий бік, Олекса ще буркнув — ну й назви — сховав папери в нагрудну кишеню гімнастерки й повагом, побрязкуючи орденами під розстебнутою шинелею, вийшов надвір.

— Ну що ж, — насмішкувато сказав він, всїдаючись на сани, — буває, що й курка півнем співає... Ге ж, пацани?..

Від великої ніяковості в хлопців пересохло в горлі. А підводчик, то той так сказав:

— Воно, конешно, великого чоловіка зразу видать... Га?.. Я ж і казав хлопцям — ніззя так!.. А скажіть, товаришу повноважений, чи не родич ви часом нашому товаришеві секретареві?.. Ні, кажете? То, видать, разом у вищому вчилищі проходили... Га?.. Це вже так... Розумний чоловік розумного й знайде... Но, Поганель!.. Може, скажете до чайної завернути?.. Га?..

— Рушай просто додому, справа в мене термінова! А ви, пацани, пересядьте — один до їздового, а другий отут в ногах, а то мені тісно! Ну, ворущись.

Всю дорогу до Стрижиків Олекса намагався солідно мовчати, хоч і як його діймав балакучий їздовий, та і «яструбки», почувуючись винними, приставали, щоб розповів, як йому повелось на війні.

— Було всього, а вже було!.. Це тобі не якогось гнидика-полїцая куди слід возити!.. Та де вже там — нічого ти не побачиш і не почувеш, бо ось незабаром і війні кінець... Та й чи візьмуть вас до армії — з причин малого розуму... Ну, а ти, фурмане, скажи, чи залишати вашого голову сільради на посаді, чи в повну?

— Та, мабуть, ослобонить, бо він теж на окупації був. А тут тра чоловіка розумного. Га?

— Це ти правду кажеш. Та я, мабуть, не поспішатиму. Побачу, як далі буде.

З великою досадою Копитенко думав, що всі його страхи з приводу незареєстрованого вальтера були, мабуть, марними. Якщо вже сам Іван Павлович так поштиво поставився до нього, то той майор чи капітан із міліції, уздівши Олексині Слави, навряд чи ризикнув би заглядати до Олексиної торби. Либонь, не поліз би, ще й пробачився б за того дурноверхого, що «тимчасово виконуючий»...

А все-таки старієш ти, Олексю, старієш... Бо й остороги твої — то не від обачності, а, знаєш, від розкислого мозку, від старості, що вже не зважиться на зухвале слово, на бій навкулачки.

В Стрижики вони повернулися вже смерком...

...А в цей час у лісній сторожці, де жив самотній старий козак, двоє сиділо за столом, чекали вечері. Коло кожного напихваті стояла гвинтівка. Хазяїн порався коло печі.

— То й що ви, хлопці, собі думаете?

— А ось вип'ємо добряче та й рішимо тебе, старий дурню, щоб не був цікавий!..

— Не ріште. Бо, може, ще колись зайти треба буде.

— Іншого разу ти нас до-о-обре пригостиш!..

— І то правда! — засміявся старий. — Радю я вам пильно обміркувати, як далі поведстися, щоб потім не марикувати... Пішли б... Повинну голову, кажуть, і меч не січе!.. А то дуже вас народ не любить! Просто страх, як не любить!.. Ну, от, здається, і посмажилось... Тіки я з вами не сяду, бо дуже не согласний... А що справді можете рішити... ну, що ж... гадюка мала, а й вола вбити може...

— Лізь на піч і бз... собі... Сьогодні ми добрі!..

...Хоч і дуже кортіло підводчику побачити, як Олексю буде знімати з посади голову сільради, та, відігнаний нечемним словом, потягся на конюшню. «Яструбків» Копитенко теж відіслав, — завтра, мовляв, викличу, — а сам зайшов до сільради, куди по роботі тільки-но почали збиратися колгоспники.

Підстаркуваті дядьки в сіряках, перешитих із радянських шинелей, у куртках із сіро-зелених німецьких, бундючний од жіночої уваги секретар — каліка з покрученою рахітом ногою, заклопотані баби та молодіці у фуфайках та

важених спідницях із гардин та грубого сукна з настороженою цікавістю зустріли довгу Олексину постать.

Для тих молодих жінок, що, затамувавши подих, спостерігали за Олексою, він був майже чудом. Та й що вони знали про чоловіків? Поки ті були ось тут, поруч, у хазяйстві, в роботі, то була мовби малопотрібна прикладка до дітей, яких кожна жінка мусила родити. Але, виявляється, що покликання чоловіків і не в тому тільки, щоб помагати в зачатті дітей (брати, батьки й сини — то зовсім інша справа!), а й у тому, щоб лихої години йти на війну. Й там гинути не на очах дітей та жінки, а в повній самотності. І які вони були вдома — суворі чи лагідні, добрі чи злі, ба навіть люті, то, виявляється, тільки про людське око, бо в тих похоронках, що одержують їхні дружини з воєнкомату, чорним по білому написано, що всі вони полягли «смертю героїв»!... Ось які вони, чоловіки!..

Але все добре мовилось тільки про померлих, і живі не мали права рівнятися з ними доблестю. Тому й Олекса в жіночих очах, як добре подумати, був такий собі сірий солдат, що не встиг померти й стати врівень із героями.

Але він сліпив усіх своїми орденами, що їх за мирних часів дають дуже-дуже рідко, він був з ногами й з руками, міг бути хазяїном і, як погледіти, то ще й обняти дуже й ущипнути за бік, отож він був і не просто солдат, а, виходить, якесь диво...

Олекса завжди зневажав чоловіків, бо, на його думку, ніхто з них не міг зрівнятися із ним зухвальством і їдким розумом. А от жіноча увага завжди йому лестила, бо, попри показну байдужість до них, він любив їх гаряче, й усі його вчинки були розраховані на їхній подив.

— Ну, вдови,—він і випалив так жорстоко (хоч поостерігся б сказати це кожній наодинці), щоб не тішили себе надією і легше зустрічали біду — всі-бо, хто йшов у пекло, жили ну місяць, ну два,—гей, удови, ось прочитайте, як наші потовкли фашиста.— Й роздав листівки зі зведенням Радінформбюро з таким виглядом, ніби сам, своїми руками брав ті сьогоднішні гарячі «населені пункти».— Там і ваша частка, ваш піт і кров.

І аж потому подався до голови.

— Ану повиходьте! — кинув він до кількох чоловіків, що, зіпершись руками на стіл, заступили голову й доводили йому щось своє.

Тих, що не квапились залишати приміщення, Олекса підпихав до дверей гнівним поглядом.

Потім поклав свій речмишок на стіл і важко сів перед головою.

— Ну?..— Й ще пропустив: — «Тимчасово виконуючий»...

Голова пожував губами, глянув на Олексу якимось ніби зачарованим поглядом і зітхнув.

— Зараз, знаєш, на кутках учителі й агітатори ведуть роз'яснювальну роботу. Готівки на позику зібрали на сьогодні сім тисяч шістсот двадцять три. Завтра доповімо про виконання контрольної цифри.

— Пе-ре-ви-ко-ну-ва-ти треба! — Олекса потикав пальцем у повітрі перед самим обличчям голови. — Перевиконувати, чуй, чи тебе ще не вчили?!

— Ну й перевиконаєм.

— Отож-бо!.. А завтра, чуй, щоб із головою колгоспу, чуй, під'їхали до старої Пукасики й скинули два пуди ячменю. І щоб ти сам, чуй, сказав, що, мовляв, трапилось непорозуміння. А ячмінь — то допомога Радянської влади партизанській сім'ї. О дванадцятій нуль-нуль я сам перевірю. І де хочете, а беріть хліб у поміч сиротам, що їхні батьки... одне слово, ти сам підкований.

— Ну, знаєш, і гарячий ти!

— Це я до тебе не як до Радянської влади, перед котрою я і сам по стійці «струнко», а як до «тимчасово виконуючого». От і все. Ну, а тепер закуримо, й ні ти до мене не сікаєшся, ні я до тебе. Бо служба в нас така — щоб скрізь було по совісті.

Й вони закурили з Олексиного капшука, хоч «тимчасово виконуючий» взагалі не палив.

Голова сільради не боявся Олекси, ні. Йому просто було незручно перед секретарем райпарткому та й перед самим Олексою. Гнітило ще й те, що завтра мусить пробачатися перед Пукасевою сім'єю, а вини своєї він ні в чому не вбачав.

А Олекса трохи згодом уже й не думав ні про свій арешт, ні про цього чоловіка, що завдав йому стільки клопоту. Виринала з пам'яті розмова з Іваном Павловичем, і Копитенко починав боятися, що пристане на його прохання. Він, мабуть, і пішов би головою колгоспу, аби це було в іншому районі. Щоб не сказав згодом Чорний — і знав я тебе такого, як є, і був ти такий само — горлатий і скажений, може, й відважний та нерозважний, а як до діла — то в тебе жила слабка... Та чи й зугарний ти до

цієї роботи, як навіть у власному обійсті не давав ради ко-теняті, як тин та й то небіжчиця Ольга сама підпирала кілками — хазяїнові було все ніколи... А з другого боку — чи варто поспішати з відмовою, коли й подітися тобі нема куди, й життя твоє таке — аби день до вечора... Подумаєм, зважимо...

— Ти от що, голово, признач мені квартиру...— Подумав про стару Пукасику — одразу відпала охота скористатися з її гостини.— Щоб тихо було... щоб дітлахи на карк не лізли...

— Це, знаєш, можна, — зовсім миролюбно сказав голова.— Ось я зараз... тут недалечко... отакий бабець!.. Тільки от, знаєш, на замітці вона.— І вийшов у першу хату. За кілька хвилин повернувся.— Чи ж надовго?

Олекса хотів сказати — днів на кілька, а проте, щоб надати собі ваги, гмикнув:

— Поки не відкличуть... як тут у вас порядки наведу...
— Ага...

...А в цей час, переривчасто підвиваючи, над притихлою землею кружляв німецький розвідувальний літак. Наші тилові аеродроми причаїлися. Ані прожектора, ні ракети. Тьма. А ворог намагався викликати на себе зенітний воїнь, уперто літав, настирно. Часом палив із гармати — а ось у відповідь ударять нетерплячкі зенітки... На околиці села під лісом зайнялася хата.

Й раптом із лісу тривожне небо прокреслила вогненна нитка трасуючої кулі. Ухнула луна від пострілу.

Хтось подав про себе тоскну звістку ворогові — я ще живий.

На що сподівався той стрілець — невідомо. Не пришлють по нього повітряний десант. Не скинуть боєприпаси й харчі. Не надішлють радіограму — тримайся.

Тільки й подумає фашистський льотчик — ще один засуджений на відчай, на чорну безвихідь, на самогубство...

Все це не вдоволені один із одного, Копитенко й голова довгенько мовчали.

— А сім'я, знаєш, у вас велика?

— Троє, та ще жінка... ех!.. були... Фашист посмажив... Отак-о...

У вузько прочинені двері заглянула жінка.

— Кликали?..

— Ходи сюди, Просино! — поманив рукою голова.

Тлустенюк молодий, коливаючи стегнами, вдовоно не-
сміливо наблизилась до столу.

— Ось вони,— вказав голова рукою,— будуть, знаєш,
у тебе квартирантом.

— Вони-и...— покивала жінка. Заворожено кліпаючи, во-
на подалася вперед постаттю, котру, як добре розглянути,
їй не можна було назвати опасистою, та тільки скелею зви-
сала грізна постава грудей. Жінка не могла бачити своїх
ніг. Усміхнулася — кокетування і обережність, заглянула
Олексі у вічі.— Як тра, то чом би...— Потім до голови: —
А їй що мені з того буде?

— Ну-у...— розвів той руками,— погодимо, знаєш, із
колгоспом, якось уже разом... чи трудодні запишемо, чи,
може, знаєш, кользи одважимо...

— А я на ячмінь мішечок наготувала,— насмішкувато
сказала жінка.— Оце тільки думаю — яку гирю на шаль-
ку поставите, га?

— Не сумнівайся, якось, знаєш, одним разом...

— Ну, ну... Сказав пан — кожух дам, та їй слово його
тепле... От я і питаю...

— Не сумнівайся! — розсердився голова.— Сказав —
якось уже разом!.. І не питай, знаєш, а то їй ми тебе спи-
таємо!..

— Еге, еге... Якось уже разом...

— Ну, то веди чоловіка, та хай, знаєш, спочивають!

— Так я тобі в усьому довіряю,— стомлено сказав Олек-
са, даючи цим знати, що він звільняє голову від подаль-
шого свого контролю.— Конай позику, ну, ще їй молоко-
здача — скільки зараз — чотириста? — їй м'ясоздача щоб
не кульгала. Не підводь мені Івана Павловича, бо знаєш!..
То мій приятель найліпший — о! Завтра піду з учителями
на кутки. А за цим прощавай. Будемо стрічатися.

І подався вслід за жінкою — несподівано легко несла
своє тіло дрібненькою ступою — мов спутана.

Олекса прикро огледів двір сільради — тільки шпалери
німичного безу та кущів здичавілої смородини, та ще ями
в тих місцях, де колись були стовпчики огорожі, визнача-
ли межі садиби. Як виявилось, у селі кілька місяців стояв
евакогоспіталь, і санітари не давали собі клопоту в пошуках
палива. Колись білолиций будинок кривився на хмурий ве-
чір родимими плямами обваленої штукатурки.

— Мужик, коли він мужик, то він таки мужик! — невдо-
волено пробурчав Олекса.— Ходите сюди, влада ваша тут,

а нікому не спаде на думку зібрати шарварок, обгородити та стіни змастити!..

— Ну ви дивіть!.. А ми, ей-бо, й не помічаємо! Наче так треба... Що то хазяїн! — лестила Олексі молодиця.

І Копитенко з приємністю справді повірив, що він таки хазяїн.

— Ну, я б тут справив порядки!..

Й подумав: «Мовби й справді тут головою!..»

І щоб одхреститися від усього цього, сказав поважно:

— Тільки пригляну, як ви тут до посівної підготувались, ну ще й позика...

— Й доки ж його позичати?..

— Ну, знаєш, не агітуй!.. Ти на скільки передплатила?

— Триста визначили.

— А нам замполіт якось казав, що один снаряд — десь на півтори сотні потягне.

— Матінко моя!..

— Отож-бо!.. А бичок-годовик — десь тисячі дві. Збагнула?.. Я і сам колись бурчав, а як понюхав пороху та побачив світу, що він тільки на нас і тримається, то мов розвиднилось. І тепер би чоботи останні віддав, аби нам на горло ніхто не наступав. А колись, скажу тобі... — Олекса кркнув — надто вже скорочував відстань між нею і собою. — Отак і людям кажи — щоб усе, мовляв, як треба! А нам що — бараболя є, олії начавимо, цибулі накришимо — десь тисячу років живемо на цьому... й сила на нашій боці!.. А ти що — солдатка?

— Мого ще в сорок першій забрали... а оце два місяці як одержала похоронну.

— Щось не видно, щоб ти дуже побивалася!

— Та як вам сказати?.. Чи pomoже? А хоч гопки скач — то не вернеш... Та й жили ми з небіжчиком як кіт із собакою. Тільки пив добре, а до хазяйства та, будем казати, й до чоловічого діла незугарний... Промучилась... отак.

— А як же думаєш?

— Хоч що кажуть, а схимницею не буду!

Олекса засміявся. Потім півголосом заспівав:

Ти монашка, а я грішник,
то ходім гулять в горішник...

— Ой, скажіться! Таке соромітне!

— То в тебе мислі грішні. А в цій пісеньці — про золоту рибку.

— Ну, ви бачили!.. Ці солдати такі нечеми!..

Непомітно дійшли до Фросининої хати. Жінка постукала у вікно.

— Ти що ж — не сама?

— Мати в мене.

— О-о, то з тобою ніхто й не погомонить...

Жінка не відповіла, озвалася на голос матері, й за якусь хвилю Олекса, простягнувши руки наперед, зайшов до темної хати.

Хазяйка намацала в кубашці запальничку й видобула вогню. В неї була гарна двадцятилінійна лампа, й тепла хата від яскравого світла стала затишною і веселою.

На світло з дверей кімнати визирнула Фросинина мати, не стара ще жінка, пригладжуючи рудуваті коси на скронях, мовчки зиркнула на Олексу. Фросина зайшла до неї, причинила двері. Проте чутно було їх добре.

— Це новий повноважений, мамо.

— Та й доки ж їх до нас водитимуть?

«Ого!» — подумав Олекса.

— Лягайте, мамо, на полу. А тут йому постелю. Це діло государственне. Отак, наповратились люди зі світу зжити...

Вийшли з кімнати вдвох. Старша стримано привіталась.

Олекса й вечеряти відмовився, такий був стомлений.

— Стели, а то впаду на тебе й засну.

— А я хтіла вас розпитати щось... про сімейство... та про всяку всячину...

— Стели й не бубони. Як будеш все знати — хутко по-старієш...

4

Щоб уберегти останнє, треба віддати останнє.

З Парадоксів Життя.

Прокинувся Олекса незвично пізно. Молода хазяйка, хоч і знала напевне, що після ешелонів у солдата свербить тіло, проте постелила Олексі царську постіль на своєму подружньому ліжку.

Од незвички він аж упрів — не перина була під ним, а легка хмарка.

Фросини вже не було вдома — загадав бригадир на розкидання гною.

Коло печі поралась її мати, висушена жінка років під п'ятдесят п'ять, із довгастим обличчям та мідяним рум'янцем од нездорової крові.

— Хазяйко, живіть! — привітався Олекса й пучками почував волохаті груди.

Посріблений день сміявся в затягнені зеленими патьокками шиби. Стояла ясна весняна пора, що навіювала умиротворення і бездумне сподівання безсмертя. Від глухих вікон ніби повівало свіжим і холодним, мов м'ята, вітром. Олекса теж світвся — так йому було хороше явитися на празник світла. Й хоч надворі ще стояла мокреча й земля рябіла сірими цятками наповнених водою слідів, сьогодні, може, вперше протягом дружної весни заводилося на переміну...

...А в цей час у злочинному сховиську п'яно варнякали двоє.

— М-м... Казала — Совети вже в Польщі...

— Бре...

— А це вже хоч вір, хоч ні...

— Клямка нам. Кля-а-амка!.. Так ми довго не протягнемо.

— Ой, пить будем!.. І гулять будем!.. А смерть... Та-а-ак!.. Може, німці нову зброю тєє...

— А ти віриш?

— Хоч і вірила баба в бога, а простягла таки ноги... Нам тільки й застається, що в німця вірити...

— А може б... отак... як лісник казав... зважитись... повинну голову не січе...

— Гнида!.. В мене за плечима спалене Заріччя!.. За-шморі!..

— Ну, а я...

— І ти не підеш! Щоб виказав?! Уб'ю! Так і знай — уб'ю!

— Тю на тебе! Я ж пошуткував...

— А ти знай мене! І не панікуй!.. Може, кажу, нова зброя в німців ось-ось... А то ще Англія та Америка... Ти що ж гадаєш, що вони з більшовиками цілуватись будуть?.. Он другого фронту так і нема... Ці виб'ються з сили, а ті потім... Петраєш?..

— Це ти добре кажеш, ой, добре!.. Розумно... Чуєш...

— Іди під лиху годину... спати хочу...

...Олекса вслухався в себе — ніщо не нагадує лихого: ані ниють рани, ні серце не тисне, не гудуть м'язи, не ворухаться думки — в душі первісна тиша, в тілі вічне здоров'я, повернення в молодість. І мовби був Олекса не в чу-

жій хаті, а десь у іншому світі, де він сам-один — як бог перед початком творіння. І голос його був якийсь чужий, бо не міг у нього вслухатись, — гучав десь аж у кінці світу без звичного підстаркуватого рипіння. І жінка, що відповідала на його привітання, була теж мовби по той бік скляної стіни.

— Дай боже здоров'я! — Це мовби в нім говорив її голос. — То як вам спалось?

Олекса не мав гарних слів, що могли б передати його стан, і сказав просто:

— Мов після маківки.

Й відчув, як слова ці запахли дитинством. І додав неспішно, з жалем:

— Отак би тут і зостався...

Жінка нахмурилась, помовчала й несподівано кинула з погано стримуваною злістю:

— Ну ви дивіть!.. Закортіло старому дерешу на вруна...

А Олекса в теперішньому своєму настрої так і не дібрав — чи на кпини його беруть, чи лукаво співчують.

Настрій його помітно зіпсувався.

— Я ще нівроку. Що дерешкуватий — то війна. А так ще чорта на архірея висвячу!.. Старий кінь борозни не зіпсує.

— Старе хвали, а з двора веди... А проте жаль, що вам ні на десять год менше, ні на десять більше, — зітхнула жінка, й не знати було, чи шкодує вона, що Олексі годі підбити клинці до когось із господинь, чи рада тому.

— А колька вам у поперек! Наче я сюди свататись приїхав!..

І відчув, що каже не те, що думає.

— А іншим, бува, щастить — вік до віку сходиться, спізналися — дивись, і побралися...

«І знов за рибу гроші... Анікуди не годиться, — думав Олекса про хазяйку, ніби виправдовуючись перед самим собою за інші думки, що могли прийти: очі якісь іржаві, лопатки — як сокирки, й донизу її ніщо не тягне — тараня... От дочка — то друге діло, і задком, і передком перед паном Федірком...»

— А що це про вас люди такого гомонять? — навмання, щоб ушпигнути, спитав Олекса, пригадавши натяк Дадика.

— А й що про нас кажуть, га?.. Дурним рота не заткнеш, а розумні помовчать... Ну та й що?

— А не треба ножа, як очкур розв'язався... То я так... перевірка ліній... Дайте-но окропу.

Олекса поголився своєю знакомитою бритвою «Зільбершталь», на яку старшина готовий був «махнути» майже нові офіцерські чоботи, дбайливо витер її об долоню, з незадоволенням відзначив на обличчі тоненькі сині жилки — «це через цю руду відьму», ще попросив ножиці й постинав нігті, бо мав ходити по селу з учителями, а ті, він знав, не признають у нім уповноваженого, як буде чорно під нігтями.

Заки вмився, на столі вже парувала картопля зі шкварками.

— О-о, то вам ще не низько в голови!..

— Це з якого боку дивитися... А горілку ви споживаєте? Чи партійним не дозволено?

— Та як вам сказати? Дозволено, та тільки щоб не лазив рачки й на тину не виснув... А зараз я геть і не погляну, бо йду з агітаторами. По роботі— отоді вже надолужу й за снідання.

Олекса голосно хукав, остуджуючи в роті бараболю, а хазяйка сиділа перед ним, зіпершись ліктями на стіл, і віддано проводжала кожну картоплину, що зникала в білозубому Олексиному роті.

— Оце хтіла спитати — як ви в районі, — що там власть каже, чи скоро замирення буде?

— Аніякого тобі перемир'я, а тільки повна перемога!

— Так, так... А потім інші госуларства нас не займуть, — мовляв, доки ви все забираете та забираете та все перемагаєте?..

— Хай-но спробують!.. — Олекса хоч і не дужо, проте відчутно грюкнув кулаком по столі. — Аби ми тоді не поскидали з них чоботи!..

— Атож, атож... Може, вам ще підсипати?

Олекса тільки головою кивав — давай, мовляв, давай, — не забував, що уповноваженого на селі не часто годують.

— А скажіть, товаришу повноважений, ну, як от по-вашому станеться, то випустять амністію? Щоб усім-усім?..

— Це як сказати... Й бог ваш не всім прощав. Для чого ж тоді табір такий вигадав — пекло? Й люди — кому прощають, а кому й ні... Ну от. А у вас що — може, родичі... теє?

— Та що ви!.. Родичі в мене.. а от, бува, що інші... котрі там старости, чи що... їх же приневолювали... Власті, будем казати, покорялися...

— Н-ну! — замахав Олекса кулаком. — Може, й тим про-

щати, що мою Ольку з дітьми загубили! Та я... таких жалісників... сам, своєю рукою!..

— Та не розстроюйтесь... хіба я... то в мене серце жаліснине...

— А моїх ти пожаліла?! Й не агітуйте!.. Час тепер воєнний!

Олекса запив сніданок кухлем молока, що його збентежена хазяйка легенько підсунула йому під руку, блимнув на жінку й, відзначивши знічений її вигляд, подобришав.

— Ну, хай у цій хаті ковбаси плодяться! — подякував він по-своєму.

Згадав про вальтер у речмішку й додав, мовби між іншим:

— Мішок не переставляйте. Там казенні бомби.

— Ой!.. То, може, подушками обкласти?

— То зайве. Аби руками не чіпати.

— Ой. То я теперечки й у хаті не сидітиму.

— Та чого — аби тільки за капсюль не лапнутись... Ну, живіть... А як хто питатиме, де уповноважений, то скажете, що позику качає... А на вечір можна й горілки роздобути. Та тільки щоб не сухопарка.

Й Олекса пішов до школи.

Дзвінка, мабуть, ще не було, бо в коридорі дівтора снувала мало не попід ногами в Копитенка. Хлопчика, що ледве не збив його з ніг, Олекса прихопив під пахву й потяг за собою.

— А де тут у вас учительська?

— Дядьку-у, я більш не бу-у-уду-у!.. — гугняво кався хлопчина.

— Ото-то!.. Й мій Володька був такий. Учворить щось і — більш, мовляв, не буду!.. А паска не хочеш?! Але куди тобі до мого!.. На ходу підметки зрізав!.. Ну, живи!.. Та дивись, куди летиш, щоб стіну головою не завалити.

Коло дверей учительської Олекса прибрав пісного вигляду, розстебнув шинелю і делікатно постукав щиколотком у двері. Не розчувши за дитячим гамором дозволу увійти, широко прочинив двері.

Раніше Олекса заходив до вчителів із досадою і тривоگو, бо викликали за витівки його шибеників. І почувався там чомусь, як у лазні, де банщиком — жінка. Ну, кепсько почувався, і край... І зараз чомусь смоктало під грудьми — а раптом нагло питають: сіму вісім? Але Олекса бадьорився — ну, чудний та й годі — ти ж уповноважений!.. І привітався голосно:

— Здрастуйте, товариші іменники, прикметники й дієслова!

— Добрий день! — тихо відповіла вчителька із зачіскою під хлопчика. Копитенків жарт жінки не сприйняли. Либонь, тому, що й серед них є вдови й ті заміжні, яким судилося бути вдовами. Й Олексі стало ніяково, й він аж озирнувся, — а може, й справді стоїть позад нього дикуватий його нащадок із чорними-пречорними руками в «ципках», а на вчительському столі лежить рогатка, з якої Олексин козацюра висадив отакенну шибу.

Та ні, все гаразд, — йому чемно запропонували стільця, спитали, чим можуть бути корисними, й Олекса знову сповнився до себе поваги. І йому дуже хотілося, щоб і вчительки його поважали й виявили до нього цікавість, бо він уже не той Копитенко, що був до війни, — горлатий та зухвалий, а зовсім інший, значний і солідний, що вже сливе й не почуває відстані між ними й собою.

— Ну, то я є Копитенко, Олекса Феопенктіювич... Не чули?.. Та трохи й у Москві знають!.. А німкені — то про мене богу моляться... А прибув я сюди від самого Івана Павловича. Чорний — ну, цього ви, мабуть, знаєте... Він хоч і не родич мені, а... Одне слово — отакий мужик!.. Разом партизанили... Так він мені й каже: «Ти, Олексо Феопенктіювичу, поїдь у Стрижики й допоможи там... Ну, посівна, воєнна позика, м'ясоздача, молокоздача... Тр це я в поміч когось із вас прихоплю... Хто йде на кутки?

— Я маю іти, — обізвалася та сама маленька, підстрижена під хлопчика, вчителька. — В мене двоє вікон.

— А до чого тут вікна?

— Та то ми так називаємо години, вільні від уроків.

— А-а... Ну, то збирайтеся!

— Постривайте! — подала голос літня вчителька з важким, мов із каменю вирубаним обличчям. — Я директор школи. Дора Михайлівна, — відрекомендувалася вона. — У вас стільки орденів!.. Оцеї знаю — Червоного Прапора, цей — Червоної Зірки, а ці?

— Та то ж ордени Слави всіх трьох ступенів! — досадливо поморщився Олекса: мовляв, учителька, а навіть такого не знає. — Це сливе те саме, що й Герой!

— Ну, тоді ми вас так швидко не відпустимо!.. Товариші, просіть і ви!.. Виступите, товаришу, перед учнями, це буде їм така радість!

— А чого б і не виступити? — поважно мовив Копитенко. — Чи я за словом у кишеню полізу, а чи такий, щоб ви-

читувати з папірця?.. Знає зозуляста, як у гніздо яечка класти!

— Ви їм усе так коротенько.

— Коротенько можна тільки вилаятись.

— Ну, то зараз почнемо.

Вчителька з хлоп'ячою зачіскою, мабуть наймолодша, вийшла з учительської, і за якусь хвилю спочатку в коридорі, а затим і в дворі, захлинаючись, розбазікався дзвінок.

У пройоми дверей, мов корки із пляшки, вилітали й котилися школярики. Ліпили з намащених крейдою долонь чортиків на спини передніх, доїдали пироги з квасолею, запихали патрони та рогатки за халяви, щоб не витрусила вчителька, смикали за коси дівчаток, перечіплювали один одного, забуваючи, що їм належить бути зразковими учнями, як про це мовиться на виховних годинах, і через те були такими, як усі школярі минулого й майбутнього.

У класах учителі, мабуть, встигли повідомити дітям, що зараз перед ними виступить велика людина, мало не Герой, а то й сам Герой. І вони переконаються, що й він колись навчався в школі, ймовірно був зразковим учнем, бо тільки такі, як свідчить педагогічний досвід минулого, стають шанованими людьми. Затим у організованому порядку всі класи повиходили в просторий коридор, у кінці якого за столом сидів наш герой у колі вчительок.

— Дітки,— ласкаво звернулася директриса Дора Михайлівна й до рожевощокої малечі, й до поважних парубчаків-переростків, яких тільки сільрада могла загнати в остогидлі класи. На звернення Дори Михайлівни дітки із залахматілими щоками тільки глузливо посміхалися, бо знали про свої творчі можливості значно більше, ніж могла здогадуватись директриса,— деякі з них уже басом займали дівчат і потайки готували торби для втечі від дієприкметникових зворотів і формул скороченого множення на таку жадану волю, звичайно, на фронт.— Дітки,— повторила Дора Михайлівна,— зараз перед вами виступить кавалер орденів Слави всіх трьох ступенів Олекса Феопенктіювич Копитенко. Попросимо його розповісти нам про свої подвиги на фронті, про те, як він колись навчався в школі, щоб у майбутньому стати героєм. Олекса Феопенктіювич, гадаю, розкаже про свою дисциплінованість, про повагу до вчителів і батьків, як він готувався до уроків, чи давав списувати,— а як ви гадаєте? — під час контрольних робіт.

— Олекса Феопенктіювич, мабуть, розповість нам, як він виховує власних дітей у дусі поваги й любові до школи

і як треба вам поводитись, щоб у майбутньому теж стати поважаними людьми й, може, навіть героями. Ну, товаришу Копитенко, бажаю успіху! — Йї директриса заплескала в долоні, й малеча теж зашелестіла, а переростки й собі загу-пали — не часто, зате оглушливо, наче вибивали недокурки з мундштуків. Олексі від тих оплесків було дуже приємно, й він знав, що відтепер йому простять не тільки будь-яку двозначність, ба навіть і дурницю.

Отож, заохочений оплесками, Олекса почав свою промову.

— Товариші стрижикивські учні! Про бої я вам, мабуть, нічого не скажу. То війна. Там дуже страшно. Краще вам про неї не знати довіку. А от Дора Михайлівна сказала вам, що я навчався був у школі. Ну, добре навчався — писав, як писар Петра Великого, а рахував, як наш лавошник Тпрукало, — він, було, в умі все поділить і відніме, — але, гадаєте, не ставили й мені одиниць й двійок?!

Дора Михайлівна виразисто прокашлялась, і Копитенко зразу її зрозумів.

— Ставили, а за що? Бо бідняцький син... А я, було, всі знаки перепинання на свої місця поставлю, бо віршика такого знав:

Стоит гора крутая —
запятая,
а на той горе крутой —
нету запятой,
стоит попова дочка —
точка.
Едет князь сиятельный —
знак восклицательный.
Говорит поповой дочке —
две точки:
«Как поживает ваш папаша восхитительный» —
знак вопросительный.

Ну, здорово, га?.. Ви й собі запам'ятайте, та тільки щоб не попова дочка й не князь сиятельный, — ну, ланкова там чи директор маслозаводу... Ну, так от — списувати я нікому не давав, хіба що за пироги з яблуками та калиною. А куркулі, скажу вам, на цьому наживалися — експлуатували мене ще в дитячому віці. Та я був хлопець не дурень — видавав їм неправильні рішення... З дисципліною в мене було теж непогано, батечко були в мене такі — ну, прийде вчителька жалітися на мене, то вони як пустять слово — одне-друге-третє, то я зразу під штандари, а вчителька аж очі під лоба закотить... Ну, як церковнопарафі-

яльну я закінчив, то віддали мене в двокласне міністерське. Був би й цю школу гарно пройшов, та прибили до підлоги батьюшчині калосі, а куркулі доказали, що то, мовляв, Копитенко... Ну, так і не пройшов я тої школи, навіть університетів не пройшов, а був усеньке життя самородком.

То ви ж, пацани, глядіть мені, не прибивайте вчительських калосі. І ще мені буде дуже сумно, як хто-небудь із вас запустить мишу вчительці в шухляду, бо як хтось побачить, то за тобою тільки загуде. Йі не запишайте в електропатрон паперу, бо яюсь мій був зробив таке, то цілих два вечірніх уроки зірвав. А хто вже наставить своєму товаришеві олівця під сідало, як той відповідає з-за парти, то то вже зовсім хуліганство. Йі не носіть до школи вужів, бо дівчатка та вчительки не відрізняють їх од гадюк і дуже вищатимуть. І не наїдайтеся за трьох дурних, бо тебе, лоботряса, виженуть, а товариші твої мусять терпіти... Йі не стріляйте з рурочок жованим папером, бо так можна встрілити й учительку, а тоді мати деркача об тебе обіб'є. То ви чуєте мене, гей, халамидники?!

— Чуємо, діду, чуємо!

— Йі добре начувайтесь, щоб не викидали мені таких коників, про які я оце вам розповів. Ну, а щоб стати в майбутньому героєм, треба вчитись так гарно, як я, і ще трохи краще, бути таким дисциплінованим, як я був, і ще трохи краще, а головне,—не бути занудою. І дітей своїх я теж виховував — щоб були дисципліновані й брали приклад із батька свого й ще щоб не були ябедами. Бо тоді — паском!.. Чуєте мене, урвиголови?!

— Чуємо, діду, чуємо!

— Отож-бо! — Олекса попестив долонею свої нагороди, ніжно так підкидаючи.— Оце заробив, щоб жодне не шпигнуло,— ти, мовляв, Олексо, по той бік правди... А заробив, скажу вам, кров'ю своєю, і синів своїх, і жінки моєї, Ольки. Спалили їх...— Розчулений Копитенко аж зашморгав, щоб не заплакати.— Ну, синки мої і дочки, ходіть здорові! Живіть!.. І вам спасибі,— покивав він головою до вчительок.— Тепер усі вони будуть герої!

Олекса, може вперше, відчув, як то важко працювати головою, точніше, язиком. Всього кілька хвилин навчав він дітей, а піт вивернуло, мов копу жита змолотив. Е-е ні!.. Мужик, коли він мужик, то він таки мужик! Нема чого йому братися не за своє діло!.. Зугарний ти, Олексо, хіба що волам хвосту крутити або причіплювачем коло трактора — глитати пилюгу...

Діти розходились по класах, і вже кожному з них хотілося вчитися так, як геройський дід Копитенко, й навіть трохи краще — так, звичайно, подіяла на юні душі промова геройського діда Копитенка.

А шельмуватий Олекса тільки сміявся самими очима на обережне — й сюди й туди — запевнення Дори Михайлівни, що його, Олексин, виступ багато чого — ну й справді! — додав до виховних заходів школи. Одне тільки він знав твердо: після його уроку в стриживівській школі буде менше зануд.

Потому вчителька-«хлопчик» повела його на куток. Ходою вона була так само жвава, як і в мові. Дуже щиро, з нерозумною відвертістю розповідала про себе, й дитячі рожево-прозорі пальчики ставали їй у поміч, як глухонімій, — щасливо пережила окупацію з двома дітками, — а її ж був викинув із хати колишній куркуль, як присунув у село з окупантами, — допомагали колгоспники хто чим міг, а чоловік на фронті живий і здоровий, майже кожного тижня одержує вона листи. Анатолій Іванович дуже любить її і пише, що ніколи не зрадить, — Олекса тільки всміхався, — і вже він, чоловік, майор, і вона одержує великі гроші по атестату й чимало складає в ощадкасі, — знадобляться, коли Анатолій Іванович приїде з війни. Й хлопці її чекають батька з пістолетом і стрілятимуть, бо вже не малі — п'ять і сім. А батько обов'язково приїде, бо він не рядовий, і, пише, йому безпечніше... І вона, Олена Аркадіївна, поведе товариша уповноваженого, — це його, Олексу, — до тих мало-свідомих, що не передплатили додатково воєнну позику, ну хоча б у цю хату, — де Ніна Оскілко...

Перший, хто зустрів їх у хаті, був задок хлопчика років двох та ще мордася його між ногами, що спозирала гостей у перевернутім вигляді, — фігура ця, мабуть, була відкриттям хлопчика й давала йому чималу втіху, бо він довгенько не розгинався і навіть пробував висолопити язика.

— Я ось тобі дам! — погрозив йому пальцем Копитенко.

— Бе-бе-бе!

— Хочеш віником? — обізвалася од печі його мати. Це й була та малосвідома Ніна Оскілко. На висушеному лиці годі було прочитати її вік.

Олекса пригнувся і зазирнув у піч. Над вогнем на цегляних стовпчиках стояла велика сковорода. Що в ній було їстівного, Копитенко так і не вгадав. Щось схоже на жом. З цього зробив висновок, що господиня буде впертою і за-

тятою. Але залишити хату без того, щоб переконати її, він не міг, бо тоді в інших хатах киватимуть на неї.

Олекса вирішив не агітувати.

— Ох, який же у вас козак!..— похвалив він щиро.

— Тадже парубок, не дівка, тадже квас, а не медівка! — блимнула на нього молодиця. Знала, до чого воно пнеться, і тому задалегідь обрізала ниточку, що зв'язує людей у розмові.

— ...Ну геть-чисто, як мій Володька!

— Ото-то! З однієї дерези вигулькнули!

— ...тільки ваш кумедніший. Бо мій, хоч і зрізав на ходу підметки, а такого бублика не скрутив би.

— Юрасику, цьом діда в ручку, вони тебе хвалять!

— Ой гарні були в мене хлопці! На третім селі про них чували!

— Хвали мене, моя губонько, а то вкушу!

— ...тільки ваш щасливіший, бо живий!

— Ну диви, Юрасику, когось уже муляє, що ти живий!..

Мабуть, і сам Копитенко за подібних обставин боронився б од людської близькості. «Міцний горішок,— подумав,— не в одного зуби викришились...» І біс змагання підказував, як поведистя далі.

— Ні, дурненька, ба зовсім не так: мого Володьку, та ще двох із ним, та ще жінку Ольку фашисти спалили живцем. А тепер і шпигай!

Жінка аж потемніла й мовчала довго-довго. Потім заговорила сама до себе, бідкалась, жалілася синові— він, мовляв, тільки й зрозуміє її.

— Нічого нема. Ані корови, ні поросяти, ні ягняти, ні одягала, ні помела. Самі тільки кури та ти, Юрасику. Та ще пачка облігацій на миснику.

— І картопля ще в тебе є. І капуста. Й солоні огірки. Й цибуля. І олії наб'ємо. Та, мабуть, і жита посіяла на вгороді. І є ще в тебе те, чого в мене нема,— надія. І молодість, чуй! І руки. Й голова. Та, найголовніше, є в тебе й, кажу тобі, буде довіку Юрасик!

Мовчали. Важко дихали. Злостилися на те, що так багато вже знали одне про одного.

— А воно і яечка не вип'є! І курятинки не посмакує. І цукерки не посмокче — податок. Хіба влітку з акації квіту наїсться.

— А мої, як помирали, одного кричали — води! снігу! льоду!

Й ще мовчали. Й сливе ненавиділи одне одного.

— Ну, то ми пішли. Тут уже нема чого позичати.

— Ні, стривайте! А ще ж, кажу, податок, а ще і яйця, і м'ясо неси. А в нього батька немає.

— То хай буде в нього хоч мати. Тебе вже не розлучать із ним, не вб'ють. Там, на фронті, про це кріпко стараються. Ходімо, Олено Аркадіївно!

— Ану заждіть! Хіба ж так агітують!.. Ви мене, діду, не агітуєте, а серце краєте без ножа! Кажіть щось про Ферапонта Головатого, що у військо літаки дарує. Ще про другий фронт. Ну ж бо, розкажіть, а я послухаю. А потім, може, й постанову свою зроблю.

— А ми з тобою згодні. Нічого ти не можеш позичати — так і одпишемо на фронт. Ну, ходімо, ходімо, Олено Аркадіївно!

— Ні вже, діду! Я в газету опишу, що ви не агітуєте. Самому-самому опишу!.. Скільки там на мене накинули?

— Просили вас передплатити на сто п'ятдесят,— заглянула в список учителька.

— Записуйте, діду, двісті. Це ж скільки треба продати яєць? А пшениці?.. Та тільки її в мене нема.

— Ти кажеш — сто п'ятдесят?

— Двісті! — це з притиском жінка.

— Не гордись! Ми краще знаємо, скільки ти можеш позичити!

— Ой діду!..— жінка схлипнула.— Скільки до мене заходили, а такого в'їдливого не було!.. А проваліться ви! А спіткніться ви на рівній дорозі!.. Ні, ходіть, діду, здорові, бо, може, ви оце перші, хто мене так зачепив!..

— Із готівки щось маєш? — похмуро — за «діда» — буркнув Олекса.

— Ось двадцятка,— намацала жінка під скатертиною.

— Олено Аркадіївно, дайте їй червінець здачі... А ти завтра біжи до колгоспу, я скажу — випишуть пуд кользи. Та в олійницю — тепер пляшка олії п'ятдесят карбованців. Чуєш, тільки не барись, бо решта твоїх сто сорок карбованців потрібні отак,— Олекса черкнув себе пальцем по горлянци.— Ну, живи!.. Бувай, кажу, здорова — задля Юрасика. І як тобі дуже тяжко, то знай — задля Юрасика. І як мені тяжко,— а мені й голову нема де прихилити, то знай — задля Юрасика!..

Скажи мені, хто твій ворог, і я скажу тобі, чи варго витрачати на нього стрілу.

З Парадоксів Життя.

Дуже стомлений, виговорившись у багатьох хатах, Копитенко попрощався з учителькою і звернув до Пукасів.

— Живіть!.. Ну, то як, Пукасиho? Гадали, що за мною вже загуло?.. Перекручення вийшло.

— Крутять, крутять, та й доки ж воно крутитиметься!.. Оце годин зо дві як був у нас голова сільради Дадико та ще голова колгоспу Осадчук, такі вже добрі, хоч до рани їх клади. Привезли п'ятдесят кіл ячменю— добірний, зерно в зерно. Йї половину позики скинули, так що платити вже сто й п'ятдесят.. А тебе, солдате, не засудили?

— А й за віщо мене судити? Радянська влада Копитенка любить.

— А й справді, ти безгрішний...— Це, може вперше, відколи знала Олексу, без тіні глуму відзначила вона.— Я так собі гадаю: є правда на світі, коли вже й нас, занедбаних, признали.

— А вже так. Коло правди крутимось.

— І ще гадаю собі: може, і Євмена пустять із допру.

— Тут уже ні, Пукасиho! Де ж, украв магнето з трактора на чужім колгоспі — то ж шкідництво! Політика!.. Відтарабанить своє день у день.

— А мабуть, що так! — зажурилася стара.— Та, проте, за Петя стало нам легше,— сказали властью, що відтепер він — наш чоловік, і дітям його буде пільга. Партизан! — сказала вона гордо.— Вищі начальники, мабуть, розпиталися, то й вийшла нам переміна.

Якби Олекса навіть і нагадав про свої турботи за них, стара все одно не повірила б, бо в її розумінні він був носієм злої долі для її сім'ї і, отже, добра зробити не міг. Але, відтанувши серцем, вона подобришала й до Олекси.

— То ти ж заходь... як ти був з Петем...— І востаннє вжала його: — Може, кажу, пристанеш у прийма до Марушки, ге ж?..— примружилась на невістку.

— Ай, мамо, щось ви таке кажете, що й купи не тулиться!..

— А ти-но приглянься, хоч півень старий, а курку ще потопче!

— А вже так! — примружився Олекса.— Та тільки не хотілося б мені мати таку тещу.

— Ба й справді,— покивала стара,— не припав ти мені до серця... Ну, та все одно — заходь.

— Будемо грати в дурня? А зоставатися мені...

— Ой ні, солдате, ти вийшов із гри... Тільки я зосталася...

— Не знаю, не знаю...— Олекса не суперечив, бо знав, що тут він не переконає стару.

Він оділив усіх пукасенят цукром, що завбачливо тримав у кишені, ще обняв найменшенького, плескав його рученятами.

Тосі, тосі,
свині в горосі,
нікому вигнати,
тільки Антосі!..

Мале аж захлиналось од сміху. Копитенко приставляв дубового пальця то до животика, то до шиї хлопчика, той звивався в'юном, і випручувався, і тулився до Олекси, аж баба його заворкувала ніжно-осудливо — ну ти диви, такий вовкулака, а діти до нього — як мухи до комина!.. Характерник!.. Копитенко підморгнув до Марії, посадив малого на коліно й погоцав.

— Зайчику, зайчику,
де ти був?
— У манні...
— Що ти там чув?
— Дві новині.
Ой, там були шевчики,
кравчики
та побили пальчики.
А я втік —
через бабин тік,
та через колоду,
та бух! —
просто в воду!..

— Ну годі, годі, а то причаруєш!.. Воно й так химеристе!..

Не те, щоб зважав на стару, а просто більш не знав гоцалок, бо й зі своїми дітьми так не бавився,— Олекса солідно крекнув і спустив дитя на підлогу.

— Ну що ж, живіть...

— Ти, може, пообідав би? — зовсім роздобрилась стара.

— Дякую. Ось іду на квартиру.

— А де ж це ти?

— Та у Фросини Ковалихи.

Стара нахмурилась.

— Й ще одного накинули...— й зглянулась із Марією.

— Загадали ненька загадку, що не розгадати й татку...
Що це ви мудруете?

— Та-а... Багато знатимеш — нагло помреш...

— Ти, стара, не крути! Як я уповноважений... Радянська влада до тебе як до рідної, а ти... Тут треба розібратися!..

— Та кажіть, мамо...— стурбовано глянула на свекруху Марія.— Все одно дізнаються...

— Наше діло — сторона. А проте, як такий цікавий, то спитай у Просини, де зараз Титаренко Танас. Це той, що в нас тинявся, коли був у поліції.

— А що?.. Та не сотайте жили!

— Ну, як німця прогнали, то Танас чи то не встиг утекти за ними, чи, може, дурний, мав надію, що вони знову повернуть, то от він ще з якимось вовкулакою десь недалеко ховаються... Та частенько грабують людей, котрі їм попадаються. Та ще й, боронь боже, щоб хто їх та впізнав... От стріли пізно одного чоловіка з нашого села, а той до них і приглянувся. То Танас до нього— ну, що, мовляв, упізнав?.. Та, каже той чоловік, вроді б і признав... Ну, то так його страшно копали ногами, так місили, що на ранок люди повезли його ледь тепленького до району, а там лікарі латали чоловіка та ліпили, а все одно, доки житиме, з жінкою не спатиме...

— І їх, тих падлів, ще не зловили?

— Та шукали «яструбки» й міліція, і найголовніший начальник частенько приїздить і нишпорить уночі, де мишача дірка,— та все дарма. Й де вони, ті вовкулаки, ховаються, так ніхто й не вивідав. І Просину в район тягали, й просили, й грозили, а вона хреститься й божитья, що то на неї намова...

— Об чім обмова?

— Ну, ще при німцях казали,— сама не бачила, в них у головах не стояла,— що мовби Просина та знюхалась була з Танасом. Її як одиноку то й до Германії забрали б, так завжди Танас попередить, і вона — дьору. Ну, кажуть, як він до неї вчашав, то жінка його Оляна знала й побибалась дуже, й вікна Просині склила, а ту їхню любов так і не розбила... То тепер усі так здогадуються, що Просина Танасові їсти носить і якимось попереджає, як на нього облава... А втім, казати твердо не буду,— так люди бебають, а я і собі... Тільки гіренько мені— мій Петь і муку прийняв, і сиротами нас зоставив, а Танас як був вовкулака,—

а він же з німцями й Заріччя палив!.. — так і зостався, і ходить собі по світі, й сміється на мою біду. А там війна закінчиться, і амністія вийде, й Танас собі прийде додому й підпалки з салом їстиме, а Петь — що партизан — лежатиме темний і німий і не зможе перед богом судити Танаса за те, що той його, мертвого, ще й вішав!.. Отака правда на світі... А ти ходи, ходи до Їросини, може, одіб'єш у душогуба та й матимеш собі вітиху. Там спати, скажу, — на двох подушках: на одній лежатимеш, другою вкриєшся...

— На зім'ятих, на поліцайських?.. — пропустив крізь зуби Олекса.

Стара зневажливо всміхнулася.

— А вам, жеребцям, що — аби...

— Н-ну! — Олексу аж пересмикнуло. Йї несподівано шпигнуло в серце — виходить, ділись із ворогом і повітрям, і хлібом, і водою, і... Олекса тяжко задихав через ніс і, нахмурений, довго сидів мовчки. — Ну, Лукасико, — нарешті сказав він, — спасибі вам од Радянської влади! А я... того Танаса... що дітей смажив... виряджу в пекло ще страшніше! — А про себе подумав: «От він і знадобився, вальтер!.. Доля сама в руку вклала!..» — А скажіть-но, Танасова жінка в Стрижиках?

— Та тут же... Йї дочка. Та тільки він до них боїться, бо Оляна на нього тяжке серце носить і од того горя зда-ла б його... Де ж, два роки мучилась...

— Так, так... Ну й на що ж він, падло, сподівається? І Фросина?

— Про неї не скажу. А про нього так собі гадаю: вовк своїх літ не лічить...

«Тільки його й щастя... — подумав Олекса. — Та, проте, мабуть, жоден вовк не минає, щоб із нього здерли шкуру!..»

Йї таке складне було його почуття до Фросини, що й уявляв її так: то по-жіночому м'яка й тепла, то холодна, тверда й слизька, мов риба.

«Скажу все, — думав. — І сяка, й така, й розтака!.. Кулі пошкодував би... Ходи собі по землі з тавром на лобі — окаянна...»

— Ну, я піду, — сказав із глухим роздратуванням, мовби докоряв їм за погану звістку, за те, що не справили його сподівань на щось гарне, а по суті — за правду. — Живіть!

Тихе квітневе надвечір'я, золотаве сонце на заході, далеке перегукування людей, шум води в опусті, підсохлі спини горбів, лакові протоптані стежини в низинах, клейкі

бруньки, що пахли чомусь вітром, не радували його. Мовби йшов оце в хату, де, він знав, має бути покійник.

«Ні, не скажу!..»

Нічого так одразу він їй і не скаже. Пограється, мов кіт із мишею... А й кортить погратися — з тяжкого серця, од зраженого сподівання знайти в цій хаті... що?..

Нехай би тільки й залишилося, що те сподівання...

І стали ясними натяки старшої господині, — чекання милості людської — амністії, дурне чекання якихось «перемін», — вона, мабуть, звиклася з доччиним гріхом, чекала за нього кари, а через те й скасування суду.

Йї та перина, що її постелила була для нього Фросина, в його уяві стала аж мокрою од її поту, коли звивалася в обіймах майбутнього мерця.

Та поки що не скаже він їй, не скаже...

Стомлено посидів на перелазі, перш ніж перекинути ноги на подві'я. Сидів так дуже довго й слухав не світ, а власні груди. Йї ніби бачив той осколок, що тріпотів коло серця. І думав: у котрий уже раз одібрано в нього сподівання тепла й затишку. Згоріли діти. Загубилася в партизанських переходах, а потім і в пам'яті його гарна, як сон, жінка, що стала була йому дружиною на одну тільки ніч. Не знайшов у Пукасів Марії, що її виплекав був в уяві в своїй одинокій ночі. Йї оце вже вчетверте — і навіть не можливість щастя, а тільки несміливе його споглядання... Така війна — один втрачає руку, ногу, врешті життя, а інший, живий, — душу.

Увійшов до хати, не сказав своє — «живіть!» Тільки блимнув на старшу хазяйку, всміхнувся киплячою посмішкою — «знаю, та не скажу!» — сухо буркнув, мов мав на те право: «повечеряю!» — роздягся і сів до столу. Йї дивився кудись крізь стіну. Йї хоч горілка, що її поставила хазяйка на стіл, зараз його не радувала, проте випив повну склянку й понюхав суглоб великого пальця.

— Хай найстарший вовк здохне в норі! — так поздоровкався до хазяйки, пильно дивлячись їй у вічі.

Йї хоч ще не розуміла його, а вже тривога хлюпнула в серце, йї не страх, а щось складніше — може, здивування, осторога, неприязнь, — зробили її мідяне обличчя сіро-рожевим і неприємно принадним.

— Ви закусуйте, закусуйте... капуста... м'ясе з борщу... що бог послав...

Олекса ще раз глянув у її іржаві очі — усміхнена ненависть, причаєна тиша, німа погроза.

«Знаю».

Мовчки сьорбав борщ, час од часу блимаючи на притихлу господиню.

— На неділю в район поїдете?.. Там, мабуть, ваша жінщина на пікового короля кидає.

— Нема в мене жінки. Й «жінщини».

«Де поїду, там і жінка моя».

— Ні,— сказав задихаючись, і гра втратила для нього гостру принадність.— Німці... та поліцаї,— і ще раз різнув її в вічі,— поліцаї, кажу!.. спалили разом із дітьми! — Й зажмурився од ненависті до неї і самого себе.— А за них я... за них витрусив не одну ворожу душу... й тут витрушу!..— Останні слова проказав зовсім тихо, й вони були схожі на безслізний плач.

Потім із дивним спокоєм довечеряв і, не подякувавши, важко, нога за ногою, поплентався до кімнати. Сів на лаві коло вікна й бездумно споглядав, як надворі кублиться ніч. Затихав світ, мовби відходив кудись,— Олекса навіть бачив шлях його, чорний і важкий,— за далекий обрій, за сиву тишу, й мовби затихало на душі в Олексі, та свідомість того, що немає тут жодної рідної душі, робила його самотність не тоскною, а пекучою.

Як заклубочилась довкола чорно-сірим туманом темрява, деякий час під тріск і пахання лампи počитав «Кайдашеву сім'ю» без початку й кінця, потім розібрався, скинув із ліжка перину й притовк її на лаві, хукнув у каганець і довго пив очима холодну темряву. Й усе прислухався до серця — чи не качається в нім той проклятий осколок. І так довго думав про нього, що почав задихатися. Задухи Олекса дуже боявся і тому різко видихнув повітря і намагався налагодити рівномірний подих. І думав, для чого живе. Ясної мети вже не було, й він не хотів себе обдурювати. Щоб наїстися щодня? Про це можна було думати безнастанно в тюрмі, в біді, коли дуже хочеться жити. А він?.. Хтозна. Коли людині життя в радість, вона не відчуває власного тіла. Може, й визначаються людині страждання в кінці путі, щоб відчувати все тіло, до найостаннішої жилки, щоб воно остогидло тобі, щоб відразу до самого життя?

Чи, може, терти лямку, щоб потім у нагороду десь у кутку притиснути таку собі Фросину, що не може бачити своїх ніг? Чи не думав ти й про те?.. Та це здається найважливішим тоді, коли чоловік втрачає свої можливості.

Чи хильнути самогону й у колі таких, як сам, фронтовиків розповідати бувальщини, а то й небиллиці про зустрічі з ворогом, до якого вже встигла пригаснути крута злоба, бо й розповіді про це — зі смішком, а то навіть і з поблажливістю?.. Та чи пригасла та лють? А сьогоднішня ревність до живого ще ворога?.. Та, мабуть, і вона пройде. Все проходить, усе минає...

Що ж можна вигадати й ще для виправдання свого існування?..

Зустрічати схід сонця, як ото пишуть у книжках? Милуватись липкими бруньками, що розпукуються на вишнях? Відпочивати поглядом на прижовклих врунах і день крізь день чекати, поки вони забувають соковитим смарагдом?.. Це все він бачив не раз, це оточувало його від народження, отож привабити чи здивувати не могло.

Чого ж чекати тоді? На що сподіватися?

І спадало на думку: вальтер. Може, плюнути на помсту, — нею ніколи не наситишся, — і знайти для пістолета інший ужиток?.. Он він там, у речмішку, сам бог — може милувати й карати. Вдайся до нього — цілющі ліки від страждань...

Та зараз збайдужів до всього так, що ліньки було встати. Й ще треба було повикладати речі. А ще, може, вийти у вишник, щоб не накликати клопоту на голови цих осоружних жінок, — бідкатимуться перед сусідами: а й за віщо ж на нас така напасть?..

І Олекса затих. А потім заснув поганим сном людини, що втратила найдорожче.

Й снилася йому якась дивна країна, сіре небо, сірий брук, сірі будинки. Він начеб спить у кімнаті на третім поверсі, вікно виходить на балкон, а по той бік поручнів стоять якихось двоє і сперечаються за його, Олексине, життя. Він мусить померти... Ні, цього разу облишмо його... Олекса зіскакує з ліжка, кидається до вікна, ті двоє швидко відступають, і він бачить їх на дибах височиною в телеграфний стовп. Потім вони кудись зникають, і Копитенко так і не довідався, хто ж то був. І він без великої втіхи так і визначив уві сні: то смерть приходила й відійшла...

Прокинувся, як звук, ще спозарана. Хутенько поголився, умився з пахучим німецьким милом, і хоч сам собі видався гарним і значним, а все ж чогось йому бракувало, начеб мав зробити щось нагальне, а тут якась тобі перепона.

Не було з ким перемовитись, і раду тримати було ні з ким, і діла не було, по хаті сонно нікала старша хазяйка.

позирала на нього з причаєною осторогою, і він знічев'я вийшов надвір.

Ранковий приморозок помережив крихітні калюжки ламкими крижаними нитками — вони дзвінко крєктали під ногами. Нечутним суголосним співом зустрічала ранок земля. З димарів текли крихіті димки, десь далеко покривдjenим цуцєнятком скавчав коловорот криниці. Золотою скибкою дині з-за гори показалося сонце й пішло, й пішло догори, нагріваючи Олексі лиця ще не гарячим соромом, а тільки легкою похвалою.

День входив у своє право, закликав до діяльності, до роботи.

Олекса подався на колгоспне дворище.

Запєтлявши ніжні коров'ячі морди повіддям, хазяйки вели своїх різномастих годувальниць до ярма.

На дворищі вже чимало корівок, збившись у череду, чекали, поки їх уярмлять. Сумирні терпляче, потроху задкуючи, дають обіпнути свої виї занозами, норовисті й горді рвуться з рук, мотають головами, топчуться, крутяться, жінки з прокльонами, розпалені й лихі, женуться за ними з важкими ярмами.

Олекса підійшов ближче, почухав підгорля сухорєбрій корівчині, що навіть голову не задерла у відповідь на ласку.

— Одійдіть, товаришу начальник!.. А ти соб, здохляча!

— Та й куди ж це?

— А вруна боронувати.

— Яка вона в тебе закаляна! — докірливо покрутив головою Олекса до хазяйки.

— А ви задеріть їй хвоста — в неї гузно павутиною заткане!.. Гєть і підстилку давно перетрубила!..

Олекса, що за словом ніколи в кишеню не лавив, цього разу тільки збентежено крєкнув.

— Товаришу повноважений, може, ви їм у поміч пришлете з району свої роз'їзні коні?

— Тю на твою голову! — розсердився Копитенко. — Що ж їх там, у районі, табун?

— Та ви й самі як жеребець, запрягти б оце з моєю Лискою!..

— Не можна! Їх тра тримати для іншого діла! На розвід.

— Е-е, жіноцтво, — одбувся жартом, — був кінь, та з'їздився!

— А проте руки-ноги є, голова на місці. А наші пішли — котрі не прийшли, а котрі не прийдуть...

— Тут нічого не напишеш. Війна — це лотерея... І вам дістається, знаю. І цим корівкам. Але хто з вас — навіть не на людях — скаже: «Годі! З мене досить!»?

Дивилися жінки кожна в глиб самої себе — а чи зважиться вона обрати легку дорогу — байдужість, лихе слово?.. Й не з боязні, що потягнуть за язик, — та й чого їм уже боятися? — і цей чоловік не з тих, що кричатиме — ворожа агітація! — а просто біда впала на всіх без вибору, не було в долі любчиків, а сувора справедливість — як смерть, рівна міра важкої поклажі ніколи не викликає нарікань.

Тільки одна жіночка в подертій фуфайці, підперезаній хусткою, засумнівалась:

— Оце йдеш і робиш задарма, аж у горлі пересиха й у очах двоїться, та тільки й думаєш: а може, й не всім так?..

Поглянув на неї Копитенко, та тільки зітхнув.

— Ну що ж, удови, не буду я вас втішати, не буду й агітувати, ви своє діло добре знаєте. І кортить мені вам допомогти, та вже, мабуть, і корівчину за налігач не потягну. Живіть!..

І важкою ходою подався од людей у поле, — може, ранковий вітерець остудить запалене обличчя. Ішов і думав, куди шезнути від їхньої і своєї біди.

Дорогу наче трусонув хто, мов сувій полотна, — лежала хвиляста, в пагорбах та видолинках...

...А в цей час на горищі в хліві двоє після нічного нукання тільки-но вкладалися спати.

— Сказала — якийсь час не виходитиме. Перебивайтеся, мовляв, як можете.

— Й ти змовчав?

— А що робити? В неї знов на постолі уповноважений.

— То й що? Не може вийти вночі?

— Та щось він дуже приглядається. Мабуть, щось знає.

— Тим гірше для нього. Треба підстерегти.

— Казав старій, що в нього іранати. Вона, правда, порилася в мішку — там нема. Лише пістолет. Може, носить у кишенях... Молода каже — би-и-тий!..

— Хай потягнуть пістолет.

— Так заберуть же обох. Не вічно ж він сидітиме в них...

— Діла-а...

...Коло містка через рудку Олекса догнав високого кременезкого діда. За поясом старого сокира, в одній руці скринька з теслярським інструментом, на плечі — чимала лісовина.

— Живіть! — привітався Копитенко, порівнявшись із чоловіком. — Якби додому несли, подумав би — легке. А то з дому...

Дід скоса позирнув на свого супутника, змовчав. Сопів собі потихеньку, та з кожним кроком, як птах, дзюбав своїм здоровим носом. І ноги йому не підгинались, і дихав не тяжко, наче ніс не колоду, а косу.

На мосту зітхнув скоріш для годиться і скинув тягар із плеча. Обережно поставив свою скриньку, скинув шапку-бирку, чомусь лягнув нею об полу.

— Х-ху! А вже не той став Козюренко, браття мої, не той!.. І скільки там минуло літ — наче ж учора сам-один міг дубовий сволок на плече завдати й піднести, а тут уже, браття мої, і лата заважка...

— А хто це вас послав сюди самого? Та чи не могли підвезти?

— А й хто мене, дурного, жене?.. Дурні, кажу, де їх і не посій, а вродять... Та-а-ак!.. А й підвезти могли б, якби послали... А як це питання ми тільки з бабою розбирали, то, браття мої, хто підвезе? Он бачите, яка щілина впоперек — скотиняка ж ногу вломить, та й чоловік який, то що ж — дождатися, поки тебе сюди притарабанять?..

— Ну, то сказали б завгоспові, хай би подумав...

— А Сіробабі — далеко лежало й мало боліло... Я так собі думаю — як ще ми індуси¹ були, а в баби дощ хату обіб'є — то, браття мої, чекала вона, поки чоловік загадає обмастити?.. Й завалькує дє тра, й обмастить, ще й червоною глиною призьбу обведе... А мені, виходить, ждати, поки завгосп Сіробаба загадає?.. І ще вам скажу: от, по-вашому, чудес не буває... Гм!.. А візьміть-но, браття мої, — скільки нам тої заплаати... миша за день перетрубить... а живемо, не помираємо!.. Бо не ждем, поки загадають. І так воно й повинно бути. А хто, браття мої, того не пойме — то ледач... І було її, скажу вам, і за старого режиму, та й тепер, коли життя нове... В двадцять другому, браття мої, всім землю порівну були поділили — на їдців... А в двадцять дев'ятому, дивись — той бідняк, той середняк, а іншого вже й куркулять... Чого б це так?..

¹ Індуси — *жарт.* — одноосібники. (Прим. автора).

— Ти мене, діду, за куркулів не агітуй! Знаю я їх.

— Та не за куркулів я, браття мої, а за середняків і за тих, котрі були бідняки. Нащо мені ті куркулі... Ми, браття мої, були вдвох із бабою, то мали всього дві десятини — в середняки записали. А в Олешка було семеро — аж сім десятин. Так той, браття мої, пішов у нове життя бідняком... Та й у колгоспі він — аби день до вечора. Отак. Бо робити тра... не дождитись, поки загадають... Ну, розумію, вовкулаку-глитая чом би й не куркулити, на це, браття мої, згуду даю, звісно. Та-а-ак...

— Та й до чого це, діду, пнеться?

— А ви самі міркуйте.

— А й скільки вам за сьогодні запишуть?

— Тридцять днів на місяць, ще й босий дохід.

— Ну, якби я оце був головою, то призначив би вас головним по догляду за всім — за всім, можна сказати, бригадиром совісті.

— То, браття мої, зайве. Совість — таке діло, коли вона є, то є, а коли нема, то бригадир ні до чого... Тра, щоб властя ту совість хоча б бачили й добре слово до неї мали. А так що — от ходю я, браття мої, та заглядаю скрізь, а чи мене хоч коли в президію посадили? Прóцентів не конаю... а так... сам собою... В селі мене, браття мої, дарморобом прозивають... І баба їсть — якби ти, каже, не дурний, то був би мельник...

Старий тесав колоду без шnurка, але так доладно, що Олекса аж замилувався.

— Ну, хоч стріляй... Наче відфуговано...

— Е-е, то ви ще не бачили! Майстерство — то, браття мої, од бога. Ось погляньте-но... — Старий поклав ліву п'ятірню з розчепіреними пальцями на колоду і з-за плеча рубонув між великим і вказівним пальцями. Олексу аж морозом обсіпало. І, не даючи йому відійти, старий так само з маху загаяв сокиру в деревину й поміж рештою пальців. — Бачили?..

— Фокус, їй-богу, фокус! — тільки й промовив ошелешений Олекса.

— Кладіть руку, так само зроблю і з вашою. А як вам обрубаю пальця, то вітну собі два.

— Цур тобі! — зробив рух рукою Олекса, мовби відпихаючи старого. — Нащо мені ваші пальці!..

Дід задоволено засміявся.

— Рука, що в ній добро, ніколи, браття мої, не схибить.

І знову заходився тесати. Й хоч він і не заміряв щілину в настилі містка, проте колода лягла на своє місце, як вписана. Старий обрізав ножівкою торці, прибив колоду до прогоничів цвяхами, потім, схилиючи голову з плеча на плече, помилювався своєю роботою і сказав пишаючись:

— А я ще й бондар. І стельмах. І столяр. Може, скажете фаєтон змайструвати? Може, джку на огірки? Чи гринджоли? А то ліжко, щоб на нім копу дітей зробити? Недорого заправлю.

І посміювався у вуса, й сірі брови над вицвілими сірими очима ламалися від гордошів.

— А так, так, недорого беру, а як для громади, то, браття мої, і за спасибі.

— І де ти, діду, такий уродився?

— Дурнів, кажу, не сій, самі вродять. Така вже наша земля — на диваків багата... Якось — це до війни було — зробив я собі самоката, все як є дерев'яне. Й обіддя, і спиці, й рама. Тільки пасок — замість ланцюга Галля — шкіряний. І їздив. А дурні дивуються — пощо ти, Соне, велосипеди вигадуєш?.. А на те, кажу, браття мої, щоб майстерство, людські руки прославити. Машина ж бо робить всякі штуки без любові, а руками, браття мої, без любові хіба що дрів наколеш...

— Оце кинув би все та пішов би до вас у підручні!

Старий, як і в ході, в розмові теж дзьобав слово за словом.

— Ге-е, зараз дуже мало до цього охотників!.. Ось ще років десять-двадцять, поки ми помremo, а там, браття мої, не зостанеться жодного, хто б тобі скирту вивершив!.. Машина теж добра штука, коли побіля неї людина з любов'ю. А так — то тільки розбещує людей... Ну, якщо ви до села, то ходімо!

І дід, цього разу порожняком, якщо не рахувати сокири за поясом і теслярської скриньки, потунав до села. Олексі не залишалоя нічого іншого, як і собі пристати до нього.

Сподобався йому старий Сисой Козюренко. Правдою своєю прихилив до себе. Як і та малосвідома Ніна Оскілко своєю злістю. Олекса затупцював навколо діда — журавлиною своєю ходою то обходив його справа, то зліва, то випереджав, заглядаючи в лице, наче стрів диво заморське. Так і кортіло тицьнути старого то там, то тут — а серце в тебе хіба з цього боку?..

І в той же час дід був як дід, свій, сільський, трохи чудернацький, та цілком зрозумілий, перед яким Олекса зовсім не почувався дурнем.

— Тепер усе буде інак, — вголос міркував Олекса. — Мабуть, на селі у вас стануться перемены, й так собі гадаю — людську совість шануватимуть. Ось побачите, побачите! — переконував Копитенко діда, а насправді самого себе, бо Сисой Козюренко, мабуть, уже й не всьому вірив.

І так запевняючи «бригадира совісті», він звертався ще й до Ніни Оскілко, й до тих колгоспниць, що останню свою підпору — корівок — запрягли в ярмо.

Й до Івана Павловича Чорного звертався Олекса, — бачиш, я вже не хочу спокою, піду туди, куди скажеш, і сам тертиму лямку. Бо всі ми, як добре подумати, не маємо права жити в спокої — рядові й бригадири совісті...

6

Небагато дам вам хліба, зате багато неспокою.

З Парадоксів Життя.

Од цілоденної ходанини в Олексі гуділи ноги. Й на колгоспі був — як то гній вивозять під веснооранку, й у сільраді — чи не завалюють м'ясоздачу й молокоздачу, й до жінок, на котрих жалілися прийомщиці з молочарського пункту, й вислуховував скарги на молочарню, що нібито занижує процент жирності, — вони, мовляв, у тих пляшечках такого начаклюють, мовби корови водою дояться, — і про позику були розмови. Й що найбільше дивувало й радувало Олексу — то неймовірна терплячість люду за таких обставин, що хоч косою по горлянді.

В армії Олекса разом із усіма знемагав у неймовірно важкому січневому наступі, коли розсякли дороги й німець утратив не тільки більшу частину техніки, а й волю до організованого опору. Й не те тоді викликало Олексин подив, що солдати в розкислих повстяниках витягали на руках гармати з багна, а валки сільських дядьків із мішками за плечима. Виявляється, в такий спосіб приставляли тоді снаряди на передній край. Два снаряди в мішок і — гайда до сусіднього села. А там перекладуть у інші мішки, й інші дядьки з побляклими від втоми чоловічками приставлять їх до ще дальшого села.

Й не траплялося жодного, кому кортіло б занедужати чи підупасти на силі,— кривому скажи: ось твоя ноша — й той зашкунтильгав би за всіма іншими.

Мабуть, усе зважили, все передбачили вороги, перетинаючи радянський кордон, не вгадали тільки страшної терплячості й самопожертви свого противника.

Олекса знав — війна йде до кінця, проте спало на думку, що, якби вона тривала й вічно,— так само безперервно носили б снаряди в мішках, вічно тягали б корівками, а то й самотужки борони.

Й вони, ці люди, не пристануть. Скоріше стомиться сам Олекса, спостерігаючи запеклий у своїй терплячості подвиг. А їм же за нього нічого й не обіцяли...

Й думав ще Олекса: он яка в Радянської влади принада — спонукає людей терпіти злигодні, а часто й злидні в тяжкі години її існування!

Дзвонив Олекса Іванові Павловичу: все, мовляв, гаразд — і позику розмістили, й готівка надходить, й бичків здають кутками на м'ясопоставки, й замість п'яти бідонів молока на добу возять на маслозавод уже вісім, і Іван Павлович похвалював свого уповноваженого,— гляди, не збавляй темпи, посидь там ще б із тиждень, а невиказана думка була — а може, й будеш там головою колгоспу, чи й справді, щоб легше, підеш конюхом на добрі коні, та ще й до ледачого начальника?

Сміявся Копитенко теж про себе — та й хитрі ви, мовляв, Іване Павловичу, як моєї дядини гуска. Отак ласкаво запряжете в ярмо, а потім як зачнете стьобати!.. А це вже, мовляв, так — і запряжу, й стьобатиму, бо ти знаєш мене ще з партизанського загону: й себе не жалів, і вам не давав обростати салом... І шаную, мовляв, тебе, голубе, безпутного, а через те й не пожалію, як залінуєшся,— ти ж селянин і знаєш, що хазяїн любить коня бистрого...

Отак вони розмовляли вголос і подумки, й голова сільради Дадико вельми дивувався, як то Копитенко знайшов ключик до серця строгого секретаря райпарткому. Ну й чеше, сучий син, як із рівнею!.. А він же, Дадико, хотів був його заарештувати!.. Диво, та й годі...

Стомлений, але по-своєму щасливий, Олекса прийшов на квартиру. Обидві хазяйки були вдома. Навперобій кинулися ставити запізнаний обід, і Копитенко від радісної втоми просто нехтував ними й своєю зневагою до них. Сьогодні вони були для нього мовби ляльки — могли подобатись чи набриднути, але всерйоз їх можна було не сприймати.

· Й уже не почувався самотнім — міг зайти до Пукасів і перекинутись словом-шпилькою зі старою, ввігнати в краску двозначностями Марушку, міг забрести до гостроязикової і нетерплячкої Ніни Оскілко, міг послухати хитромудрі речі старого Сисоя Козюренка, посміюватись над нелукавим самовихваланням його й некорисливою гординою.

Тільки нізачо не піде він туди, де зараз плач над похоронкою. Там нічим не зарадиш, не знайдеш розумного слова, тільки стоятимеш і сопітимеш над чужим чорним розпачем.

За той короткий час, що пробув Олекса в Стрижиках, вже не раз, внутрішньо зіщулившись і зціпивши зуби, чув, як раптом вривався в людські серця розпачливий крик і метався від хати до воріт — кудись хотів бігти й не бачив виходу, чогось шукав і не знаходив, поривався до повітки — хотів померти в зашморзі, та, схоплений попід руки дітьми, плентався до хати й квилів, і падав грудьми на стіл, і рвав на собі коси, й знесилено хрипів, і, одлитий водою, тільки стогнав і надривав собі горло збезсиленним кашлем...

Ні, не піде Олекса туди, й бадьорого агітатора, що забрів би туди зі своїм правильним словом, вибивав би з тої хати стусанами.

І сьогодні якоюсь мірою, може, й мирився з тим, що живуть попід боком осоружні йому жінки хоча б тому, що й у цій хаті вдавано чи щиро метався був той крик.

І, щоб дати жінкам знати, що він, Олекса, хоч і ненавидить їх, проте готовий пом'якшити їм кару — на якусь крапелину, — буркнув:

— Не сумнівайтесь. Я справедливий. — І з підозріливою суворістю глянув одній і другій у вічі.

А вони довго думали, що б то означали його слова.

Він же хотів сказати їм тільки й усього: «За постій, мовляв, заплачу. А як настане час, то візьму й за чемери!..»

І ще дякував їм за обід-вечерю:

— Нехай найстарший вовк здохне в лігві! А нам від того радість.

І вони знов засумнівалися, ой, зажурилися...

Якась неусвідомлена осторога стримувала його від небережного слова. Десь у підсвідомості вирішив, що треба постійно тримати їх у трепеті. Щоб зітхали ночами й молилися — пронеси, господи! — але щоб і не знали, з якого боку на них насувається лихо. Й коли чекання біди стане

нестерпним, вони розговоряться — чорна хмара розіллється дощем.

Усміхаючись своєю мерехтливою посмішкою, пішов до другої хати, засвітив лампу, розплутав із шапки голку з ниткою і почав пришивати гудзі до рукавів гімнастерки...

...А в цей час у вишнику навпроти вікна стояла і видивлялася на Олексу його смерть...

...У двері кімнати зашкряботіло. Олексю озирнувся — Фросина. Обережно так іде, мовби скрадається. На лиці урочистість, наче за весь хрещений люд несе себе в жертву. В руках вовняні хустки. Підійшла до одного вікна, завісила щільненько, так само мовчки й до другого.

— Світло од лампи... подумаютъ люди — чого б це... Та ще, може, німець з літака бомбу кине...

— Не долетить, — буркнув Олексю, не піднімаючи голови.

— А що це ви робите? Дайте я...

Не питаючись, взяла голку з його рук, сіла на стілець навпроти, діткнулася його колін. Раз по раз зиркаючи йому в вічі, хутенько закінчила роботу.

— Ось... Може, ще де треба пришити чи зашити? А може, вам завтра спідне випрати? Та й сорочка, дивлюсь... Дам вам на день чоловікову — тільки раз надівана...

...А в цей час за вікном лютим шепотом лаялись.

— Пусти! Випалю! Щоб однією кулею зразу обох!..

— Танасе!.. Ось почуй... і його не вцілиш, і збіжиться увесь куток!.. Може, десь спірвемо на вулиці...

— Не хапай за руки! Вб'ю!

— Танасе! Ось почуй... ходімо... не випада сьогодні!

— Я її роздеру! Шльондра!.. Отак убиватиму — в руку, в ногу, в ж-живіт!..

— Ось почуй! Як тут, у хаті, кокнути його... то потянуть обох... і її, і матір... А вони на слід наведуть... Ходімо...

— У-у, гаде! І ти такий само!..

— Ходімо!

...— Та й чого ви такі сумні та невеселі?.. Ну чого б ото я? — І жінка грудьми насунулась на нього. — Чи нема кому з вами й словом перемовитись?.. То знайдуться... котрі й...

Олексю відібрало мову — такий був здивований.

«Ти що ж... ти що ж?.. Ну й зміюка!..»

А чоловіче марнославство нашіптувало: «А ти хіба кривий чи рябий, щоб жінки від тебе сахалися?..»

І від того, що був про себе непоганої думки, міркував ще й так: «А може, брешуть на неї?.. Лиха слава — мов короста, потерся і набрався, а потім і піском не одітреш!»

І, ненавидячи сам себе, навіть за майбутні розчарування жаліючи себе, буркнув:

— Тебе дуже обходить?

Жінка знітилась.

— Ой, які ж бо ви!.. Все вам розтлумач.. а щоб самому здогадатися?..— І поклала руку йому на плече. Потім відсмикнула її, але й на відстані він відчував шумуюче жіноче тепло.

— Начеб жалієш?..— А подумки доказав ще й таке: «А чому ти дітей моїх не жалієш, Ольки моєї?..»

І пильно стежив, як мінявся вираз її обличчя,— од відчайдушного нахабства, що походило, либонь, од страху, усвідомлення своєї сили, до збентеження, чисто жіночого стиду й безпорадності.

Олекса камінними своїми пальцями взяв її за підборіддя і з усмішкою, якої не розумів і сам, сказав:

— Ти от що... мабуть, ми з тобою не домовимось...

— Хоч що кажіть, а від щастя свого гріх одсуватися... А чи не маєтеся на силі? — Вона вся аж шумувала від стиду.

Олекса рідко кого жалів, а тут йому стало ніби мулько від її приниження. Мстиве почуття нашіптувало — візьми, насмійся над нею! — але він був і гордий — а на біса мені здалася настрахана невірниця!

— Чуй,— сказав він,— я б тебе з'їв без хрону... Та тільки я не свиня, щоб мене годувати об'їдками...— Помовчав, щоб до неї дійшла жорстока правда його слів, і закінчив удавано примирливо: — Як тобі вже дуже закортить погомоніти про золоту рибку... як дуже-дуже!.. то я тебе послухаю. Живи! — зі своєю киплячою посмішкою закінчив він.

І вона зрозуміла — щось не доказав він сам собі, але не відштовхнув її, чогось чекає.

І вона покірливо похнюпилась, і разом із неприязню до цього підстаркуватого й страшного для неї чоловіка десь у душі зародилася вдячність — він мав її собі за рівню і, поважаючи себе, тим і її не зневажив. І вже на самоті сама з собою шукала способу бути такою неширою, щоб і її самій здавалося — ширісінька.

— То ви переберітьсЯ,— сказала, не дивлячись у вічі,— а я завтра зранку виперу.

— Добре,— погодився він, щоб жінка нарешті його облишила.— Брудне лежатиме під лавою. І ти не сумнівайся,— знову нагадав він.— Я справедливий. Ну, ходи, а то твоїй матері задрісно стане...

Вона вдавано засоромилась:

— Ой, скажете таке стидобне!

— Ходи, ходи.

— Еге ж, спочивайте.

Другого дня вранці Олекса зайшов до сільради.

Туди вже збиралися мобілізовані — ті, яких комісія райвоєнкомату, не довго думаючи, з «негодників» визнача вже здатними до військової служби, й кілька розброньованих — цього разу сам голова колгоспу Осадчук і двоє бригадирів.

Майбутні солдати ще спозарана ходили добре напідпитку. Але вигляд у них був далеко не геройський. Усі якісь мляві, пониклі й у колі своїх рідних почувалися мов чужі, бо вже ні гостра печаль дружин і матерів, ні тоскне збудження дітей не могли захистити їх од майбутнього.

Олекса чув, як один буденним голосом, наче йшлося про поїздку на ярмарок, напучував дружину:

— Корову нізащо не продавай. Бо пропадете. Знаю — паші не дістанеш. Ти не така, щоб крастися з в'язкою. То так роби — ото в нас половина городу засіяна житом. Числа п'ятнадцятого травня скоси — добре сіно буде. А стерню одразу переори й сади картоплю й гарбузи. Отам сінце, та гарбузи, та картоха — от і вийдеш зі скрути. Та ще й пенсію на дітей по мені платитимуть якусь... тільки похоронку не загуби... Ну, дурненька, не плач, не плач... хай потім...

Осадчук, здоровий дядько в рудих чоботях домашньої вичинки, в дитячому кашкету на буйній чубатій голові, рум'яний від горілки й почуття досади, що доля так несподівано перевела його в рядові, бадьорився:

— Ну, вус сто тридцять три,— так називали військово-обліковий фах — «здатний, ненавчений»,— і ми повоюємо! А доки ж, трясця його свиноматері, ханьки м'яти?! Вперед, і тільки вперед! І ні кроку назад! Аби тільки харчі хороші та наркомівські сто грамів!..

— А ти не наїдайся перед боєм! — порадив йому Олекса, котрому було трохи ніяково перед ними всіма,— зовні він ще цілком підходив для того, щоб удруге поділити їх долю.— І не напивайся. Сам бачив, як п'яні перші спотикалися... І ще, браття-слов'яни, не думай про кирпату, бо

як задумав, так і станеться... Анічого не думай... Отак — живий, мовляв, і все...

Олексі доконечно потрібен був секретар сільради, але бачив, що тому не до нього. Схиливши голову на плече й висолопивши кінчик язика, той невтомно черкав характеристики на всіх мобілізованих. Усі вони були колгоспники, походженням з бідняків, не притягалися, брали активну участь, родичів за кордоном не мали, про що й свідчиться. Голова сільради Дадико, не читаючи, підписував папери й прикладав печатку.

— Скоріш, скоріш,— квапив він,— мені, знаєш, треба приставити хлопців о дванадцятій нуль-нуль.

— Чуй,— звернувся до нього Олекса,— а виклич-но мені тих пацанів, що їздили зі мною до району. Дуже треба.

— Та ось бачиш...

— Треба, кажу, й то негайно.

Досадливо зморщившись, Дадико буркнув до літнього дядька з острішкуватими бровами й вивернутими червоними повіками — вигляд вкрай здивованої й ображеної людини:

— Дядьку Тадею, приставте ось їм, знаєш, Малиновського Володьку й Остапчука Павлуня.

Добру хвилину дядько Тадей мовчки дивувався з Олекси, потім навіщось потикав ковінькою об підлогу й скривленим ротом прошелестів:

— Січас.

Ще посидів, подивувався, потім підвів важкий зад і знову сів.

— Безпременно чи желательно? — криворото спитав він.

— У безспірнім порядку,— блимнув Олекса.

— Січас.

— Вас тільки по смерть посилати! — розсердився Копитенко.

— Січас.

Дядько Тадей знову зробив спробу підвестися, але щось йому заважало.

— Немедля чи трохи згодом?

Але, зустрівши Олексин погляд, із можливою для його заду жвавістю підвівся і подибав до виходу.

Навіть декотрі з мобілізованих посміхнулися.

— Ну, дід Тадей і до вітру не вийде, поки не допитається, де присісти!..

За той час, поки виконавець шукав «яструбків», секретар сільради встиг підготувати папери на мобілізованих. Підїхали підводи, чоловіки повкидали на них свої торби.

Голова не виголошував промови — дуже часті були такі проводи. Дадико пожував губами й тільки непевно махнув рукою. І тут залящав у вухах жіночий крик.

Чоловікам аж ніяково стало — випручувались із обіймів, заспокійливо остерігали руками: не треба, мовляв, схаменись-бо! Ховаючи один від одного очі, стрибали на підводи й уже були в іншому світі, де не існує родинних зв'язків, залишається тільки життя в товаристві, а смерть — наодинці.

Йшли жінки за підводами, потім трусили підтюпцем, а далі бігли. Діти — окрегим гуртом, — вони ще не так у біду втяглися.

А там підводи прогуркотіли містком і зникли за поворотом вулиці, залишивши позад себе тільки тихе схлипування та нестерпно довгі дні й місяці чекання.

І будуть перед сном молитися навіть безвірниці, будуть прокидатися посеред ночі й думати над своїми снами — котрий із них віщий, нетерпляче чекатимуть світанку, щоб побігти до ворожка й кинути на своїх королів та валетів, тремтячими руками розгортатимуть трикутники листів зі штампелем «Перевірено військовою цензурою»: там будуть поклони всій сім'ї і далеким родичам; лист, писаний власною рукою батька, мужа чи сина, — живий і здоровий, — а може, й чужою — з госпіталю, де в кінці дізнаються рідні про легке чи тяжке поранення. Нехай би й це. Аби тільки не викликали до сільради, й голова не подав мовчки вузенький папірець із военкомату. Аби тільки не покликали до сільради!.. Аби тільки не прочитали перших страшних слів: «...вірний присязі й військовою обов'язку, героїчно...», а далі потемніє в очах і підломляться ноги...

Якби прийняли його пожертву, Копитенко замінив би хоча б одного. Олексу ніхто не ждатиме, як і не боятимуться похоронки на нього.

Ну, чого їх, сьогоднішніх, навчать у запаснім полку? Марширувати в строю, вітати начальників. Це, здається, найголовніше. Розібрати й скласти автомат. Ну, ще повзти по-пластунському, наступати короткими перебіжками... А на переднім краї накажуть наступати цілом, «взріст». І не знадобиться наука — «вперед штиком коли, назад прикладом бий!..». І треба великого щастя, щоб дожив до того часу, коли вже вчасно падатиме, вчасно підведеться, вчасно помітить ворога, вчасно натисне спуск...

Стояв Олекса, шулився, мов од холоду, зітхав. Поступово жінки розходились — із гурту в самотність, у довге

чекання, в безнастанну журу. Й ще в роботу, що тільки й урятує їх.

І скільки буде ще таких проводів? Здається, вже й немає нікого в селі, а проте воєнком знаходить усе нових і нових. Той — кривий — перестане тягти ногу, той — сліпий — прозріє, тому — із грижею — в лікарні підшиють, тому за кілька днів сповниться сімнадцять... А там пере-креслять кілька статей у розписі хвороб Наркомату оборони — от і нові проводи...

Підходили до нього двоє парубчаків — коливався кругло-видий і рожевощокий, вищий за нього, набичено тримав руки в кишенях, хмурився. Меншому було ніяково — кру-тив головою і облизував губи. Старший тільки блимав на Олексу з виглядом — «а я вас не боюсь».

— Здрастуйте, дядьку! — протяг менший долоню до-щечкою. Він аж схилився, щоб замашніше поручкатись.

— Живіть! — Олекс вдав, ніби й не помічає протягнутої руки. — Ну, то поясніть мені, куди попадає ногами лежить?

— Туди вона лежить, куди вода біжить! — випалив вищий.

— Ова! — підвів брови Олекса. — Я думав про вас хто-зна-що! А ви хлопці кмітливі, вас, виходить, починали ро-бити з голови! Ну, то тепер розкажіть, хто ви є, чийого роду і яка мені буде з вас вигода.

— Чого викликали? — буркнув високий.

— А ти не будь такий гарячий, а то займешся! Як тебе прозивають і скільки літ ти штани носиш?

— Прізвище моє — Малиновський, а звати — Володь. А року я — одна тисяча дев'ятсот двадцять сьомого. О.

— Підходить. Ну, а ти? — кивнув Олекса до меншого.

— Товаришу начальник, дозвольте доповісти: «ястру-бок» Остапчук Павло, тисяча дев'ятсот двадцять восьмого!

— Молодця! Як з одного боку кинути, то Володь кміт-ливіший, а як з другої — то Павло розумніший! Мабуть, інших не викликати. Ви мені підходите... Ну, а ще ска-жіть — комсомольці ви чи позапартійні?

— Комсомольці!.. Так точно!

— Це вже зовсім добре! Правильно я вас обрав, інших не треба. Геть як і прийде який, то я йому — ні й ні!.. Ну, пожартували й досить. До сільради я вас не поведу, бо й стіни вуха мають. А справа дуже секретна — тільки на вас і можна покластися. Одійдемо.

Олекса неспіхом обійшов будинок сільради, де навпро-ти глухої стіни в палісаднику була лава, сім посередині,

а парубчакам, що йшли за ним, кивнув головою — сідайте.

— Так от. Є така думка, що десь тут поблизу тиняються двоє поліцаїв. Чули?

— Чули, дядьку. Й ми їх шукаємо, — заквапився Павлуньо, — й міліція, і сам начальник не раз приїздив.

— Погано ви їх шукаєте. Та чи й знайдете. А то скажена звірина. Стрижиківський Титаренко Танас зарічан палив. І поки ми з вами їх, падлів, не зловимо, в мене кров у серці закипатиме.

— Кажіть, що робити. — Малиновський Володь, здається, просторікувати не любив.

— А от що. Якби в Стрижиках та не було когось такого, хто б тим вовкам помагав, то вони вже давно відкинули б лапи.

— Це правда, дядьку, правда! — захвилювався Павлуньо. — Велика підозра падає на Фросину Ковалиху. Й у район її возили, та все назад верталася.

— Бо як не зловив, то не кажи — злодій. А нам треба пильно постерегти, чи не зустрічається вона з ними. А тоді вже — не хотіла, мовляв, собача лапа, на столі, то будь же під столом!.. Чув я, що в неї і в хаті засідку робили. Та то все пусте. Десь, видно, стрічаються вони в шелюгах чи у вільшині, та й не кожного дня, а як домовляться. Так от вам моє бойове завдання, — а ви знаєте, що й Іван Павлович Чорний зі мною отак-о, — треба їх вистежити. Й так, щоб вони не знали й не відали. А на це потрібно не одну ніч і не дві.

— Та ми, дядьку... — знову захвилювався Павлуньо. — От чесне комсомольське, ми...

— Ти й сам не знаєш, що робитимеш... А я, чуй, два роки в партизанській розвідці ходив і ще рік на фронті. Так що чуй. Вулицею ні вона до них, ні вони до неї не ходитимуть. Тільки низом. Десь неподалеку на городі киньте в'язку мерви й годин з дванадцяти ночі десь до трьох і засідайте. Раніш не треба — їм потрібен час, щоб прийти сюди затемна. Й пізніш не треба — мусять бо вшитися до світанку. Й ловити їх вам не можна — на це я дозволу свого не даю. Г перепиняти Фросину, як то буде вона, — боронь боже!

— Ну, а як зовсім близько? — Малиновський. — Ну, самі на мушку лізтимуть?

— А щоб не лізли, не беріть із собою карабінів. Такий вам мій наказ. Бо не витримаєш, чортів сину, й стрельнеш.

А на вулицях — обхід. От і рознесеться, що «яструбки» на когось чатують. Петраєш?..

— То це ми начеб за сторожів? — невдоволено пробу-бонів Володь.

— Ні. Це начеб за розвідників. На фронті було, що й зо дві доби лежиш у воронці та тільки видивляєшся. А потім... І ще скажу вам. Сутужно буде щоночі отак. Та я бригадирові скажу, що ви на роботу десь о дев'ятій-десятій виходитимете. Щось надумаю. І щоб матері ваші не знали. Скажете — в обході, мовляв, воєнком наказав. І щоб дівчатам, до котрих ходите, анітелень. Одне слово — військо-ва таємниця. А зустрічатися будемо на колгоспі. Як щось помітиш, то попроси закурити.

— Ой дядьку, цікаво! — в Павлуня аж рум'янець на щоках погустішав.

— Брешуть, катюги, зловимо!.. Я вам вірю. Ну, а тепер ходімо хто куди — я до куми, а ви до куминої дочки. І як котрий цікавий запитає, то скажеш один і другий, що за обхід лаєв,— сидите, мовляв, цілу ніч коло дівок, стережете їх од ворожих диверсантів... Ну, живіть! А ти, Володь, не дуйся на мене, як миш на сало,— я справедливий!.. І аж тепер поручкаємось, бо бачу, що ви справжні солдати, а не якісь глевтяки!

Помітно повеселілі, хлопці заспішили в колгосп, а Олекса довго дивився їм услід і думав.

І Танас Титаренко, й невідомий його поплічник — які вони жалюгідні перед турботами, що ними живуть Стрижики!.. Та, проте, не можна терпіти душогубів на землі — ради живих і тих, що впали. Ради Олексиних спалених синоків. Не повинно бути такого, щоб отой, хто сьогодні давав наказ дружині, як жити без нього, примирювався з думкою, що він небавом накладе головою, а Танас не хотів про це й думати! Ти повинен щезнути, Тацасе, як плювок у пилюці!..

Тільки б «яструбки» не сполохали їх. Та, здається, на їхню комсомольську дисциплінованість можна покласти... І ще — аби не викрили хлопчаки себе. Щоб не почувався Олекса винним перед їхніми матерями. Не ризикуйте, хлопці, прошу вас! Я вже знайду, в який спосіб попутати... А ви ще ж у армію підете, ще й на фронт можете потрапити,— там уже нічого не скажеш,— а гинути в рідному селі від іржавої гвинтівки недобитого поліцаєя — гірко, ой, як гірко!..

І все ж, попри свою тривогу про безпеку двох хлопчаків, Олекса був дуже радий, що врешті поставив сільце на тих круків.

Повеселілий, зайшов до сільради, покрутив ручку телефонного апарата.

— А дай-но мені, дівчино, самого Чорного! Й то хутко!

Грало в трубці радіо, хтось на проводі гукав — «Заготзерно, Заготзерно!..», двічі чи тричі продеркотіло, й нарешті почувлося: «Чорний слухає».

— Гальо, гальо! — радісно гукав Олекса. — Ви мене чуєте?! Це Копитенко. Копитенко, кажу!

Й навіть та обставина, що Чорний не знайшов для нього теплих інтонацій, як то водиться поміж друзями, а сказав стомлено й офіційно: «Слухаю вас, товаришу Копитенко», — не збило Олексу з пантелику, бо він знав Івана Павловича й був певен у незмінності його ставлення до себе, — й він продовжував воркїтливо, мовби в чомусь і винуватий, але з надією, що йому пробачать, мовби робив приємність Чорному своїм гарним настроєм:

— Все гаразд, Іване Павловичу, це вже я вам кажу, от тільки забрали Осадчука в армію... ну що ж, він там теж потрібен... а я згоден, як ви казали... так що нехай пришлють телефонограму про загальні збори й нехай приїде ваш інструктор... А я, кажу, згоден... Чоловік од праці живе й помирає од праці й нікуди від цього не дінешся...

— Ну, добре, — прошелестіла трубка, — не думай, коли ти мені однокашник, то я з тебе не здеру шкуру, як заробиш... І не тільки я тебе просив, а й сам ти сьогодні от напрошуєшся... Поклич до телефону Дадика!

Голова сільради похитувався в попереку за кожним словом, ніби кланявся, потім, перепитуючи, записував телефонограму, затим секретар, кривий Оксень, згорнувши з паперу тугу рурочку, вимальовував чорнилом об'яву, далі дядько Тадей, виконавець сільради, раз по раз підводив свій важкий зад, заки втямив, що саме він має сказати рахівникові колгоспу, а Олекса, радісно збуджений, усе примірявся, що він виголосить людям, як поставлять його перед ними.

До восьмої години вечора, коли мали відбутися збори, було ще дуже довго, й Олекса знічев'я подався на колгосп.

По-весняному ласкаво сонце гладило землю. Поскороджений шлях м'ясоно вигрівав спину, струмувало й коливалося повітря на взгір'ях, у рівчачах і попід тинами вити-

налися блідо-зелені голочки типчаку, на вишнях, мов перли, кульками понілипав цвіт, ось-ось вибухне й випростає золоті промені тичинок і метелячі крильця пелюсток. І вже якась дурнувата муха, збожеволівши від радості пробудження, гасала навколо Олекси, гула, мов далекий літак. Десь у небесній глибині видзвонювали в срібні дзвоники жайвори — аж забивало дух од їхньої високої дзвінкої скоромовки. Клепали коси статечні лелеки на сохах, позирали на Олексу одним оком — лукаво й весело. Хазяйновито ходили ворони на городах — дивувалися, либонь, що ще й досі не зорано. Ганяли по вигону босі хлопчак в материних фуфайках і в шапках зі спущеними навушниками — тягали на нитці повітряного змія. Doroslі Олексі не траплялися. «Це добре, — думав він, — весняний день рік годує... Добре, люди, добре!..»

На колгоспному дворіщі теж не застав нікого. Тільки коло корівника двоє літніх дядьків викидали з гарби на горіще ячмінку.

— Живіть, солдати трудового фронту! — весело привітався Олекса.

Той, що подавав із воза, був уже знайомий Олексі підводчик Яремчук, що возив його з «яструбками» до району.

Помережане тонкими синіми жилками його, мовби шкіряне, обличчя зразу вкоротилося від удаваної чи справжньої привітності. Другий колгоспник, низенький і кругленький, мов барильце, з круглим добродушним обличчям без жодної зморшки, хоч вуса мав геть-чисто білі, зіпершись на вила, очікувально поглядав то на свого напарника, то на Олексу.

— Га-а, — страшенно радів шкіряний дядько, — ми думали, що ви вже знов руковдите в районній столиці!.. Так що, товаришу повноважений, оце зражаємось із фуражем... і перемога буде за нами... Га?..

— Щось ви, брати-слов'яни, соваєтесь, наче сонні мухи! — жартував Олекса. — Люблю гарячих!

— Гаряча добра баба на печі. Га?..

— Ну, ви такі козаки, що довелось би небогу розморозувати...

— Хе-хе... — ввічливо щирив зуби Олексин знайомий, і обличчя його ставало ще більш схожим на шкіру хатньої вичинки. — Ми ще нівроку... фронтова бригада... як вітру нема, то й до дівок почимчикуєм... Га?..

— Як ще й на шлеях підвісити... — це Олекса. — А чули вже, що Осадчук пішов громити Гітлера в його берлозі?

— Як тра буде,— обізвався низенький,— то й ми підемо. Візьмемо батоги та й...

— Жарти жартами, а без голови й ноги не ходять... То вже маєте когось на мислі?.. Щоб був тямущий, фронтовик?

— Га-а... та кого тут знайдуть?.. Сюди треба розумного... щоб не був на окупації... А так що? Він мене — «ти трофейний», а я на нього — так само... Га?.. Шкіряний дядько аж подавати перестав і пальцем тикав у повітря, мов у чийсь нерозумний лоб.— От ви б, товаришу повноважений, як є ви сродственик самому районному секретареві, то взялися б нами руковідить... Га?

— Не знаю, не знаю...— засумнівався Олекса й губами пожував.— Якби знати, на який актив зіпертися... хто у поміч стане... Ну, не знаю...

— Як є ви фронтовик, то не сумнівайтеся! — припросив і собі кругленький.— Дуже народ із фронтовиками согласний...

— Не знаю, не знаю,— опирався Олекса,— як ще народ скаже...

— А ми, товаришу повноважений, гукнемо. Га?

— Мабуть, не треба гукати...— Олекса, як завжди, був скромний.— Це якби хто перед зборами людям підказав — є, мовляв, підходящий чоловік, толковий, заслужений... позапартійний, але дуже співчуваючий... Ну, не знаю, як ще б подививсь я на це...

— Та присоглашайтесь! — махав руками низенький.— Як народ вимагає...

— Ой, не знаю, брати-слов'яни... це так несподівано... Але як уже народ, то що фронтовику казати?..

— Згода, згода! — гукнув Яремчук.— На галасування! Га?

— Ну що ж...— Олекса відчайдушно махнув рукою.— Що проти народу вдієш?..— Олекса скрушно похитав головою, потім додав суворо: — А ви вже мені глядіть!.. Як до діла, то я — по-фронтовому!.. Трах-бах — і голова в кущах! — І, щоб не залякати народ, що позирав на нього звисока — з гарби й із горища корівника,— запевнив: — Я справедливий!..

Олекса побував ще й на полі. Коли колгоспниці з корівками збилися в гурт підобідувати й розгорнули клуночки з житняком, цибулею і солоними огірками, а корівки ремигали вчорашню жуйку, Копитенко прочитав їм прийняті по телефону зведення Радінформбюро.

— Ну, поперли!..— підсумував він прочитане.— Зараз половина Германії драпає, а друга — їм підштаники витрушує!

Повеселілі жінки, як ще почули від Олекси звістку, що й Осадчук пішов добивати Гітлера, й собі зачали припрошувати Олексу — та не комизьтеся! Та що вас — на мотузку тягти?! Та не задавайтесь!..

І раз відмовлявся Олекса, й удруге, а третього разу тяжко зітхнув, похитав головою і... погодився.

— Як до діла, то я — отак! — і потрусив кулаком.— Але я справедливий!.. Ви гадаєте — мені в правлінні потрібні штани?.. Жінка, кажу вам, у колгоспі — велика сила!..

— Правда, людоньки, правда! — загукали звідусіль.— Ми — найперша сила!..

— Отож і надумав я собі — не без вашого роздуму,— й тут аж випирала Олексина скромність,— що буду я в своїй роботі опиратися на жінок, бо вони, скажу вам, самотгону не п'ють і огірком не закусують. Ну, а за мене ви одна одній вікна бити не будете!..

— Не будемо, не будемо! Помиримось! — гукало жіноцтво.

— От і добре! — Олекса був дуже вдоволений, що так припав до серця великій силі.— Ну, а як ви нараєте, кого мені в правління переобрати?..

Тут уже запала мовчанка. Ніхто не хотів і про себе нагадати — боязко; і когось назвати — а хіба вона краща за мене?..

— Ну, а якби ту горлату Нінку Оскілко? — раптом спало йому на думку.— Язик у неї, як кресало: дай кремінця і губку — жар буде.

Мовчали аж надто довго.

— Це ви про кого нам сказали? — зловісно посміхнулася схожа на святу з образа, смаглява й тонконоса молодичка.— Про Нінку-хвойду?.. Трясця ж її матері, ви спитайте, од кого в неї байстрик! Та її роздерти мало!..

Далі Олекса не хотів слухати. Справа обернулася на зле.

— Ну-у,— поблажливо сказав він, ще й поплескав найближчу по плечу,— вже й жартів не розуміють!.. Ну, годі, годі... Значить, так: обміркуйте й мені доповісте... А з тим — живіть!.. На зборах зустрінемося.

Журавлиною своєю ходою Олекса подався ще й до трактористів, що збилися в гурт навколо заанімілого трактора.

Олекса вже уявляв себе справдешнім головою колгоспу, розпорядником усього широкого поля, що аж синіло

навкруг, і тракторів, що впертими жуками повзли в гонах, і людей, що, покликані весною, такі маленькі й заповзяті на широкому лану, непомітно роблять найважливіше в світі діло. От і питає він цих трактористів — а чого ви походились, чого копирсаєтесь, мов у пісочку граєтесь?.. Дорога ж кожна хвилина, а ви й ще один трактор зупинили! Якби так на війні — то, мабуть, вас німець гумою ще з рік пригощав би. На фронті, кажу вам, так — один, другий упав, а інші йдуть уперед!..

— Живіть! — привітався Олекса, але замурзані трактористи і їхні причіплювачі не відповіли. До сьомого поту крутили по черзі заводну ручку, один на сидінні безперервно дражнив педаль газу, а вихлопна труба тільки зрідка чхала синім димком. І до магнето лазили, й свічки перевіряли, аж Олексу охопила нетерплячка, й він і собі почав никати навколо машини сюди-туди, хоч толком нічого й не розумів.

— Т-ти, ч-чоловіче, от що... йшов би ти з-звідс-си... — порадив Олексі господар машини, худючий довгий чоловік із руками-важелями, і з суцільної кіптяви тільки зблискували люто вирячені білки очей. — Н-нате й мій г-глек, щоб і я б-була Х-химка... а т-того н-не д-доберете, що це ж г-газогенератор... ч-чурки с-сирі... фільтри з-забиваються, т-так, р-розтак, п-перетак!..

— Ба й справді, — сказав Олекса, — фільтри... Треба міняти...

— А їх н-нема... т-так, р-розтак, п-перетак!

— І дійсно, — погодився Олекса. — Кидайте, хлопці, його, здохлячого, та нехай хоч справний працює. А я зараз подзвоню в емтеес, хай роз'їзний механік привезе фільтри.

— А їх і т-там н-нема, т-ак, р-розтак...

— Ну що ж, розбирайте й промивайте...

Й не через те, що це була найрозумніша думка, а просто іншого виходу не було, тракторист ще раз блиснув на Олексу здоровими білками й просичав до причіплювача:

— С-свиридюк, а п-пошук-кай-но к-ключі... н-на ч-чотирнадцять... т-так, п-перетак... Ех, — розпачливо зітхнув він, — ех, т-товаришу уповноважений, в-відсилай мене н-на фронт... т-там х-хоч убитий... с-спочину од усього цього!..

— Ну що ти... од злості не можна себе навіть за... покусати. А я дам тобі таку раду: як не дається спереду, то заходь іззаду!

Якусь хвилю тракторист мовчки гнітив Олексу люто виряченими очима, затим зареготав, наче смішного об'ївця.

— Н-ну й г-гад же т-ти, їй-богу, г-гад! — скопив Олексину руку в свою, чорну та темну, й довго трусив її, мов хотів витрусити всі золоті, що були в ній.— Н-наш ч-чоловік, їй-богу, н-наш!.. А т-ти т-трактористом н-не робив?.. П-причіплювачем?.. Ну, наш, та й годі!.. Можете не сумніватися, перемию ті гадські фільтри всоте, піде трактор... тільки ви там, у районі, скажіть, хай скидають оці бандури,— він з-за плеча великим пальцем вказав на циліндр газогенератора,— бо то тільки німець думав на нім війну, виграти... А якщо хочете знати, то остогидла мені та бронь... все одно на фронті гірше не буде!..

— Там тільки, може, легше ордени дають... якщо тільки зостанешся після першого ж бою...— Олекса всміхнувся печально й бувало.— Ну, живіть, хлопці, піду. В мене сьогодні клопоту!..

В Олекси вже відпала охота, щоб і тут його обирали на голову колгоспу, Та ще й перед цими не можна було б довго набивати собі ціну...

Загальні збори відбулися у великому шкільному коридорі. До війни в Стрижиках був і клуб, та за часів окупації німці влаштували в ньому склад обмундирування. Відступаючи, спалили будинок разом зі своїми мундирами та чобітьми.

Людей набилося стільки, що мусили повідчиняти вікна. В небо стовпами повалив тютюновий дим. А палили ж усього десятків зо два старих дядьків та підлітки-«яструбки», на яких вже не діяла материнська влада,— через ті німецькі карабіни, що викликали страх у матерів і дику цікавість менших братиків. «Яструбки» й зараз із гордовитим недбальством тримали карабіни між коліннями, спираючись підборіддями на руки, що накривали цівку. Це була мовби внутрішня охорожа зборів, бо навколо школи походжав ще й спарений патруль.

Десь за чверть на восьму до школи під'їхала бричка, й Олекса впізнав кремезну постать Івана Павловича, що прибув із незнайомим чоловіком у офіцерському плащ-наметі.

Повагом, хоч і не без певної ніяковості, Олекса підійшов до Чорного, що потупував чобітьми, розганяючи застоюлу кров.

Напочатку хотів був привітатися по-військовому, але подумав, що це виказало б його залежність од районних начальників, тому високо підніс руку й привітався з Іваном Павловичем аж надто по-приятельському й майже недбало

з його супутником. Іван Павлович, кивнувши на того, познайомив:

— Заврайземвідділом Верба, Степан Митрофанович... А це, — рукою в Олексин бік, — нащ хрещеник, мій бойовий товариш Копитенко.

Верба холодно оглянув Олексу з-під білих вій, і на його рум'яному обличчі, що поширювалось донизу, Олекса не прочитав тої радості з приводу виборів нового стрижикивського голови, якої він був сповнений сам.

І Копитенко відразу подумав про заврайземвідділом зле. «Мабуть, в армії був великим начальником, то й дметься... Пишайся собі та гордись, тільки гляди не!.. гм!..»

І якби Верба був спостережливіший, він помітив би, що для Олекси він був зараз мовби в лазні, де голизна робить усіх незначними й безсоромно рівними.

— Ну от, — сказав Іван Павлович, — познайомились. Будете тепер працювати разом.

— Товариш не перебував на окупованій території? — поцікавився Верба й знову з байдужою пильністю оглянув Олексу. Той одразу зрозумів — ага, ти все-таки кращий за мене...

Й Олекса, навіть не глянувши на Вербу, сказав незлобиво:

— Од свині родяться не лошата, а все поросята... — Сам засміявся і дуже весело запитав: — Ось розгадайте, товариші загадку: що зостанеться, коли зрізати вербу?.. — Обвів шельмівським поглядом Чорного і його супутника й, глянувши тому просто у вічі, випалив: — Пень!..

— Це як зрозуміти?! — з холодною люттю процідив Верба.

— Та ходімо, — взяв його під руку Чорний. — З ним краще не заводься... — І тихцем показав Олексі кулак.

Надійшов голова сільради Дадико, не дуже впевнено привітався, Чорний простяг йому руку, — ну, ходімо, ходімо, день не сидить на колоді, а сонце не пасеться, — і всі вони, один за одним, ледве проштовхались до довгої парти, вкритої двома червоними скатертинами, що правила за стіл для президії.

Збори відкрив Дадико: ось так — і голову мобілізували, й заступника, й ще двох бригадирів, то що ж нам — залишатися без правління?

Обрали президію зборів — потрапили туди Дадико, кілька жінок, Чорний і Верба з району й Олекса. Копитенкові випадало сидіти з Вербою, і він вийшов із-за парти, досить

нечемно кивнув, щоб посунулись, і сів коло знайомої жінки. Поки затверджували порядок денний, Олекса розговорився зі своєю сусідкою. Це була висока й здорова жінка з нестарим ще, приємним обличчям. У ній мало було жіночого, — про це якось і не думалось, — просто сільська робітниця, що родилася для тяжкої праці, не для радості в розумінні окремої людини, не для кохання, а для шаноби вселюдської, бо тільки в роботі й мала виявити свою особистість.

Вона, мабуть, і сама не знала, чи варта вона людської шани тільки за руки свої, бо обережна посмішка, що застигла в сірих очах, була запитлива й непевна. Про Марту Музику Олекса багато чував на селі. До війни в колгоспі нею пишалися — мало не п'ятисотенниця, кандидат партії, депутат районної Ради. Вона була цілком задоволена своїм становищем — є доста хліба, є чоловік, є двоє дітей — син і дочка. По кількох тижнях після початку війни проводжала сина в ремісничє училище, а чоловіка на фронт. Дочка залишалась при ній, та залишиться і довіку — непотрібна після менінгіту.

Третього липня Марта почула виступ Сталіна по радіо. Й похолола. А ще за два тижні по тому вантажила на гарбу дорогий їй сердцю непотріб, лаштувалася в далеку дорогу на схід.

Із виступу вождя вона зрозуміла — «нищити» й «палити». Тож без вагань скрутила віхтя з соломи й підпалила опустілий корівник.

На третій чи четвертий день подорожі зупинили її німецькі мотоциклісти й замахали: «Матка, цурік!»

Другого дня після повернення її заарештували. В селі був уже і староста, й поліцаї. Свої, сільські.

— Так що випада тобі, Марто, одвічати, — майже беззлісно сказав їй староста Тихін Безрідний, із розкуркулених. — Коли ми страждали, то ви паляниці з салом їли. А тепер ми... ну, а ви... — Й він навіщось скинув кашкета й покуйовдив свої русяві кучері. — Беріть її, хлопці, й везіть у комендатуру. А як тікатиме... — Й він виразисто клокнув язиком.

— Встрелять тебе, — сказав здоровий поліцаї Танас Титаренко, коли вона сіла на підводу. — А що ж, ваші стріляли, й наші стрілятимуть.

І потому вже не нагадували про її долю, розмовляли собі спокійно про хатні справи, навіть намагались втягти в розмову і її.

Марта так здерев'яніла, що й не чула їхніх теревенів. Тільки тупо — непорушною думкою — клопоталася про недужу дочку. Її ще боялася побоїв. Чоловік її ніколи не бив.

У районі один поліцай пішов доповідати, а Танас сте-ріг її.

— Суд тобі буде скорий,— не дивлячись на заарештовану, скрипів поліцай.— Німці — вони люблять порядок... ну й не чикаються з вами, виходить, із юдо-більшовиками... Отак, очистять землю від усякого поганого люду, а потім зроблять справжній націонал-соціалізм... Я б тебе сам... своєю рукою... таж порядок...

Десь за чверть години надійшов його поплічник, і Марту повели до коменданта. На дверях вона стрілася з ним. Він саме виходив.

Замість нього залишився порядкувати перекладач, як виявилось потім,— німець-колоніст. Марті й не вірилось, що цей чоловік у сірому піджаку й у радянських військових штанях, такий буденний і незначний, вирішуватиме її долю.

Він пильно прочитав усі папери, що приставили поліцаї, чмихнув і довгенько вивчав Мартине обличчя.

— Ти була палила корівник?

— Так,— ворухнула Марта поблідлими вустами,— спалила...

— Варум? Чому?

— Як товариш Сталін сказав... аби не дісталосся ворогові...— Марта вже й не думала про свою долю, говорила — аби тільки швидше.

— Ти була думала — ми в твоєму корівникові станемо жити?

Марта промовчала.

— Ти є ударниця? П'ятисотенниця? Активістка?..

— Робити завжди треба... добре робити...

— О! О! Ти говориш повну правду! Працювати завжди треба. За першої-ліпшої влади. Скрізь треба працювати,— повторив він із притиском, мовби вона суперечила.— Влада є для того, щоб люди чудово працювали.— Ти є комуністка?

— Кандидат партії.

— Ну, в члени ти вже не будеш потрапляти! — Він задоволено засміявся.— Так ти й будеш помирати кандидатом... Ну, от скажи мені, чи ти хоч знаєш, що то є — комунізм?

— Це щоб усі були рівні й щоб трудящому народові до-

бре жилося...— Тіло її було холодне, як лід,— так вона почувалася, але думка ворушилась тепла й жива.

— Ти є дурна фрау! Тебе більшовики ошукали... Ніколи такого не буде!.. Будуть одні рівні, а інші ще рівніші! Й жити будуть так, як кожному вкаже провидіння! Ти є дурна баба!.. Ти не є хитра баба...

Ввійшов комендант. Перекладач виструнчився. Довгенько розмовляли по-німецькому.

— Ти хочеш не помирати?

Марта мовчала й думала про Саньку.

— Ти зараз будеш іти на поліцію і реєструватись як комуністка. Дараух будеш іти додому й працювати на полі. Дуже чудово працювати й укоротити свого язика. Бо інакше тебе будуть ершосен... розстрілювати. Ти є здорова баба й будеш працювати...

Марта ще раз подумала про Саньку й кивнула головою. Зрушити з місця їй було несила. Перекладач майже виштовхав її з кабінету...

Ходила на жнива, жала й в'язала чужий хліб на своєму полі.

Потім мало не падала в ноги старості, щоб викупив чоловіка з табору військовополонених. Зі страшною Уманської ями.

Два з половиною роки окупації ходила мов сновида. Підбирала на полі листівки, що скидали радянські літаки. Зі стогоном цілувала ті червоні папірці. Й вірила й не вірила, що колись настане день.

Із отерплим від радості тілом мила підлогу в радянському евакогоспіталі по звільненні, виряджала чоловіка — повторно мобілізував польовий военком.

За кілька днів по тому їздила кіньми аж під Гостру Могилу за тілом чоловіка. Як пішов у чорній ватянці, так і прибув додому. Ходили в наступ без артіпідготовки по двоє на одну гвинтівку. Жартома їх називали «чорносорочечниками».

Не приказувала над Федором, не рвала на собі коси — не сама вона залишилася довіку самотньою.

А на руках же Санька — несповна розуму, та й од сина Толі немає звістки. Може, вже мобілізували — на сорок святих виповнилось вісімнадцять. А на роботу в колгосп ходила щоденно, де найтяжче, тут вона була знайшла своє щастя і пошану — треба відплачувати.

Викликали до району. Ходила з кандидатською карткою — німцям не віддала, — мовляв, злякалася і спалила...

Питав лагідний чоловік у військовому без відзнак, чому залишилася в німців. Допитувався — а як це так, що німці відпустили її після арешту?.. Непевно всміхався на її відповіді. Посуворішавши, тихо ставив питання — чому не пішла до партизанів. І зовсім утративши на неї надію, дивувався, чому не покінчила з собою...

Хотіла щось казати про Саньку, та не зважилась — коли її саму він радше бачив би мертвою, то що йому до придуркуватої Саньки?..

Документ чоловік залишив у себе. Й, сумно проводжаючи поглядом її пониклу постать, сказав — чекайте.

Й вона чекала — на самоті, на людях, на роботі й удома. Й це чекання було для неї як чекання вироку.

Й сидячи в президії зборів разом із Олексою, якому вона вже встигла розповісти про себе, коли ходила з ним по передплаті на позику, ще раз запитала його як великого знавця політики: і що ж воно, мовляв, зі мною буде?.. Й Олекса не втішав її — робіть, Марто, це тільки й урятує вашу душу, робіть і робіть... оце й буде ваша доля...

Іван Павлович говорив про події на фронті. Звичайно, всі вже чули про нові й нові сотні «населених пунктів», визволених від ворога. Всі знали про сотні танків, тисячі автомобілів, про фашистські літаки, що не встигли піднятися в повітря і цілісінькі потрапили до рук наших військ. Усім було відомо про десятки тисяч ворогів, що попали до нас у полон. Але в уяві кожен знов переживав слізну радість зустрічі з розпаленими боєм такими рідними вусатими й безусими радянськими бійцями, обнімав солдата, поки що живого, який знову кине́ться переслідувати ворога, битиме по ньому з-за рогу твоєї хати і, в котрий раз перебігаючи смертельний рубіж, може, відкинеться, мов у великім здивуванні, й упаде поранений, а може, й зовсім не відчує порога у вічній спокій.

А поки що він живий і так нагадує сина, й чоловіка, й батька, й погляд його такий далекий, і такий близький, що ридання стрясає груди й забуваєш про те, що навколо тебе повітря прошивають кулі й котрась із них може помститися за твою безмірну радість...

Чи знав Іван Павлович, що прості його слова пробуджують у душах людських такі дивні спогади й почуття?..

А він уже про колгосп говорив, і про посівну, й про буряки, й усе одно виходило — мовби про того бійця, що перший вбігає у визволюване село.

Й не забував Іван Павлович про воєнні нестатки, про злигодні — не закликав терпіти, вимагав переборювати їх — і кожен відчував: не про те мова, а про гармати, що застрягли в багні й котрі маєш на руках виносити, допомагаючи мокрим од поту бійцям.

Так принаймні сприймав це Олекса.

Й про сьогоднішні проводи не забув секретар райпаркому — хоч не називав нікого з мобілізованих на прізвище, а мовби напучував їх — бережіть свою честь, а ми, що тут залишилися, поможемо вам добрим словом подяки, й буханцем хліба, й грудкою цукру, — вам і токарям, що точать снаряди, — й ви пізнаєте такі самі обійми вдячності визволених, яких не зазнав жоден солдат минулих віків.

І це останнє особливо зворушило Олексу. Так, справді, жодного солдата минулих віків не притискали до грудей, не заливали слізьми вдячності, як сьогоднішнього червоноармійця!

І ще раз добрим словом згадував Іван Павлович сьогоднішніх мобілізованих: мужні то люди, коли, день крізь день чекаючи виклику до військкомату, не огиналися, а працювали, ніби війна для них і не існувала. Й щоб не сумніватися, що їхня справа не піде намарне, треба обрати таких їм на заміну, щоб виправдали сподівання своїх попередників...

І всі, наче змовились, гукали Олексу. Іван Павлович, що готувався довго умовляти колгоспників щодо свого кандидата, аж розцвів — виходить, недаремно послав він сюди Копитенка — прижився, бісів мужик, припав до серця людям, а тепер йому й чорт не брат.

Завідуючий райземвідділом не поділяв задоволення секретаря райпарткому — раз любий усім, то з усіма запанибрата, а то вже не керівник. Керівника можуть не любити, але обов'язково мусять боятися.

Проте Верба був достатньо обачний, щоб виказувати свої сумніви секретареві. Хай сам побачить, сам зрозуміє...

І він теж м'яко й ліниво заплескав у долоні, коли таким робом колгоспники привітали з обранням розпашілого Олексу.

Шельмуватий і зухвалий, Копитенко почувався зараз школярем, що йому за видатні успіхи в навчанні й за зразкову поведінку дарували пенал.

Він підгинав коліна, крутився на всі боки, мов учений ведмідь і як видатна особа, й собі плескав у долоні на рівні обличчя, орлиним поглядом позираючи в залу.

Потім йому надали слово.

— Товариші колгоспники! А особливо чуйте мене, головна сила в колгоспі,— наші жінки. Ще й коли був на рядових роботах, то любив вас і страждав за вас серцем і ребрами, а зараз ще дужче люблю, тільки вже не так, як раніше,— літа не ті...

На невеселих жіночих обличчях висвітлилась посмішка, а далі хтось із молодших голосно засміявся, а далі й гукнув хтось:

— Чом ви не привезли нам дядька раніше?

— Як ще дужі були...

Усміхнувся і Олекса.

— Серед вас помолодію!.. І будьте певні, що я справедливий,— не зобидю ні вдову, ні солдатку, бо я люблю повну рівність, ось хай Іван Павлович скаже... А щодо хліба насущного, що даждь нам днесь, то, мабуть, небагато я вам його дам — ви самі бачите, що воно й до чого...

— Та якось переб'ємось...— не дуже бадьоро гукнула котрась із жінок.— На вгороді жито, картоха...— Й голос згас.

— Так, якось переб'ємося,— продовжував Олекса.— Тим-то нас жоден ворог не боров, що завжди якось перебивалися!.. Не той чоловік дужий, що їсть сало, а той, що допався до цибулі й каже — мало!.. Подужаємо все. Тільки щоб усі посторонки були однаково натягнені... Ну, ще прошу вас, дооберіть у правління замість мобілізованих Козюренка Сисоя Карповича, того, що прозивають дарморобом, і оцю жінку, що зазнала стільки горя, нашу стахановку, Марту Музику. Й ще кого дооберете, то я і на те пристану.

Цього разу Копитенко не наважився нагадати про Ніну Оскілко. «Допитаюся в Пукасихи, що там про Нінку бєбають, а тоді вже... Дитині, мабуть, ще й двох немає, вона ж не ходитиме в колгосп на роботу... Ні, не треба...» Й ще спадало на думку: «Дитячі ясла потрібні... то нехай би з чужими доглядала й свого...»

Марта Музика, виявилось, була вже обрана до правління. За Козюренка проголосували одностайно. Дообрали й ще одну жінку, якої Олекса не знав.

Збори-повільно й поважно розходились, а Олекса почувався мов господар на святі, до якого зійшлося мало не все село. Й радісно від того, що його не забули, й гостювали добре, й утома теж була, мов після великого й галасливого свята.

Іван Павлович і Верба не залишилися на засіданні нового правління. Заврайземвідділом підніс пальця догори й сказав Олексі похмуро й багатозначно:

— Це — колгосп!..

І Олекса теж показав йому пальця і сказав двозначно:

— Це — колгосп!..

7

Тільки й цинуєш по-справжньому тих, що їх нема.

З Парадоксів Життя.

Наступного дня Олекса прокинувся, як завжди, вдосвіта. Деякий час лежав і прислухався до себе — чи не змінилось у ньому щось. Мовби не той уже був він чоловік. Наче й не бездомний, ніби й не самотній, мовби родичів у нього півсела, ще й свято якесь, коли забуваєш про свій вік, знову повертаєшся в дитинство, й хтось поклав тобі під подушку гостинці, й ось-ось увійде в усьому празниковому мати.

Був щем у душі — бо не міг уже згадати, яка ж то мати з виду, й радість чекання — в неї ясне лице, й вона молода й не згорьована.

Й Олекса, літній уже чоловік, — сорок ще й сьомий, — може, вперше зрозумів — то щаслива година, коли в спогади твої, в празник твій увиходить молода мати.

Й ще думав Олекса, які щасливі ті малі, молоді, літні чи й зовсім старі, в кого жива мати. Хай навіть старезна, що втратила пам'ять, що вже й не підведеться з постелі, а навіть сама безпорадна залишається єдиною опорою для чоловіка, хоч який він дужий. Може, вперше Олекса подумки звертався до людей — агей, чуйте мене, розумні й дурні, бережіть свою матір, бо тільки без неї людина по-справжньому самотня!.. Ой люди, бережіть матерів! Не задля них, а ради себе!.. Свято своє збережете — щодня входитиме до вас мати, єдина на світі душа, при якій і помирати легко, тримаючи її за руку!..

Й Олекса, старий чоловік, сором сказати, зронив сльозу, так його потрясла святкова новина — до нього, безрідного й самотнього, повинна прийти мати!..

Він утер очі суглобом пальця, і сам вельми дивувався, чому в радісний для нього день, коли люди його відзначили, коли сам він мав підставу поважати й шанувати себе, прийшла ця сльоза. Старієш, Олексо, старієш, старієш...

А може, це осколок під серцем — нема-нема та й нагадає про зустріч з матір'ю?.. Га?..

Не мав відповіді Олекса. Мовчала й мати, що повинна була сьогодні до нього прийти.

Потім думав про Марту Музику — хто до неї прийде? Й про інших багатьох, що стали самотні. Й чомусь про Ніну Оскілко подумав — о, не злюбили її жінки!.. Треба буде розпитатися обережненько, а тоді вже судити...

Обидві хазяйки клопоталися ним, немов дорогим іменинником. Фросина одяглася по-святковому, навіть сліди пудри побачив Олекса на її лиці.

— Чи ж думали ми... — в захопленому здивуванні пожитувала головою старша хазяйка.

— А що — на роду мені не написано? — усміхнувся на те Олекса.

— Та як вам сказати... Ну, думаю, проживуть із місяць... Хто б це, думаю, з району та прибився до нас, непотрібних?

— От і прийшов на вашу голову! — І з усміхом, який вона могла тлумачити по-різному, глянув жінці у вічі.

Вона одвела погляд.

— Мабуть, переберетесь од нас... де краще... — подала голос Фросина. — А то пристанете до когось у прийми... За вас кожна піде...

— А чого б мені од вас іти? Не настав ще час, — насмішкувато сказав Олекса. — Чи, може, приймаки пороги оббивають?.. А які — чи з батоном, чи з пером, чи з ружжом... іржавим?..

— Ой, скажете таке!.. — вдавано засоромилась Фросина, мовби не зрозуміла Олексин натяк. — Кажете — з пером!.. Хоч би вже з батоном!

— Ну, ну!.. — Потім звелів: — Будеш на колгоспі, зайти в контору, випишем палива й продуктів. Я — справедливий. Та й безпечніше вам зі мною. — «Од кого?» — внутрішньо засміявся він.

Олекса ще й не кінчив снідати, як до воріт підкотила підвода. Зайшов до хати Яремчук, схиливши голову на плече, став на порозі.

— Так що за вами, товаришу голово... Як я ваш іздовий... І Осадчука возив... і всіх, хто був у мирне урем'я... Га?

— А коні добрі? — виглянув Олекса у вікно.

— Жеребці! — гордовито стис губи іздовий. — Як німці відступали — з тиждень їх у шелюгах виховував. Га?

— Овес їдять?

— Конюшину, овес. Га?

— Добрі коні,— ще раз глянув Олекса у вікно.— Ех, люблю добрі коні!.. Сам би конюхом коло них став... А ще в кого роз'їзні?

— Та в польовода й у завгоспа. Га?

— Так от. Від сьогодні мої, і завгоспові, й польоводові коні будуть орати городи колгоспникам. Найперше — вдовам і сім'ям червоноармійців. Скородити не будете. Хай спрягаються корівками. Й щоб орали щодня по два городи повних, а як по тридцять соток — то по чотири. Й коли дізнаюсь, що хтось із вас вимагатиме з удови чи солдатки могорича — віддам до тюрми на віки вічні як здирців і паразитів. Коли сама пригостить — то не одсувайте, та тільки в міру, щоб у ріллі ходив, а не рачки лазив. А мені,— скажи там на колгоспі,— хай наладнають лінійку з конячиною, бо верхи не можу — торохтітиме осколок. А польовод і завгосп — хай на сідлах, дай їм ледаченькі. Ну, чого стоїш — плуг на воза, й гайда!

— Значить, так... нова мітла по-новому й мете... Значить, мете... Га? — Яремчук аж рота роззявив од подиву.— Значить, так — мені все одно, де палички заробляти, а од народу — велике спасибі. Зразу видать, що є ви партійний чоловік. Га?

— Хвали мене, моя губонько, а то вкушу!..— невдоволено пробурчав Олекса.— Ну, то втямив, що тобі сказано?.. Завертай і починай на своєму кутку.

— А хто ж за плугом ходитиме?.. Ніззя так. Га?

— Самі й ходитимете. Нема в мене робітників. Посівна. А коні хай водять хлопчачи чи хто там — з тих дворів, де оратимете... Ну, поїхав. Та гляди, щоб я тебе не догнав пішки.

Яремчук потунав у порозі й вийшов.

— А як воно, Олексо Пеньковичу,— це вперше назвала його так старша хазяйка,— як воно буде з нашим городом?

Олекса нахмурівся, пограв жовнами. Страшенно стримував себе, щоб не зайтися лайкою. Потім знайшов вихід.

— Я справедливий,— сказав він.— Як була Фросина жінка Ковалеві, і як він, значить, загинув на фронті,— а ви мені документ приставили,— то так воно виходить, що й вам у першу чергу... Чи, може, не Ковалева вона жінка? — з глузливою недовірою запитав він.

— Та господь при вашому тім'ячку!..— взялася благати старша.

Фросина, опутивши очі, тяжко мовчала.

— Ну, нехай найбільший вовк здохне в лігві! — подякував Олекса за сніданок. — А нам од того радість!

І подався з хати.

Вперше йшов він на колгосп як хазяїн. Всі вже знали його й перші віталися.

— Живіть! Живіть! — відказував Олекса, й у грудях наче щось лоскотало. От і став ти, Олексо, значним чоловіком, люди поважають, і сам себе не гудиш. І те, що був ти колись базікалом і горлодером, не викликає пекучого сорому, а тільки досаду й сум. Стільки літ прожити по-пустому, ай-ай!.. А людиною став — залишилася тих років жменька! Ай-ай!.. Якось треба надолжувати. Не для слави людської — Олекса знав, що кінчається вона зі смертю людини, — а для себе, щоб у останню свою хвилю не нарікати на долю, не плакатись...

Підняв руку, зупинилася підвода — гнався навскачки якийсь хлопчина.

— Куди тебе несе? — запитав він крізь зуби хлопчика, що від почуття вини тільки похитував з плеча на плече головою. — Спішити треба, як напала різачка. А ти ж куди?.. Тобі доручили коні, а ти, безголовий, заженеш їх за півроку!.. Мабуть, переведу я тебе в піхоту. Як захочеш ганяти, то — вольному воля, а скаженому степ.

— Та дядьку ж!..

— І не дядько я тобі — в мене племінники розумні!

— Та не буду ж, кажу!.. — На хлопчаківому обличчі все сіпалось — і брови, й уста, й навіть щоки.

— Ну, добре, повірю, та тільки наполовину. А вгледжу ще раз, то згадаеш мене...

Здається, нагнав страху... Хлопець від'їхав ступою, раз по раз озираючись на Олексу. Копитенко погрозив йому пальцем, усміхнувся — а й сам же ти, Олексо, був лобуряка, та ще і який!..

Все-таки легше бути хазяїном, як щось маєш. От був подарем у своєму пустому обійсті, то люди дивували — не дасть ради котеняті!.. Йї безладу в себе не помічав, наче все так, як треба... Мабуть, не помітив би й цього хлопчика, що знічев'я заганяє коні...

В конторі колгоспу на нього вже чекали голова ревізійної комісії, рахівник і скарбник.

— Ну, що там у вас? — начальственным баском запитав Олекса.

— Та ось акт інвентаризації... приймає, виходить, на себе від Осадчука...

Голова ревізкомісії, лисий сухий дідок із рудими вусиками щіточкою і запухлими очима, любовно погладжуючи, подав йому чималу паку паперів. Олекса розумів — ніхто не робив, та й не встигли б протягом однієї доби переписати все майно колгоспу, але що могло змінитися протягом кількох місяців після визволення села?.. Проте уважно читав і про тисячу чотиреста двадцять сім гектарів рільної, і про триста п'ять гектарів луків, і про сорок три гектари вигонів та пасовиськ, і про тридцять сім коров'ячих хвостів (це так Олекса про себе визначав кількість голів великої рогатої худоби), і про тридцять чотири кінських шкури (на папері теж значилось — голів), і про двадцять семеро хортів (звичайно, свиней), і про двадцять вісім кілограмів меду, й тридцять три кілограми засоленого баранячого м'яса четвертого сорту, й про тридцять кілограмів сала, а ще, почухавши потилицю, дізнався Олекса з акта про наявність у касі сорока трьох карбованців і шістнадцяти копійок, а ще й про тридцять чотири тисячі вісімсот шістдесят чотири карбованці і тридцять п'ять копійок заборгованості перед банком.

— Оце воно так?.. — постукав Олекса нігтем по останньому числу.

— Так, так, — радісно закивав дідок і навіть облизав безбарвні губи. — Копієчка в копієчку...

— Та як же це ви встигли за кілька місяців так заборгуватися?

— А тут і міндобрив трохи... а більше штрафи за простій вагонів... і отрутохімікати... протруєння насіння і таке інше... й мотуззя на сторонки... й бідони... хоч бери, а хоч ні, а рахунок на інкасо виставлять...

— Ну, брати-слов'яни!.. — Олекса покрутив головою і засмутився. — То це ж воно... ну, ти бачиш!..

— А ви не сумнівайтесь, — з ласкавою посмішкою втішав його голова ревізкомісії, — ще й до війни було — як набереться чимало того довгу, то візьмуть і спишуть. Ось повірте...

— А ви свої борги часто прощаєте? — хмуро липнув очима на дідка Олекса.

— «Яко й ми прощаємо боржників наших...» — розчулено схилив дідок голову на плече.

— Ти гляди мені! — погрозив Олекса пальцем. — Не люблю віддавати, але не люблю і брати!.. Щоб не було так, як у того діда з сусідою.

— Щось не чував... — Дідок аж вухо наставив на Олексині речі. А той невдоволеним голосом пояснив:

— Був собі, значить, добрий дід. От заходить до нього сусіда. Дайте, мовляв, у позичку катеринку. А он, каже, візьми за божницею... Ну, той лапнув — є сто карбованців. Сховав, подякував. Настав час оддавати. Натє, діду, борг. А ти, каже, поклади де взяв. І ще раз прийшов сусіда. Візьми за божницею. Ну, той не поклав честь на собі — цього разу тільки вдав, що розрахувався. Та й забувся собі. А тут йому — знову грошей треба — з'їжа велика. Прийшов до діда та в пояс йому — дайте, діду, катеринку... А он, каже, візьми за божницею!.. Втямили?.. Не можу я діда ошукувати... Ну от, так і будемо жити!.. Й ще що там у вас?

Рахівник колгоспу, рожевощокій низенький чоловік із блакитними шельмівськими, як у Олекси, очима, врочисто подав йому, як на блюдечку, печатку зі штемпельною подушкою.

— Ось. Ваше.

Цієї хвилини Олекса чекав давно. Це ж печатка!.. Ознака його гідності й влади. Без неї не ступиш на білім світі. Ні народишся, ні помреш. Загубиш — то навіть у газеті про це пропишуть. Навіть смертний вирок припечатують нею. Олекса знав, що багато начальників носять її з собою, бачив, як любовно притискають її до паперу на долоні. Але бачив і таких, що доручають печатку бухгалтеру.

Копитенко довгенько крутив її в руках, потім подмухав, приклав до газети, що покривала стіл, із обережності закреслив відбиток пером, зітхнув і повернув печатку рахівникові.

— Доручаю, — сказав строго.

Рахівник посміхнувся, і то був усміх дружній, багатообіцяючий — я тебе ніколи не підведу.

— Розпишіться, — нагадав голова ревізкомісії, і Олекса, що завжди підписував повне прізвище, з огляду на своє теперішнє високе становище хутенько накрутив у кінці акта інвентаризації: «Копит.». Так само знаком копита була позначена й чекова книжка Держбанку, що її подав рахівник. Тут уже Олекса знав, що то пуста формальність, — адже на рахунку колгоспу не було ні копієчки...

— Ну що ж,— сказав Олекса наостанку,— живіть!.. А я — на полі, й коли кому треба, то хай шукають. А як хто із колгоспниць, то о восьмій нуль-нуль увечері послу-хаю і скажу. А як будуть дзвонити з емтеесу, то гукніть, хай приїдуть дільничний агроном і механік. Маю до них справу.

Й Олекса пішов до конюшні, сам запряг буланого меринка в лінійку, почекав, поки конюх винесе опалки з січкою, погоцав, перевіряючи ресори, і — вїо!..

1

Живі, але їх нема. Мертві, але живі.

В Парадоксів Життя.

Уже волів Олекса миру — в тілі своїм і в душі. Стомився і од надто бурхливої своєї молодості, та й зрілі літа його запеклися великою злістю. Відпочити б од усього цього — в затишній хаті, при любій розмові з кимось дуже згідливим. Щоб забути, як торохтить побіля серця той осколок, що має його доконати... Та протягом недовгого часу переконався — не житиме мирно й навіть не помре спокійно.

Доки був собі ніби осторонь людей, то не проймався ні їхньою радістю, ні болями, частенько кепкував над ближніми й над їхньою бідю. А коли доля поєднала його з усіма, то наче тілом приріс до людей, і кожною жилкою болів чужими болячками.

Й чи став ти від того щасливий?

Щасливі тільки дурні — в них шкіра товста, і їм мало потрібно...

Але назад уже вороття немає. Не зречешся людей, що тобі повірили.

Приходили до нього вдови — місяць оце як мій пішов...

а ще й листа не одержала... а з воєнкомату папір... ось погляньте, може, щось наплутали... щось наплутали, а певно... О ні, не наплутали, це вже я добре знаю!..

«Ой жінко, там не наплутають, усе вірно, я не ворожбит, щоб дурити тебе, йди додому, виплачяся, бо зватра на роботу! Діти zostалися — оце вже довіку твоє!»

І вголос казав свою першу найширісіньку правду:

— А я ніколи тим писарям не вірив. І ти не вір. Чекай. І рік, і два, бува, що й на третій об'явиться... Чи в секретній частині, чи в полон попав. Все може бути. Підйди ще погадай у старої циганки. Так само випадє... Дітей гляди.

А цій правді не вірили, бо довго привчалися зустрічати цю мить — розпуки на все життя, вже не кидалися в крик, тільки никли головою — очі заплющені, мов од розпеченого заліза, спрямованого просто в лице, й крізь зуби свою правду:

— Діти... дітьми й зостануться... а що ж мені?!

Ні, ця до ворожки не піде...

— А тобі вже нічого,— Олексина друга найширісінька правда була жорстока,— тобі вже нічого... Твоє кінчилося... Ото тільки й тепла твого, що дитяче тепло... Й на роботу йди — цим тільки й спасешся...— І ще зітхав: — Казали: «Задля дітей твоїх та онуків». Не вірю... Людині одне життя відведене, а що там по смерті — те її не болить. І про внуків мертвому не болить. Однак працєю, бо чи в біді, чи в радощах — все одно висохнеш, а усохши — хоч яка була б щаслива — радість ту позабудеш, як і горе своє сьогоднішнє...

— Ой мудрі ви, діду, та тільки важко з вами, ой важко!.. І виплакаться доскочу не дасте!

— Значить, щодо діда... чорт козі дядько... А виплачешся вдома до стін. Бо я з тобою не заплачу. Йди, небого, йди!.. Та гукнеш бригадира — казав, мовляв, голова, щоб завтра виорали город поза чергою...

А земля, відчужена од людей, мліла від сонячного тепла, парувала, млосно ніжилась. Всотувалась рудувата вода у вимочках, віроломний суховій мережив тонесенькими тріщинами посірілі горби, пожовклий за зиму злак на врунах дитячим коротким чубчиком тріпотів на вітрі. Поважно коливались і каркали граки на полях — ці не знали ні пам'яті, ні печалі.

Олекса думав, як то важко бути могутнім — розумом, силою, пам'яттю, почуттями. І як ота вся людська могутність обертається слабкістю і незахищеністю.

Вистрели шротом у зграю ворон — з десяток упаде. А решта полетить — без горя, без страху смерті, без пам'яті про лихо, без думки про немічну старість, про самотність останньої ворони на землі.

Й зрозумів Олекса, чому в старовинних народних повір'ях перестражені душі ставали вбронами.

Може б, і оцим сьгоднішнім і завтрашнім удовам легше б каркати, аніж іти до нього, Олекси, за розрадою, що її він ніколи не дасть?

Може б... Може б...

Сердила Олексу двозначність його становища в хаті двох жінок, що їх ненавидів. Дратувала настрахана й тоскна Фросинина запобігливість.

Без смаку вечеряв, постерігаючи короткі й гострі, мов осине жало, погляди обох господинь.

Постіль стелила Фросина довго, дражнила вимушену Олексину цнотливість усім своїм свіжим весняним виглядом, тіснуватою зеленою спідницею трохи нижче колін, молочними підколінками і ямочками на них, білою трикотажною футболкою, що спереду мало не продиралась від нічим не підтримуваної текучо-тяжкої жіночності, знадливим вигином стиглої статури.

— Ну! — аж стогнав Копитенко й поглядав на двері.

З винуватим тоскно-пекучим мовчанням жінка виходила з кімнати. Полишала Олексу на довгі години гострої нудьги в борінні душі з тілом.

Кілька ночей, майже до світання, порипував Олекса пружинами ліжка, ненавидячи й жінку, й себе.

Можна було б покласти цьому край. Достатньо було, здавалося Олексі, самого тільки шепоту.

Та в уяві стояв за нею рудий (так чомусь здавалося Копитенкові) гевал, і його можна було вбити тільки через її тіло.

Й подумки стріляв Олекса в неї, щоб звалився той, рудий.

І вона повільно-повільно падала і... Олекса схилявся над нею...

Та життя брало верх над пристрастями. А горить ви синім полум'ям!.. Треба ж виспатись, бо завтра до району.

Лічив в умі вперто, зосереджено. Аж поки збився з ліку...

Вдосвіта, тамуючи гостру печію, запив сніданок великим кухлем холодної води й подався на конюшню квапити іздового.

Замурзаний ліхтар осявав жовтим світлом куток конюшні, дубові драбини, обгризені жолоби, вибиті копитами ями на земляній долівці, залахматілих коненят, із яких уже почала лізти довга шерсть. Із появою Олекси вони повернули голови, обдавши його синьо-дрімучим вогнем у очах.

Рудовусий чолов'яга в брезентовому плащі й у шапці зі спущеними навушниками поїв коня, замахуючись кулаком на іншого, що нетерпляче підгіگیував.

— Ну, Яремчук, щось ти довго вошколупишся!

— Хутко тра тільки блох ловити,— прокректав чолов'яга, не повертаючись до Олекси. В тьмяному світлі ліхтаря його жовто-синє обличчя ще більш скидалося на потертий ремінь.— Ось тільки напою, та й запрягатимем. Га?

— Не могли привезти шлаку та забити ями,— сердито потупав Олекса по підлозі.— Мабуть, у себе в хліві не так порядкуеш?

— В чужому оці скалка завжди помітна. Га? — прорипів Яремчук, і Олекса невдоволено чмихнув.

Їздовий, що попервах був дуже упередливий до Олекси, особливо ж коли побачив, що той знається з секретарем райпарткому, за деякий час звик до свого начальника, а що він не був «страшним», та ще й з колгоспників, значно принизило голову в його очах.

Запрягати не квапився, хоч і бачив, що Олексі це не до шмиги.

— Ось сідайте в ясла, хай тягота спочиває. Бо в начальників тягота найбільш труждається... Га?

Олекса з серцем вирвав у нього відра і своїм звичним журавлиним, із підстрибом кроком подався до криниці. Відра пускав так, що коловорот аж верещав, розмахавшись своєю кривою рукою.

— Ч-чого в ж-жолоб не налив? Напоїв би одразу обох.

— А буду я на всю конюшню ішачити!.. Хай конюхи, їм палички пишуть.

Так само хутко, обливаючи чоботи, приніс Олекса воду, зневажливо крекнув.

— Чи ти такий замерзлий і коло баби своєї? Мабуть, діти твої не в тебе пішли.

— А в кого пішли — все одно. Корова наша, то й телятко наше. Га?

«Мужик, а жартує, мов і справді велике цабе! Ось ми й тобі жарт підкинем!..»

Підвів коні до брудного, мабуть, з-під гною, воза.

— Ти що ж, трофейний, думаєш мною поле угноювати?! — Олекса зблід, підступив до Яремчука й несподівано схопив його за грудки. — Та я з тебе душу витрясу! — В Яремчука затріщав комір. — Як з тобою по-людському, то ти й на чобіт мені наступатимеш?.. Поліцаїв, падло, возив на бричці, — це вже мені обказали! А мої три Слави... Отут і застрелю за законами воєнного часу!..

— Та я... та я ж пошуткував!..

— Я т-тебе п-пошуткую! Віддам тебе, куди тра, як поліцайську онучу! Щоб не смердів серед колгоспного, можна сказати, квітучого саду! Н-ну!

— Та я сей минут!

— Геть до чортиної матері! А на правлінні поставлю питання руба, що робити з тобою, з горбодом, і таке інше!

Олекса вихопив у їздового поводи й заточив коні до брички. Сам запряг, намотав віжки за поручень на козлах і зручно всівся на задньому сидінні.

Як молодий парубок вискочив на козли Яремчук і схопив віжки.

— Та я... та я вас сам, без коней, потягну! Га?

Певно, відчуваючи фурманів настроїв, коні зірвалися з місця так, що Олексу притиснуло до спинки сидіння.

Яремчук злодійкувато озирнувся на свого сідока й погнав на Хлібодари.

Приголомшено промовчавши з півгодини, Яремчук мовби про себе завів без кінця і краю теревені: все своє життя возив начальників, ще й он яких! — тягота аж бричку кособочить, і широкі з себе, й потилиця — хоч обіддя гни, а ще за мирних часів, до революції себто, возив економа — як гарикне, то коні пугаються, а затим хто тільки не їздив із ним, і всі були дуже вдоволені, — і волвиконкома возив, і кооперацію... А потім — ні, ви не кажіть, що я супроти!.. Бо як пішла суцільна, то до созу вступив — добровільно! — і там голову возив, а потім у колгоспі... Й усе начальники, кажу, були в добрім здоров'ї, не хлипкі, в широких штанях, у добрих шапках, кров із молоком, і коні їх учували — як зірвуться, то все в череві кевкає, а хвости, як бадилля в моркви, розсипаються.

А щодо поліції, то хай дурні не бебають — не був Яремчук поліцаєм, — можу, мовляв, перехреститися хоч на церкву, хоч на зізду, — приневолити стати за фурмана в поліційному кущі, й возив я тих поліцаїв... та що там казати — був я там повним підпільником: то посторон-

ки увірвуться — нема, мовляв, за німецької влади доброго мотузка, то кінь підкову згубить — знов-таки в новій власті вухналів нема... Мало не били, начальник куща казав — повісити тебе, Яремчук, мало... Отакі були справи... Й не доказував я тим поліцаєм — оцей, мовляв, чекає на Ради, хоч ті поліцаї щодня до мене прискіпувались, — здай нам, мовляв, хоч однісінького, казенки й солі дамо.... Та нащо, кажу, мені ваша казенка, щоб потім на мене люди ока не мали...

«Холуєм ти був, холуєм і зостанешся, — гидливо думав Олекса, але не промовив ні слова. Тільки мугикав свою улюблену «Ой ти, дівчино, зарученая...» і більше думав про холуїв, аніж про тих, кому вони слугують. — Брешеш, продавав ти, й не раз! І вже, мабуть, і забудь, кого продав. І торги твої були некорисливі, ти тільки підхихикував: «І є ж, мовляв, дурні — на власть заміряються... А сила ж солому ломить!.. А той, мовляв, і той не зважають — усе на зло властям, а про діток своїх і не подумують...» Тому такі, як ти, для людей непомітні, й не розкопає цього ніхто, бо зрадників шукають серед озлоблених та хмурих, серед злих на язик... Аж тоді не буде ні здирців, ні різних катюг, через кого плачуть удови вночі, коли не стане гидоти, що мерзоті тій підхихикуватиме. От мовив слово холуєві, руку йому на вітання простяг — і відмив йому з душі гріхи!..»

Й таку лють відчув Олекса до скоцюрбленої постаті свого фурмана, що ладен був копнути ногою, аби звалився в шляхову твань.

— Ти!.. — Тільки пропустив він крізь зуби, але з таким притиском, що Яремчук одразу замовк.

Іхав Олекса «вибивати» продукти й меблі для дитячих ясел. До війни він ставився до цього закладу презирливо й насмішкувато. Якщо мати ледве справляється з одним безштаньком, то в яслах якійсь тітці Килині накинуть їх душ із двадцять. Не встигне одному ніс утерти, як у іншого вже ж...ка в гарбузовій каші... Але зараз, на своїй новій посаді, Олекса став палким прихильником розкріпачення жінки-матері.

Проштовхувався в різні кабінети, потрясав нарядами (а на поточному рахунку в банку — нуль карбованців і нуль-нуль копійок!), кричав на принишклих службовців, прозоро натякав на «окупацію», та й вони, настрахані, нічого не могли вдіяти... Іграшки?.. Та нам легше, товаришу, прицягти вам німецький танк, аніж дитяче торохкало!.. Цукру

нема, зверніться краще до цукрового заводу, може, дадуть авансом під законтрактовані буряки, манної крупи теж нема, вермішель — а що це воно таке?.. Можемо дати півсотні банок крабів... На чорта мені ваші краби, хай їх буржуї їдять! Краще я в ставку раків наловлю!.. І лаврового листу нема... Яйця? Хочте — дамо яєчним порошком — це з тих яєць Рузвельта... І посуду не надійтеся — хіба що зо три алюмінієвих каструлі. Де ви бачили ті тарілки та чашки? Ви, товаришу, як із Марса звалились!.. Звалишся і ти в мене — та тільки з крісла свого м'якенького!.. Ой товаришу, ми вже такі залякані, що аж трусимось!.. Ну, па... ну, самі тепер у зубах принесете!.. Аякже, зуби повипадали!..

Аж сичав од злості, смикався сюди-туди, та що вдієш? Якщо по правді, то що б ти, на їхньому місці, дав с'якому-такому завгоспові чи голові колгоспу?.. Й де набереш того посуду, коли цілі міста й ті потовкли на череп'я?.. Але ж не з пригорщів дітям їсти... А хіба жінка віддасть останній череп'яний полумисок, хоча б і для своєї дитини, в ясла?.. Й куди його, й що його?..

Насипався на Яремчука, що калачиком згорнувся на заднім сидінні з чобітьми — ти в мене покачаєшся!.. Потім, коли фурман уклав опалки під сидіння, видер із його рук батіг і, круто натягаючи віжку, повернув до райкому комсомолу.

Рвучко розкидаючи чобітьми поли шинелі, протупав до секретаря. В кабінеті розстебнувся на грудях, із серцем кинув шапку на стіл.

Сиділа перед ним тілиста сіроока дівчина в гімнастерці без погонів, у темно-синьому форменому беретіку з червоноармійською зіркою.

Вперлася поглядом у Олексине перенісся, оком не змигне. Губи тверді, соковиті, аж хочеться куснути. На грудях дві червоні смужечки — поранення.

Олекса зрозумів — цю нахрапом не візьмеш, «окупацією» не залякаєш. Дівчина довгенько не зводила очей із його блискучих Слав, до ліку додала ще й Червоний Прапор, медалі поминула увагою, самолюбно підвела губи — в неї тільки три медалі, кинула:

— Я вас слухаю, товаришу!

— Ех, сестричко, — закректав Олекса, — а їй-богу, й жити оце не хочеться!.. Та, мабуть, ти мене порятуєш од самогубства... Отак собі думаю — добре зустріти свого брата, чи то пак сестру-фронтівичку, та ще й на такому високому місці! Ну, це просто моє велике щастя!

— Я слухаю вас,— цього разу майже проспівала дівчина.

— Знаю ще з пелюшок, як ви, комсомолі, вболіваєте за нашу молоду зміну. Зі Стрижиків я. Головою призначили,— мовби знічев'я, проте з таємною гордістю додав Олекса.— Хвилювати мене не можна — під серцем осколок качається...— Тут уже Олекса вдарив із важкої артилерії.— Так от, ясла в мене. А це, скажу, не ті, де виховувався Ісус Христос,— ну цього ти в школі не проходила,— до нього з першого дня шефи поспішали, волхви тобто, подарунки приносили — той бумазеї на пелюшки, той коника-свистунця, той горщечок для потреб, ну й мисочку, ну й ложечку...

— Вам треба в райспоживспілку,— перебила дівчина.

— А-а, в тій райспоживспілці — самий тільки «рай», а споживати нема чого.

— А де ж ми візьмемо? — стенула плечима дівчина.

— А давайте-но оголосямо всьому районному комсомолові, аби зібрали поміж себе й миски, й полумиски, й чашки, й ложки, і тих коників, що їм у хвіст дмуть, і що хто тільки зможе — все отій нашій зміні, що не курить, і не п'є, і штанів не носить. Ге ж діло кажу? — Олекса аж через стіл перехилився.

— Пропозиція ділова. Обговоримо на бюро.

— Ой, як почнеться оце — «говорила, балакала, розказувала, аж плакала...»

— Треба,— покивала головою дівчина.— Звернемося до всіх первинних організацій, створимо комісію, визначимо відповідальних осіб — а як же без цього?

— Ну, що ж, за рік, може, й зберете.

— За місяць,— усміхнулася дівчина самими губами, й Олекса зразу сповнився до неї довіри — надто спокійно й широко посміхнулася колишня медсестра.

І, щоб закріпити свою певність, ще раз удавано засумнівався:

— Я тобі вірю, та, може, якісь перешкоди?.. Як це — об'єктивні причини?..

Дівчина засміялася.

— Коли на танкові колони збираємо...

— Ех, сестричко, поцілував би я тебе в самі вуста медовії, якби не дерешкуватий та не стіл між нами! — Сказав і пожалів, бо колишня сестра з твердим поглядом сірих очей, з двома червоними смужками поранень і трьома бойовими медалями раптом зашарілася.

— Ну, вирішено! — сказала вона сердито. — А як ваше прізвище, товаришу?

— Та я ж той Копитенко, за котрим плакало сім дівок і троє заміжніх! Отакі ми! — Й Олекса ще й підморгнув, але то, мабуть, не до дівчини, а до самого себе.

— Ну, знаєте, діду, — нарешті вийшла із замішання секретар райкому, — я от за вами не плакатиму!..

— А вже так, — одразу погодився Олекса. — Так що, будьте, сестричко, при добрім здоров'ї і щоб ваш наречений, котрий на фронті, повернувся з усім тим, що має!

Що ж залишалось дівчині, як не зробити вигляд, ніби не зрозуміла справжнього змісту його слів і не сказати «дякую»...

Повеселій Олекса причинив двері кабінету так чемно, що вони, здавалося, розчулено зіткнули.

«Ай дівка! — дивувався Олекса. — Й таке ж соромливе!.. Мабуть, із тиждень горітиме, й ніхто не загасить!.. Оце тобі «воздух!». А їй-богу, взяв би заміж... гм, якби пішла!» Й те, що він ще міг би взяти її заміж, сповнило Олексу великих чоловічих гордошів.

Навіть ремінний Яремчук видався йому не таким уже й відворотним. «Ну що ж, возив поліцаїв, а тепер нас, фронтовиків, повозиш!»

— Оце думаю, чи зразу одвозити тебе куди тра, чи, може, ще помучишся? — глузливо кинув він до Яремчука, що заляк на козлах.

— А що хочте, те й робіть, — прохрипів фурман.

— Завертай он у ту вулицю, заберемо мій чемодан. А тому в Заріччя.

Олекса помовчав, зітхнув і кинув жорстко:

— Це в те Заріччя, де, може, чув, твої колишні пани людей спалили. Й моїх хлопчиків, і Ольку мою.

Разів кілька питали хату Кузьменка.

Будинок був добрий, цегляний, під цинковою бляхою, двір обнесено пофарбованим у зелене штахетником.

Широкоплеча суха жінка, ще не стара, а вже якось дивно — з лоба — посивіла, зустріла його байдуже пильним, стомленим поглядом.

— Живіть! — привітався Олекса, доторкнувшись до козирка.

— Будьте й ви.

— То казав вам Кузьменко про мій чемодан?

Жінка мовчки пройшла до кімнати й, не вигинаючись, принесла звідти Олексину важенну валізу.

Копитенко задоволено відмітив, що чемодан не запилений.

— От спасибі вам і вашому Кузьменкові. Як він там? Усе пшоно возить?

Жінка похитала головою.

— Ні, одвозив.

— Що, з машини зняли?

— Ай, чоловіче!.. Я вас не знаю, і вам про мене байдуже! Й про що нам гомоніти?

«Ого, вже й виганяє!»

Та не з тих був Олекса, щоб чиєсь слово було останнім.

— Ну, Кузьменчихо! Не поважаєте ви свого Кузьменка. Бо якби оце зараз був він, то послав би вас за півлітрою!

— Не-ма-є Кузь-мен-ка! — страшенно зморщилась господиня. — І не бу-у-уде!..

Від розгублення Олекса жбурнув шапку на лаву й сам плюхнувся на неї.

— Уби-и... — витріщився він на жінку.

— Вбитий.

Хазяйка теж сіла й склала руки на грудях, стомлено й примирено повторила:

— Вбитий... Днів за два по тому, як привіз вашого чемодана, прийшла йому повістка. А тижнів за кілька — оця... — Жінка потяглася рукою і взяла за образом запорошений синій папірець. — Оце й усе, що зосталося від Кузьменка. Й од хлопчиків моїх. Отак...

— Може, якусь пенсію дадуть... — пожував губами Олекса.

Вона облизала сухі губи й глянула Олексі у вічі своїми свинцево-сірими очима розумно й зло.

— Бала-а-акаете!.. Годами не вийшла... Оцей й усе. Й більш нічого не буде. Тільки сні мої zostалися... Хлопчиків бачу. А Степана — ні... А мертві — от сняться, а не говорять!.. — Жінка схилила голову на груди. І якось мовби байдуже: — А Степан до-о-обрий був. Усе своє життя... І розумний... Як побили хлопчиків, ох, як я вила!.. А він, сам чорний та темний, не втішав мене. Мовчав. Бо знав, що зненавиділа б я його... Ох, ті втішальники!.. Одні: так, мовляв, треба було... а інші — так, мовляв, бог дав... Втішають ті, що самі горя не знають... словами правильними та ласкавими... А воно, те горе... де не йду, а за мною полини... полини...

Олекса аж смикався — щось би сказати, та що скажеш?

— Померла б і сама. Сто разів померла б. Щоб, мовляв, зустрівтисся з ними т а м... Та не вірю я в це. Бо ніхто мені не подав знаку. А потім подумала, поміркувала: треба жити.— Гірко засміялася: — Для чого, питаєте?.. А для того, чоловіче добрий, щоб пам'ятати хлопчиків своїх... та Кузьменка. Бо хто ж тоді... бо хто ж тоді, чоловіче добрий, згадає про них... як у кожного й свого горя по зав'язку?.. А людині, скажу вам, хай найменшій, єдине спасіння од смерті — думка така: а може, мене пам'ятатимуть, ну, хоча б родичі...

— Живіть! — суворо сказав Олекса.— Живіть! — Довго мовчав. Поглянув на чемодан.— Знаєте, отут в мене все, що маю... То щоб легше вам... а як живеш, то треба щось і їсти... Заберіть собі... Отак собі думаю, бо й мені теж треба ще жити... з тої ж причини.

— Й Кузьменко сказав би отак-о. Бо він, кажу, був добрий. Дякую за ваше слово, та тільки мені нічого чужого не треба. Є в мене хлопчачі сорочки — як ще малі були, та парубоцькі вишиванки, та ще Степанів добрий піджак швейотовий... Ото найбільший мій скарб. Загляну в скриню — є. Оця, мовляв,— Стаськова, а ця — Віталікова. А оце — Степан одягав, як ішов у гості.

Олексі тяжко було слухати далі.

— Ну, то я пішов.

— Ні, заберіть ваше. Й це вам кажу і раз, і вдруге, й утретє.

Олекса якусь мить постояв, потім підхопив чемодан і подався в двері. На порозі обернувся:

— Це добре, коли хтось пам'ятає тебе по смерті. Буває: поїде чоловік далеко-далеко. Й поки його пам'ятають — то він живий. Так і думайте собі: поїхали далеко-далеко, але вони, мовляв, живі. А якби не принесли були вам того папірця — чекали б і пам'ятали б їх, поки самі живі. Отож живі вони, живі! Та тільки не прийдуть.

І глянув їй просто у вічі своїм несамовитим поглядом.

— Живі!

І пішов.

Кинув чемодан у бричку, зміряв Яремчука стомленим і, здавалось би, лагідним поглядом, пробурмотів:

— Ну, Яремчук, мати же твою!..

І вирішив — не шпинятиму його більш, не збиватиму на нім оскоми лютої, бо його нема. От живий, а нема!

І так, мовби до чоловіка зовсім незнайомого, що його ніколи не шукатимеш у пам'яті, лагідно сказав:

— Поїдемо у Заріччя. Поглянемо, ой чи сходить жито на камені...

2

Щоб не бути душогубом — зведи зі світу душогуба.

З Парадоксів Життя.

Дими стелились по жовклих бур'янах і пахли прілими бур'янами, але домішувались до них й інші запахи — вишневої кори, смаженої олії і горілого тіста, пересохлого ганчір'я і ще якісь згірклі запахи людської оселі.

Десь оддалік із перебоями чмихав трактор, і це найбільше здивувало Олексу, коли він під'їхав до спаленого Заріччя.

Пожевклий спориш колишніх вулиць був прокреслений коліями від возів і пунктирами тракторних шпорів, подекуди були навалені необкоровані дубові колоди, хтось навіть позакопував обтесані стовпці для майбутньої огорожі, й що дивно: якось вивітрився дух згарища, кислий запах горілої глини й запах дьогтю, що зустрів був Олексу під час перших одвідин спаленого села.

Хтось уже купами наскидав сірого, з чорними плямами сажі каменю, хтось розкопав готовий фундамент, і вже навіть люди бродили серед бур'янів і розрослих чагарів.

На колишньому колгоспному дворіщі, звисивши ноги зі связів, цюкали сокирами якісь не знайомі Олексі діди, скрещеними жердинами піднімали крокви.

Й ще б не вірилось Олексі у воскресіння рідного села, якби не натрапив на гурт дітлахів у драних батьківських фуфайках і лейбиках; хлопці азартно гралися в гудзики.

— Чиї ви, пацани,— звисився до них Олекса з брички,— щось я вас не впізнаю?

— А зріжте гудзики зі штанів, то й скажемо,— не піднімаючи голови, відповів хлопчина років дванадцяти з довжелезною цупкою чуприною. Між коліними в нього виблискувало з півсотні гудзиків — і латунних від російських гімнастерок і кітелів, і оцинкованих німецьких, і лакованих пластмасових. Він з розмаху бив своїм білим по розкиданих чужих гудзиках, точно влучав і підгортав до своєї купи.

— Оце думаю, чи не вурка ти? Що так своїх товаришів оббираєш.

Хлопчисько підвів голову, зсунув на потилицю кашкет без козирка й сказав гугнявим басом:

— Оце думаю, чи не шпiон ви однієї держави, що все хочете знати. Й шинеля у вас якась не така, а зелена!

— Ось я тобі батогів! — розсердився Олекса.

Хлопчисько засунув руку в бічну кишеню лейбика й витяг гранату РГД. Олекса тільки встиг помітити, що вона без запалу.

— Ану! — Хлопчисько розтяг рота до вух.

— Ану! — Несподівано легко зістрибнув Олекса з брички, схопив пацана за вухо, а другою рукою майже без спротиву з боку хлопчиська видер у нього зброю.

— Од-да-а-ай! — цього разу фальцетом закричав хлопчисько.

— Я вже одному як віддав, до сих пір тримає! Підсвинок! Ану витрушуй запал! — і повернув на півоберта вухо.

— Ва-а-ай! Поліцай! Гестапо! Ой! Пустіть! Нема в мене ніякого за-па-а-алу...

Дітиська позіскакували на ноги, готові кинутись на Олексу чи врозтіч.

— Може, в тебе ще якась артилерія? — Олекса почав обмацувати кишені підлітка. — А-а, он воно що! — й витяг у того з кишені штанів блискучий запал од гранати. — Ти що — хотів вчинити замах на голову сільради?!

— Та ні, дядьку, то ми так рибу ловимо! Й снарядами, — подав голос один із підлітків і підштовхнув обома руками уявний снаряд. — Отак, знайдемо, головку викрутим, вставимо шнур із капсулем, жованим хлібом заліпимо, цигарку до шнура й кидаємо, де глибше. А вода отак — горою! А риби тоді — бери й не хочи!

— Ах ви, хулігани! — похитав головою Копитенко, ховаючи гранату до кишені. — Доведеться викликати на вас дільничного, а той уже на матерів ваших складе акта. Не минути їм допру за таке ваше виховання!.. Як тебе звати? І тебе, й тебе?

— Ми не будемо більш, дядьку! А як знайдемо снаряд, то у вогонь його!

— Щоб бухнуло й одірвало голову бригаирів? А то й голові колгоспу?! Так то теж контрреволюція. І ще і яка! Економічна!

Дітлахи пороззявляли роти.

— Ну, ти диви!.. Дядьку, не записуйте! А ми вже... Як знайдемо міну чи снаряд, то одразу ж до бригадира!

— Не треба. Краще не чіпай, а военкомові сповісти... Ну, добре, цього разу й так обійдеться! А там глядіть! — Олекса помахав своїм дубовим пальцем. — Начальник міліції — то мій найліпший приятель!.. А тепер розберіть кожен свої гудзики, що цей спекулянт у вас позрізав, і щоб більш не зв'язували штани шпагатом!.. А ти мені!.. Експлуататор! — нагримав він на колишнього власника кишенькової артилерії. Поважно сів на бричку. — Як питають, хто приїздив із району, то скажете — зарічанський Копитенко, повний кавалер, голова стрижиківського колгоспу... Ну, Яремчук, завертай гаття!..

Лапнувся за кишеню, подумав: «Так... от тобі й граната...»

Підїхали до землянки діда, що сторожував коло могили страчених.

Неподалік од житла кидалась у вічі чимала купа трісок, акуратним стосом лежали вже трохи пожовклі обтесані дубові стовпи з пазами для заміту.

Зігнувшись над колодою, дід змащував обвугленою голешкою шворку й відбивав просту лінію для затесу. Біля окоренка вгризлася в деревину теслярська сокира, піднятим догори держакком нагадуючи велетенського малярійного комара.

— Живіть! — привітався Олекса.

Від несподіванки дід пригнувся ще нижче й сторожко озирнувся через плече поперх залізних окулярів.

— Дай боже!

— Що, не впізнаєте?

Дід випростався і довго озирав Олексу, стискав губи, морщився.

— Ночував я у вас якось напровесні. Тутешній я.. Он там мої синочки... й Ольга... — кивнув Олекса на братську могилу.

— А-а... — мляво протяг дідок. — Ще ви гнівались... аякже... згадав...

— Ну, то збираються люди... хто вцілів?

— Збираються... та й не тільки зарічани... А й інші праведні люди... Хто Христа не забув... як він страждав... І святе оце місце стане новим Єрусалимом... Отак-о...

Олекса довго мовчав, примружено й насмішкувато озирючи дідка.

— Нетямкий ти, діду, або дуже хитрий... Єрусалима тут не буде — це вже я тобі обіцяю. А от як із колгоспом?

— «Віддайте кесарю кесарево, а богу богове...» Ну, вже й тут колгосп... шістнадцять сімейств... І голова є... І четверо коней прибілося... І трактор пригнали... Все воно як є... Тільки от справедливу віру утискують... От я, значить, пресвітер... а власт'я вже приїздили — на реєстрацію, мовляв, подавайте... А хіба бог наш Ісус Христос їздив у той комітет на реєстрацію? І чи хто питав у господя нашого паспорт ще й пропуску?..

— Так я і знав, старий, що ти штунда, та ще й вредний... Так що йди до властей пререржащих і реєструйся, бо знаєш, їм начхати, що ти пресвітер!.. А ні — то зразу тобі статтю і — на пісні харчі...

— «Не хлібом єдиним живе людина, а й словом із вуст божих».

Олекса помовчав на це, потім сказав суворо:

— Не подобався ти мені, діду, з самого початку. Такий у мене нюх на штундів. Та й, скажу тобі по щирості, й бог твій Ісус Христос, особливо як дітей моїх смажили, теж не подобався. Якщо вже сам, ну, мучився на хресті, вмирав од спеки й смаги, то чого він на дітях моїх помстився?

— Чоловіче...

— От ти скажеш — милосердний він і хлопчикам моїм блаженство вічне дасть по муках їхніх. А чи ж забудуть вони той біль пекельний, коли, ні в чому неповинні, корчилися у вогні? І я не забуду й не прошу твоему богові й тим, чийми руками він убивав моїх хлопчиків... мого Володьку!.. Так що йди й реєструйся як агент небесної держави й не дорікай, бо й сам ти, либонь, скажеш, щоб я не дорікав богові твоему!

— Блюзнірствуєш, чоловіче, й сам не відаєш, що говориш!

— І ще я тебе розкусив, старий святеннику: от доглядаєш ти могилу мучеників, а на мислі в тебе не добро, а бажання примазатись до чужих мук, щоб почитали тебе за святого! Але я ще докопаюсь до тебе!.. Гляди!

— «Господи, пом'яни царя Давида й усю лагідність його!»

— Ну-ну! З царем Давидом ти ще порозумієшся, а зі мною — ні!.. Стій тут, Яремчук, а я піду подивлюсь, як правда з попелу встає!..

Жінки копали вилами городи. Запрягшись по троє, по четверо, тягали борінки, заскороджували те, що посіяли зі жмені. Один кидок направо, другий — ліворуч, третій — просто себе, ступали дрібненькими кроками все вперед та

вперед, і кроків тих були тисячі-тисячі. Дуже-дуже дешево цінувалася людська сила й праця. Головне, щоб зійшло зерно, щоб уродило хоча б сам-три, а там буде— сам-десять, сам-двадцять, сам-тридцять. А це вже не війна за виживання, а мир... А який він буде, той мир, не знали, мабуть, і пророки... А зараз — тільки б не впасти, тільки б вистояти. Хліб...

Олекса думав і про тих, хто ще прийде з війни. Йі на скільки днів ситої радості вистачить запасів їхнього речового мішка. Новозеландської свинячої тушонки й російської гречаної каші з маргарином. А затим — цибуля, і солоний огірок, і кусень житняка, що вродить на городі в їхніх передчасно постарілих дружин.

І ще думав Олекса про годувальників родин. Хто вони? Ті, котрі прийдуть, як зостануться живі, що роками відвикають од справжньої праці, від усякої відповідальності (за них подбають інші!), чи жінки з висхлими грудьми й литками, грубо померезаними синіми жилами, жінки, що не мають права навіть умерти від роботи, од якої дохнуть коні?..

Йі Олекса, що любив жінок пожадливо, як турецький паша, й нехтував ними, як турецький паша, раптом притих душею і вже й не думав про них, як турецький паша.

Продирався крізь терни, бузок і зарості молодої акації, тоскино шукав згарище власної хати. Як на зарослому кладовищі, де не був років із двадцять і де не знайдеш і материнної могили, так не промовила до його душі й рідна місцина.

Тинявся за ним і Яремчук, високо піднімаючи ноги й похитуючись у ході, не вельми зажурений, не вельми здивований. Тільки крутив головою і з байдужою чемністю бурмотів:

— Геть-чисто, геть-чисто розваляли, ну ти диви!..

Оглядався на нього Олекса й уже не зловився,— хіба можна зважати на камінну фігуру край села?..

Ох, і невесело ж тут, по роз'їзді чортячого ярмарку!..

Але ж дими! Хоч і з-під землі, з перекинутих бляшаних відер без денця, з гончарного димаря, знайденого серед грузу, з плетеного кошика, обмазаного глиною, але слалися ті дими й плутались у рудих бур'янах, у заростях верболозу — дими родинних вогнищ із сирих землянок, де бо-лісно зачинається друге життя села. Та ще голоси людської спокійні, та ще дитячий гамір, та заспокійливе котяче муркотіння трактора в суточках під лісом.

Виживем! Вижили!

Якби запитали зараз Олексу, чи хотів би він залишитися тут, не знав би, що й сказати.

Ні, таки не залишився б. Було б дуже важко. Важко стояти над могилою, де його синочки, де пестун Володька, де Ольга, яких він зрадив був у сорок першим. Важко було б думати про свій скажений норів, коли рубонув сокирою німецького коменданта й перекладача, а від цього прийшла погибель для всіх його односельчан. Розуму тобі, Олексю, бракувало, розуму. От Чорний робив так, щоб лють окупанта не падала на голови мирних людей...

І ще важко було б тобі, самотньому, бо майже всі, хто сюди збирається, то чужі тобі люди.

Важко було б і хату ставити — вже не ті роки, щоб носити в лісу кряжі, не та вже зухвалість, щоб тягатися за чемери з лісником, що застане тебе з порубом, важко обкорювати дерево, тесати, мурувати, та й хто піде тобі на поміч? І — як пересторога від усього цього — осколок коло серця: черкне по тій головній жилі... останній біль, остання гикавка, й темно-темно... й ніколи не розвидниться.

Олексю не смерті боявся, не болю, а передсмертної задухи. Дуже боявся.

Ні, не залишиться він у Заріччі й, може, більш не прийде сюди навіть тоді, коли вже тут не буде обгорілої глини, засипаних колодязів і гранат у кишнях підлітків.

Снаряди, гранати...

А-а, граната!..

Й чомусь уявив собі молоду квартирну хазяйку в Стрижиках. І хлопців-«яструбків», що возили його до Хлібодарів, теж уявив, невдоволено подумав: «Сопляки!..»

Щось його пекло й муляло, мов застарілий мозоль.

І вже й не радий був, що навідався сюди...

...А в цей час на покинутім хуторі в кущах молодої вільшини бубоніли двоє. Один лежав на дерев'янім полотнищі дверей, другий сидів на колоді.

— Казала: позавтрому принесе торбу сухарів, сала. Гай-немо на захід.

— А й там таке,— безнадійно махнув рукою другий.— Покотився німець аж до хватерлянду.

— Дурню! Пристанемо до бандер, проживемо. А там американець заведеться з Советами, а ми — тут як тут.

Довго мовчали, чухались.

— А того повномоченого... а він уже й головою в них... треба неодмінно...

— Та, мабуть, і її... Якби не боялася, то продала б неодмінно... Набридла, курва тонкосльоза...

— Завертай, Яремчук, поїдемо додому.

Фурман сидів на козлах спиною до коней, жував хліб із пожовклим салом і цибулею, і ремінне обличчя його морщилось і розтягувалось, як ковальський міх.

— Може б, і ви...— простяг він Олексі хустину з харчами на обох долонях. Напівпорожня чвертка націлилась кукурудзяним качаном Олексі в груди.

— Ні,— стис зуби Копитенко. На щоках засовались жовна — їсти він дуже хотів.— Поїхали!

До Стрижиків добулися посмерку. Олекса хутенько по вечеряв. Горілки не пив, бо мав іти до контори.

Йшов на узгір'я, допомагаючи колінам руками.

— Здрастуйте, дядьку!

Застували йому дорогу двоє парубчаків.

— А-а, це ти, Володь Малиновський... Ну, й тебе пам'ятаю — це ти Остапчук. А от звати...

— Павло...

— Так, так, Павлуньо.

— А знаєте, дядьку, Володю завтра до армії беруть!

— Це ж ти якого року? — В Олексі раптом пересохло в горлі. Подумав: «І нічим я тобі не зараджу!..» Йї згадав ще двох Володьок — рідного свого синочка й названого.

— А двадцять сьомого.

— Воювати вже можеш...— прокашлявся Олекса й подумав: «І помирати...»

— А мені Володь сьогодні голубів подарував... Ганяли ми їх тичкою, а тітка Наталка, Володева мати, в крик та в плач: «Йому на війну йти, а він, дурень, прапорцем махає!.. Злазь, та хоч надивлюся на тебе, шибенику!.. Ой-ой!..» І пішли, й пішли...

— Воно, звісно,— глухо сказав Олекса,— жінки, в них очі на мокрому місці...

— Тільки, дядьку, ми не того шукали вас... і вранці, й удень, а оце вже стоїмо години зо дві...

— А й чого?

— Ота тітка, що ви знаєте...— ну, ви знаєте!..— ходила сьогодні посеред ночі на хутори. З кошиком... Ми за нею назирцем... а там вигулькнуло з чагарів, як відьмак із кропиви... її зустріло. Ми зовсім близько були. Гомоніли вони довгенько... тільки не розібрати про що. А потім те щезло,

кудись, а жінка — хамуль-хамуль, ну, й додому дійшла ще поночі...

— Отак,— видихнув Олекса, й під грудьми в нього заклоло.— Так... Це добре, це дуже добре!..— задоволено потер він руки.— Бойове завдання виконали... Отепер я бачу, що немарно я вас запримітив! Тільки ж нікому-нікому!.. Тебе, Павлуно, я пам'ятатиму... а про тебе, Володь, напишу твоєму командирові... надішлеш мені свою польову пошту. Гадаю, що якась медаль вам вийде... чи, може, подяка від імені... Одне слово, служба ваша не пропаде! Ну! — й ляснув дубовою долонею по руках одного й другого.— Живіть! — І з силою притиснув обох хлопчаків до своїх грудей.— Живіть! Живіть! Нехай буде так! — останнє звучало як закляття.— Ходи, Володю, та прощайся з матір'ю до світу, вони, жінки, дуже люблять довго прощатися.

— Ой, набридає!..

— А ти не гордись, родителька ж вона твоя! Та пиши їй листи, та щодня, бо як залінуєшся, то подумає — вбитий. Хоч і спати хотітиметься — ну, помираєш, хоч і рукі не зведеш, а пиши, щоб їй ті листи zostалися... Бо от я — то не було й кому писати... Ну! — й легенько відштовхнув обох парубчаків. І навздогінці: — От якби тебе в артилерію!..

Наряд тривав недовго. Олекса тільки вилаяв завгоспа. Той вранці забрав кудись молоковозну підводу, забарився, і молоко скисло.

— Я тебе, Сіробабо, самого тепер доїтиму — за всі п'ять бідонів! І не хвицнешся! — похмуро пообіцяв Олекса притихлому завгоспові, що від досади тільки жував губами.— Це ж знаєш що? Саботаж! Економічна контрреволюція! Це ти з Гітлером граєшся в піддавки!..— Й коли Сіробаба аж засовався, Олекса його трохи заспокоїв: — Ну, ти роби. Спокутуй, як кажуть, кров'ю і окупацію, і кисле молоко. Живи.

Вдома ще поралась напружено-жвава Фросина. Очі ховала, але на обличчі її Олекса не побачив і тіні страху. «Не знає».

Коли хазяйка затигла завіску, щоб роздягатися на ніч, сказав жорстко:

— А ти не ховайся. Спати тобі, мабуть, сю ніч не доведеться.

Вона виступила із-за завіски, руками тримала тасьми від спідниці, аж рота роззявила од здивування.

— Та й чо'?.

— Йди посидь у кімнаті, довідаєшся! Ну!

Мов заворожена, вона позадкувала до кімнати, не спускаючи з нього очей, знайшла за спиною клямку й шаснула за двері.

Олекса не поспішав. Напився холодної води, зі свого гумового капшука, що сам скручувався, набрав на цигарку, скрутив, припалив од лампи й поніс до себе світляний кружечок на стелі.

Поставив лампу на столі. Задумливо походжав, покурюючи, часто зиркав на жінку.

Фросина сиділа на лаві коло столу зі складеними на грудях руками й дивилася на Олексу настрахано-викличним поглядом. Потім повільно опустила руку на стіл. Вона в неї тремтіла дрібно-дрібно, ніби жінка зумисне совала пальцями по столі.

Олекса викинув недопалок у відчинену квартиру, підсунув лампу так близько до хазяйки, що та сахнулася. Сам сів на стілець і прикрив очі долонею.

— То й що ви мені скажете? — з хрипким викликом, низьким, не властивим їй голосом, запитала Фросина.

Олекса мовчав. Чулося лише тріскотіння лампи та нерівне дихання жінки.

— Бачу, нема мені чого вас слухати, — з удаваною байдужістю сказала жінка й зробила спробу підвестися.

Олекса ніби бачив її порух — швидко одняв руку від очей і м'яким, але дужим поштовхом відкинув Фросину назад.

— То, може, й лягти? — примружилась вона з ненавистю. — Силуватимеш? — І подалася до нього грудьми.

— Ні, — потер Олекса щетину на підборідді. — Я тобі скажу... про золоту рибку... а там витягну надвір і на гною застрелю!

— Ма-а!.. — розкрила рот Фросина, але Олекса з такою люттю потягся рукою до її горла, що вона заклякла.

— Отож-бо. Сиди й слухай. А загорлаєш... і тебе... й стару відьму.

— Засудять тебе, старий собако!

— А це вже так. Років вісім — з огляду на мої ордени й на твої злочинства. А там — перемога й на radoщах амністия. От бачиш!

— Та й за що ж ти мене вбиватимеш? — із тоньким виском заплакала жінка.

— А за те, паadlo собаче,— грюкнув кулаком об стіл Олекса,— що на тобі кров моїх дітей і моєї Ольки!

— Ро-о-озуму одбі-і-іг! — істерично заверещала Фросина.— Дурний! Скажений!

— Цить! — пропустив крізь зуби Олекса. Витяг із кишені свого складаного ножа, розчинив його і з задумливим виглядом пробував пальцем лезо.

На порозі постала старша хазяйка в спідньому.

Олекса дружно кинувся до неї, схопив за руку й, крутнувши, кинув і її на лаву до дочки. Йй помахав лезом у старої перед очима.

— Писніть!..

Так само задумливо сховав ножа й заходив по кімнаті.

— Вас, падали, мало різати! На малому вогні палити — як твій Танас,— лице Олексине аж перекошилося,— та пік мого Володьку!

— А я ж то... а я ж то при чім? — заголосила Фросина.

— А при тому, що ти йому закривавлені руки вмивала, та годила як лихий боляцці, та спала з ним!.. Он на тобі кров, стерво! — вказав Олекса пальцем на Фросинин живіт.

Та з жахом лапнула себе рукою.

— Бачиш — руки липнуть! — ошкірився Олекса.— Не змиєш!.. І в домовину тебе вкинуть — то й звідти задзюрчить дитяча кров!

— Ой чоловіче! — впала грудьми на стіл і забилася старша хазяйка.— Та чи ж знаєш ти про її біду-у-у?! Не сама ж вона, дитина бідола-а-ашна моя... та її ж си-и-илувано!

— Силували kota до м'яса!.. А він он як розпасся!.. А хто тебе примушував носити тим вовкулакам харчі, та тютюн, та горілку?.. А вже ж не було їхньої влади, тинялись вони, як вовки коло хутора, здохли б давно, якби виказала на них... якби не твое сало, та не твій хліб!

— Та що ви, чоловіче... такий поговорі розносите... на бідну вдову...— завила мати.

— Цить, стерво! Ходили минулої ночі за нею назирці. Не викрутишся!.. Вже б тільки паadlo їхне чорніло десь у яру, якби не твоя ковбаса, гадино! Йй ті люди, що їх загнали на той світ душогиби, десь би стріляли в фашиста, а той чоловік, що його вихолостили скажені кабани, спав би з жінкою, якби не твої пироги, б... ти фашистська!..

Олекса раптом замовк. Увесь аж тіпався від невгамовної люті. Схопився за серце, довго не міг вирівняти дихання. Помертвілі хазяйки повлипали в стіну.

Він раптом націлівся пальцем на старшу, потім на молодшу.

— Ти! Й ти!— Й це їм видалось таким страшним, ніби їх уже покарали.

Копитенко ще побігав по хаті, затим зупинився і зітхнув.

— Не буду я вас судити. Хай судить військовий трибунал. Зараз лягаю спати. Можете сонного зарубати, куди тре, я вже сповістив.

— Ой боже ж мій! — хрипко застогнала мати.— Та в кого ж рука на вас зведеться! На нашу, мовлялечки, власть!.. Та Просина ж сама вас од смерті спасала!— В своїй щирості вона була відвертою, аж дурною. «Не чіпайте, мовлялечки,— це до тих бандюг,— нашого сусіду, бо нас властятя не помилують!»

— Заговорила!..— скреготнув зубами Олекса.— «Якби, мовляв, не в нас на квартирі, то можна було б його й замордувати!..»

— А інак що б вона їм сказала?

— Одне слово, сю ніч замолюйте гріхи, а взавтра «яструбки» одвезуть вас обох туди, де неба не видно й харчі пісні. А там розкажете, як із фашистами були водно, ну, а за це — не знаю, що з вами робитимуть — чи повісять, чи встрілять, а чи двадцять п'ять... То вже не моє діло, то — суд! І хоч що б з вами зробили, то буде по правді! А тепер вимітайтесь к такій матері, я буду спати!

Проте Олекса знав, що спати йому не дадуть.

Підвелася тільки старша хазяйка.

— Ти, Просино, зоставайся та заспокой чоловіка. Ба-чиш, які вони нёрвені.

— Геть! — рикнув Олекса й ногою тупнув.

— Не зважай, дитино, вони сердяться, сердяться та й пересердяться.

І жутенько вийшла з кімнати.

— Ну! — визвірився Олекса до Фросини.

Жінка дивилася на нього не кліпаючи й легенько гикала.

Стара внесла велику подушку, кинула її на Олексину, й до дочки:

— Стеліться собі.— Потім голосним шепотом проказала молитву: «Господи, пом'яни царя Давида й усю лагідність його!» — й перекрестила Фросину. До Олекси: — Прокляв

бог чоловіка, що ввійшов до жінщини зумисне не при силі.— Й пішла собі, певна своєї перемоги.

Фросина різко хекнула, мов рубала дрова, й почала стелити.

Потім обернулася до Олексі й, часто кліпаючи, почала розбиратися. Одежу жужмом кинула на лаву. Ще посто-яла в спідній сорочці,— а нервовий дріж бив її, аж страшно було дивитися,— готовий вирватись лютий крик за-стряг у Олексі в зубах,— і, ухнувши, мов поринала в опо-лонку, жінка гулькнула під ковдру.

Й що мало статися потому, Олексю теж знав.

— Ну,— помотав він головою,— хоч на підлозі лягай!..

— Га-гасить с-світло! — Жінка цокотіла зубами.

— Боїшся в очі глянути? — подобришав Олексю.— Ой стерво!

Хукнув у скло й сам роздягся. Потім штовхнув жінку — ну, посунься! — й уклався поруч спиною до неї.

Вона рвучко притислась до нього вся. Тремтячи від нер-вової пропасниці, шукала рятунку.

— От бачте,— тяжко задихала вона,— ви ще здорові!

Олексю помовчав із хвилину, засовався, потім голосно сказав мовби про себе:

— Ну то й що?..

Не шукав уст. Не доторкався. Не гладив. Була тільки сама залізна лють.

Жінка мовби й не помічала цього.

— Ой. Ой. Ой.

Потім тихо почала зволожувати слізьми його волохаті груди.

— А не вб'єш?..— І сама себе втішала: — Та то ж яким треба бути сіроманцем, щоб устрелити рідну жінку!..

— А так, так!..— насмішкувато підтакував Олексю.

Дуже довго мовчали. Фросина безслізно схлипувала.

— Ти знаєш,— сказала вона, мовби радилась, що взавтра купити на ярмарку,— якби мала оце лівольвера, то, їй-богу, вклала б тих бандюг. Так я їх ненавиджу, що й себе б не шкода!

Знову мовчали.

— Побоялась би,— прокректав Олексю.

— А присейбо, ні! Ножакою зарізала б! Так вони мені залили сала за шкуру.

— А цим би ти, може, й відмила б неславу із себе...— мляво погодився Олексю.

— А знаєш, Лесику, оце завтра вночі я мала б до них іти. А тепер не піду нізащо — хай дохнуть!.. Піду, мабуть, у те гепоу.

Олекса почав удавано позіхати.

— Та пригорнись до мене, солодкий мій!..— І знову почала його мучити.

— То як тобі, Лесику?

— Ти завтра підеш до них,— сказав він жорстко.— Й змиєш із себе ганьбу.— За якусь хвилю додав крізь зуби: — Й зраду свою.

Жінка знову заплакала.

— Я тобі поможу,— вже трохи м'якше пообіцяв Олекса.— Але щоб сама.

— Уб'ють...— зітхнула жінка.

— Нічого з тобою не станеться. Заступлю. А судити, кажу, ти їх маєш сама. Й аж тоді житимеш як люди.

— А ти не кинеш мене?.. Адже ти чоловік мій перед богом. Ну, ще раз будь мені чоловіком, чуєш?.. Не кинеш, не ки... Ой... не ки... не ки... Ох! Ох!

Не відповідав Олекса, вона й сама вірила — не кине.

Тільки ще раз повторив:

— Ти сама їх засудиш!

— А певно, певно, тільки навчи.

3

Підштовхуй людину до добра.

З Парадоксів Життя.

Ранок видався ясний, із приморозком. Хоч як хотів спати, а прокинувся Олекса разом із сонцем. Зморена Фросина ще спала, тихо пухкаючи спеченими губами. Долоню заклала під щоку, повіки лисніли, під очима синіли прозорі тіні. Видно, все одійшло від неї— страх, тривога, думи про минуле й майбутнє, ніщо не муляло, не пекло.

Олекса з хвилину дивився на неї зі своєю мерехтливою посмішкою, стис зуби, проказав сам до себе:

— Ну й ну!

Пошаркав по ременю бритвою, пішов до першої хати, хлюпнув у мильницю холодної води й почав збивати мило помазком.

— Та я ось тобі окропу,— заметушилася старша хазяйка.

Олекса змовчав і хутенько поголився. Побрязкав умивальником,— хазяйка вже стояла над ним зі свіжим суровим рушником, мовчки взяв, утерся і, уникаючи звертаня, кинув:

— Сьогодні хай на роботу не йде.

— А певно, нащо головисі ті палички... Хай чоловіка обходить.

Олекса стис зуби й знову заграв своєю посмішкою.

— Так, так... Нехай спить, поки снідати прийду.

— Хоч і добре молодій жінці за старим чоловіком...— хазяйка вперлася в Олексу іржавими очима,— жаліє її та годить, а от, думаю собі, чи дужий ти до чоловічої справи? Бо напочатку ще сяк-так, а далі в жінки голова починає боліти... Сама питаю, бо ж Просина постидається сказати...

— Хтозна,— сумирно відповів Олекса.— Поміркуєте вдвох... та, може, кого на поміч мені покличете... Може, Танаса з шельюгів... га?.. Ну, а в довгій тюрмі голова ще дужче болітиме. Не знаю, як і бути з вами...

Хазяйка аж затрусилася.

— Та ти... та ви... Я ж щастя хочу своїй дочці. Бо сама його не зазнала!

Олекса не любив лазити за словом у кишеню.

— І не зазнаєш. Бо мене на двох не вистачить.— І вийшов із хати.

На колгоспі був веселий, жартував із молодичками, походив у ріллі за трактором, намахав кулаком на тракториста — ти мені глибше, глибше, за мілку оранку й жінка тебе не триматиме,— потім зайшов до контори, попідписував рахівникові документи для банку: замість звичного «Копит...» із пружинкою виводив тепер «Коп...» — і жирна риса. А тоді звелів розсильному приставити Остапчука Павлуня.

Читав директиви з району, здебільшого були з райземвідділу за підписом завідуючого Верби.

— І не зрізали ж ту вербу! — досадливо морщився Олекса й писав товстим червоним олівцем угорі навкіс — бух, бриг.— до виконання», «до відома», «в архів». Цієї премудрості він навчився досить швидко, чим вельми дивував рожевощогого дідка-рахівника.

— Ну, ви знаєте, такий розумний голова,— підносив до гори пальця,— таке в кутку накладає!.. Яюсь подаю йому акта на гнилі посторонки. Інший то ще думав би, на кого б нарахування зробити чи в прокуратуру, а Олекса Феопен-

кційович одразу резолюцію: «Списать без последствия» — і край!

Поки Олекса накладав резолюції, коливаючись за розсильним, надійшов Павлуньо.

— Здрастуйте, дядьку! — і притулив кашкета до грудей. — Кликали?

— А кликав, кликав... Тільки я тобі не дядько, в козеняти цап — дядько, а я — товариш голова... Ну, та я на тебе не гніваюсь, прийде час, і порозумнішаєш... А де ж це ти, підсвинку, насмоктався?.. А-а... То провели Володя?

— Ще там іде проводжання. Тітка Наталка голосять, а Володь горілку п'є з сусідами... Дайте, каже, мені автомат, переб'ю всю Германію!.. Й кулаком по столі!

— Ну, це він дарма! Не всю Германію, а самих тільки фашистів! — Олекса був свідомий своєї виховної місії. — Там же, мабуть, і робочі люди zostалися?.. — Олекса вимовив це якось невпевнено.

— Й не кажіть! — загарячкував Павлуньо. Червоне від горілки обличчя його аж потемніло. — Всі вони фашисти! Бо інак — чого революцію не зробили?

— Щоб я більш такого не чув!.. Ти читай, що в газетах пишуть. Ну, так от, проводжай Володя, та щоб не нажлуктивсь, як твоєї дядини свиня, бо ти мені сьогодні будеш потрібен!

— А що?

— Військова таємниця — пойняв?.. Опівночі щоб був із кіньми за селом, по дорозі на хутір. Постоїш із возом у кущах. А як почувеш постріли, то вчвал на хутір. А там я тебе стріну.

— Це про тих?..

— Дізнаєшся опісля... Та, гляди, не проспи, а то — трибунал!

— Та що ви, дядьку... товаришу голово!..

— Ну, ходи!.. — Й Олекса підвівся — розмова, мовляв, закінчена. — Ага, прихопиш карабін. І добру мотузку.

Вдома Олексу ждав розкішний сніданок. Гаряча розсипчаста картопля була вся встелена шкварками із золотавими кільцями підсмаженої цибулі, в мисці стояли квашені помідори й холодні, аж зуби боліли, бородавчасті огірки. Відсвічувалась золотом карафка з крутінцем зубрівки в горліці з дрібненьким намистом. На гарячій сковороді аж казилась яєчня.

— Ого! — потер руки Олекса. — Виходить, заробив!..

Обличчя старшої хазяйки чомусь втратило свій мідний колір і зараз скидалося на вимочений окіст. Від похвально-го Олексиного слова жінка склала руки на грудях і записалася.

— Годимо...— сказала вона.— То тіки гіркі п'яниці гаять своїх тещ. А теща...

— А я що — не заробив, кажу?..— усміхнувся Олекса.— Скажи-но ти, Фросино.

Молода хазяйка опустила очі, показуючи цим, що дуже засоромилась.

— Бо теща заради рідної дочки...

— Хвали мене, моя губонько, а то вкушу! — Олекса сів за стіл, ще раз швидко окинув оком страви й широко махнув рукою, немов загірбав до себе.— Сідайте... розговійтеся... після всеношної...

— Ох, і налякав ти нас...— покрутила головою старша, першою всідаючись за стіл.

Олекса змовчав. Подумав: «Щось ти ще не трусишся!» І налив собі в склянку, жінкам у чарки.

— Ну... живіть.

Двічі ковтнув і поставив порожню посудину.

Їли мовчки. Олекса тільки хукав, вистуджуючи картоплю в роті.

Старша потяглася до карафки.

— Хто як, а по мені досить,— буркнув Олекса.

«Теща» Олексина їла дуже мало, видно, була чимось заклопотана. Відклала виделку, переплела пальці, зітхнула.

— Ти б оце ослобонив од позиції сродственика... ось її дядька,— кивнула на Фросину.— Він у нас комірником. Дуже вдатний чоловік... Кликали в присутстві... на комісію... сказали — годний.

Олекса звів у переніссі брови, пригадав дядька з іржавим обличчям, мовби той сидів оце поряд зі своєю сестрою. І дивиться на Олексу своїм дивним поглядом — одна брова десь аж на лобі, а друга прикриває око, й не просто зорить у вічі, а якось навкіс, ніби поглядом тим іржавим візьме й полосне, мов бритвою,— теж навкосяк.

Олекса втис два пальці в очні ямки. Сказав фальшивим голосом, ніби обсмоктуючи зуби:

— Треба подумати.

— Ти скажи тому воїнському начальнику — ніяк, мовляв, без нього в колгоспі діло не піде.

— Скажи, скажи! — подала підмащений голос і Фроси-

на.— А дядько... А ти знаєш, у них ще й ревматизм...—
І округлила очі.

«Скажу»,— подумав Олекса. Й уголос підтвердив:

— Скажу.

Й ще раз подумав: «А що скажу, то скажу! Завтра ж подзвоню... а позавтрому пектимете коржики...»

— А ви добрі люди... до родичів...— сказав Олекса в лукавим схваленням.

— А так, так, рідна кров — згода та любов.

— Ну, тепер у мене буде ро-о-одичів!..— похитав головою Олекса.

— То, гадаєш, погано? На руках носитимуть!

— А я їх на карку,— всміхнувся Олекса.

Встав із-за столу, нахмурився і до Фросини:

— Вийдемо на часину, погомоїти треба. А попервах за-
скоч до комори, візьми фунтову гирю. І кошика. Отого —
з очерету плетеного.— Жінка здивовано підвела брови.—
Треба.

Фросина переглянулася із матір'ю, знизала плечима, але скорилася.

Олекса чекав її надворі.

Вийшла, ніяково помахуючи кошиком, а гирю тримала мі-
зинцем за дужку.

— От і добре.— Олекса взяв її попід лікоть і повів за хлів.

— Аж чудно яюсь. Таке вигадав!..

— Іди, йди!

Город уже нудьгував за плугом. Тріщини розграфили
землю на нерівні квадратики. Кволий сухий бур'янець трем-
тів од суховію.

— Орати тра. Присилай плуга.

«А так, так,— подумав Олекса,— в першу чергу!»

— Ти, як дівчиськом була, в «небо» гралася? — запи-
тав він із примруженим посміхом.

Вона мовчки ворухнула губами.

— А так ти зможеш? — Він узяв з її рук кошик — у ліву,
гирю — в праву й без розмаху, тільки одвівши руку назад,
метнув гирю в розсадник — кроків за двадцять п'ять,
і впав на землю, прикрившись спереду кошиком.

Підвівся, обтрусився і передав їй до рук і кошик, і гирю.

— Та й чого б це я?.. Чи розуму одбігла?

— Ти! — примружився Олекса.— Щось ти дуже розба-
зікалась! Роби, як сказано! А інакше...— Він заплющив очі
й похитав головою.

Фросина часто задихала, потім набралася твердого духу й з жіночою талановитістю повторила Олексину науку. Тільки впала невміло й тяжко, довго потім ойкала й крєктала.

— Вставай, повтори ще раз!

Олекса витяг з кишені гранату без запалу. Жінка скрикнула й затисла рот долонею. Копитенко стяг кільце й, затиснувши важіль пальцями, вклав зброю у Фросинин кулак.

— Затисни й не пускай, бо рознесе тебе, небого, на весь город. Ну! — прикрикнув він. — Кидай і одразу падай, і кошик перед головою!.. Тільки не зажмурюйся, бо не вцілиш!

І знову, після Олексиного окрику, вона зважилась, тільки цього разу впала легше, на бік.

— От і добре.

Олекса пішов за гранатою, обтер її долонею, обдмухав і сховав у кишеню. Допоміг підвестися наляканій жінці, довго, із задоволенням обтрушував її, сміявся — коло тебе покрутишся! — потім майже ласкаво почав заспокоювати її:

— Отак кинеш на них — і всі твої гріхи разом із нею. Тільки одразу падай і голову прикривай. А в кошик закинеш здорову подушку — осколок не візьме. А щоб не зблиснула граната — помітять — уб'ють, — обший оцю балабуху сірою ганчіркою. Тільки щоб стара не бачила. Й не писни. Бо буде те, що сказав уночі.

— А як... ну, забоюсь?..

— То застрелять ті... Або я.

Жінка застогнала.

— Ой де ти, мучителю, на мою голову взявся?!

— А ти пересиль себе, — сказав він м'яко, — бо іншого виходу в тебе немає. І ще раз кажу — матері ні слова! А попередиш тих — засуджу вас обох зі старою. А сам піду в довгу тюрму спочивати від своєї лютої муки. Ну, то випада мені тюрма?

— Ой-ой-ой!..

— Гляди ж!

Тицьнув їй гранату в руки — бережи, в ній твоя голова! — й неспіхом пішов на колгосп.

Коло кузні побачив Дадика. Якийсь хлопчина крутив за корбу точило, а голова сільради гострив заступ. Другий, уже нагострений, стримів у землі.

«От і добре, — подумав Олекса, — не треба йти до сільради та шапкувати».

— Живи! — недбало простяг руку Копитенко. Він ще й досі зберіг насмішкуватий і трохи зверхній тон у стосунках із представником влади.— Та й чого це ти тут? Адже молоко ми виконуємо.

— Та, знаєш, чекав, чекав, поки пришлеш коні виорати город, та й вирішив оце з жінкою копати.

— Добре вирішив. Бо я он ще не всім удовам та солдаткам виорав. Копай помаленьку, а там, може, колись і до тебе черга дійде.

— Тадже ж... А проте, знаєш, у інших селах...

— У інших селах,— примружився Олекса,— не відправляють кавалерів Слави в район із «яструбками» та не обкладають подвійним податком партизанські сім'ї...

— Це ти, знаєш, про Пукасиху?

— Пам'ять у мене чіпка,— погодився Олекса.— Але нічого, живи... А що там у районі чувати? Чи вловили тих гнидників-поліцаїв, чи ще й досі смердять?

— Слідство, знаєш, іде...— непевним голосом сказав Дадико.

— А й тобі про щось відомо? — насмішкувато розтяг губи Олекса.

— Та так, у органах, знаєш, дещо чув...

— Так вони тобі й скажуть!.. Доведеться, мабуть, мені самому взятися за цю справу... Як почувеш, що Копитенко привів на мотузку бандюг, то зразу супровідний папір пиши.

— Повірив, знаєш.

— А як почувеш про це взавтра, то не кажи, що Копитенко баланду точив.

— Зразу ж, знаєш, гвинтівку здам!

— Узавтра й однось. Ну, живи!..

Дадико довго дивився йому вслід.

«І що вони в ньому знайшли? — подумав він про районне начальство.— Тільки й уміє що коників ліпити!»

А Олекса тільки посміхався про себе.

«Добре я йому туману напустив! Як зловлю бандюг — то владу я заздалегідь попередив. А як невдача — то, виходить, пожартував... Отак...»

Якби Олексу зараз спитали, чому так неохоче й двозначно він повідомив Дадикові про свої заміри щодо бандитів, він не одразу відповів би:

«Отак, захотів прибити їх сам, і все!»

Це відповідало б його свавільній натурі.

А насправді все було значно складніше.

Як і чимало голів колгоспів, Олекса й себе вважав представником Радянської влади. Ця звичка вкорінилась була серед багатьох голів в силу того, що всі економічні важелі в житті села були практично в їхніх руках. Голова сільради не міг навіть поїхати до району, не випросивши виїзд у колгоспі. На мізерну заробітну платню голова та секретар сільради не могли б проіснувати, якби колгосп не продавав їм хліба й городини. Отож голови колгоспів і позирали на представників сільської влади зверхньо й гоноровито.

Й ще вбачав Олекса свою особисту причетність до справи з бандитами, бо було відомо, що Титаренко Танас брав участь у знищенні Заріччя. «Не віддам нікому свого найлютішого ворога. Натішуся його мукою і неславою!»

А найскладніше було з Фросиною. Ненавидів він молодичку люто, як і коханця її. Ворога-чоловіка він вважав собі рівнею — в злобі, в підступності, в здатності вбити, в можливості й самому головою накласти,— все це він, Олекса, міг, і ворог його лютий міг. А от жінку... рівнею собі він не мав. Отож і рівну кару з ворогом вона теж не може нести. І якби він задалегідь повідомив про свій намір у сільраду, в район, Фросину одразу, він гадав, заарештували б і під гарячу руку засудили б так, що аж пальці було б знати.

Нікому в районі не спало б на думку покарати бандитів жіночою рукою. Та це було б і протизаконно. А Олекса пошле її в саме пекло, й коли вона здужає, то вийде звідти ну не святою, то хоча б спокутницею, що відмолила найтяжчі гріхи. Й хто тоді дорікне їй зрадою і безчестям?.. Навіть він, Олекса, зі своєю лютою пам'яттю, хоч і зубами скреготатиме, а не скаже їй того, хто вона зараз є і на що вдатна.

Так і порішив.

І тому був дуже спокійний, і навіть думки про наступну нічну пригоду не тривожили його.

А якщо Фросина загине?

Гм!.. Виходить, така доля. Її погібелі він не чекав, не бажав, і, отже, в ній не повинен. Якщо це станеться, то вона буде ще однією жертвою тих зарізак. А він, Олекса, тут, сказати б, ні при чім. «Хіба ж я знав, що йтиме вона до них із гранатою?.. Я запримітив її і йшов за нею, щоб накрити вороже лігво... Й от вони її вбили. Ну, тоді почав стріляти і я... Отак, значить, було діло. І «яструбок» Остапчук знав, що я її вислідив, і мотузки ми з ним узяли, щоб пов'язати бандитів... Геройська жінка, справжня патріот-

ка... а ми про неї думали хтозна-що... Вічна їй пам'ять... ну, тепер кажуть — «вічна слава».

«Вічна слава... геройською смертю...» — так пишуть про всіх, хто загинув у цій війні.

Отакі твої справи, Фросино...

...Того дня Олекса приймав поповнення керівних кадрів.

Уже кілька днів святкував своє повернення з фронту тяжко поранений молодший лейтенант Козуб. До війни він був добрим трактористом, ходив у передовиках, заробив орден «Знак Пошани», й пішов, і пішов — аж до командира танкового взводу на війні.

Олекса в думці підшукував йому роботу. Бригадиром тракторної бригади?.. Коли ж і той, що є, — працьовитий та старанний, викручується, як може, — без запчастин, половина тракторів із газогенераторами, — і так само безвідмовно працюватиме, бо ж заброньований... Не підходить тобі така робота — що ж, іди на фронт... А Козуб?.. Не знав його Олекса, та почував — ой, буде ж вимог і до голови, й до директора емтеес, бо працюватиме молодший лейтенант «без страху божого». Отож, мабуть, хай стає спершу обліковцем у тій же тракторній бригаді, а по війні...

До правління Козуб з'явився в супроводі чималого гурту п'яньєнких родичів — цікавились, як то прийме рядовий голова їхнього знакомитого молодшого лейтенанта.

Козуб став на дверях у золотих погонах і при орденах, із замашним виглянсуваним бучком — наслідував свого командира полку — майора. Це було ознакою неабиякого шику.

На фронті Олекса бачив уже такі кийки. Отож Козубова поява з цією холодною зброєю сповнила його злого гумору й властивої йому підступності.

Невисокий, зграбний молодший лейтенант саяв од великої, що аж груди розпирала, радості — ось я живий, не так щоб дуже спечений, не так щоб дуже покалічений, для мене війна скінчилась, я гуляю, п'ю!.. Ось така кон'юнктура...

Білки невеликих сірих очей аж почервоніли від напруженого сприйняття нового для нього життя, від безсоння — скільки ж, брати-слов'яни, випито, скільки гарних слів про тебе сказано, скільки тебе м'яли в обіймах родичі, скільки співано відчайдушних горлатих пісень, ні вдень, ні вночі не зачиняються двері в хаті, а жінка, рідна жінка, як соромлива закохана дівчина, г'орнеться до шев'яотової гімнастерки й рипучих ременів і ніяк не має нагоди побачити

його в спідній сорочці й пізнати в нім свого, цього разу навіки, чоловіка.

— Здрастуйте, товариші! — голосно привітався Козуб до людей, що були в конторі, й покосував на не відомого йому голову в солдатській гімнастерці.

— Здра... Здра... — почувлися неорганізовані жіночі голоси.

— Хоча б солдат відповів на вітання офіцера як належить, — веселенько зауважив молодший лейтенант і підморгнув.

На це солдат відказав:

— Хоч ти й малокаліберний майор, а я тобі теж не фунт з восьмушкою!.. Ну, сідай, сідай, не люблю, щоб переді мною стояли!

Трохи зняковілий Козуб і його родичі повсідалися на лавах. Олекса зі своєю мерехтливою посмішкою чекав, поки всі вгомоняться.

— Ну, витрушуйте, що принесли! — широко махнув рукою.

— Так, так.. Погано зустрічаєш, товаришу голова, бойового офіцера! Така кон'юнктура...

— Хочеш, щоб я розчавив із тобою літру?.. То скажи жінці, хай наварить картоплі, начистить цибулі, і я прийду. А тут у мене не чайна... От що я хочу тебе просити, чуєш, — просити. Мені до зарізу потрібні добрі трактористи, а ти ж, я знаю, — он який!..

— І не тільки он який, а й такий — на фронті в мене були три бойові машини й дванадцять чоловік у екіпажах! Така кон'юнктура...

— А в нас у колгоспі — чотири трактори. Й свій бригадир, і йому по штату не належить мати помічника. Хочеш — іди обліковцем.

— Так, так... Бойовий офіцер — чорнильною душею... — Козуб засміявся, потім посмутнів. — Бойовий офіцер... заправляти трактори... обмірювати площі...

— А так, так, — загули родичі, — офіцер... нехай рукободить!

— Добре ж ви на мене напосіли! — похитав головою Олекса. — Ну, засідай моє місце, — поїдь у район до Івана Павловича, погомонить, а мені що — з мужика мене вже не скинуть...

— Та не в тому річ... Не збираюсь я тебе скидати... а мені, офіцеру, інваліду... можна було б і знайти відповідну посаду... Така кон'юнктура...

— А так, так...— подав голос хтось із родичів,— відповіду...

Олекса прицмокнув і розвів руками.

— Робота в мене є, а от посад немає... Хоча постривай — є ще свиноферма. Завідуючим будеш — це вже посада! Один цілих і п'ятдесят сотих трудодня. А штат — четверо свинарок. Двадцять семеро свиней. А як опоросяться, то буде, трясця його свиноматері, може, й сотня. А там, дивись, і голосу свого командного не почувеш! А там — районна Дошка пошани, твої портрети в газетах, а там і на Всесоюзну виставку повезуть, а там і Всесоюзний староста руку тобі потисне, бо заслужив!..

— А так, так... заслужить! Він такий! — Родичі добре знали свого улюбленця.

— Так, так...— постукав пальцями по столі Козуб.— Значить, така кон'юнктура... А от якщо підійти впритул, то які там обов'язки й права?

— Обов'язки як обов'язки. Ну, от, приміром, прийдеш ти ввввтра на свинарник, чи то пак свиноферму, й одразу виявиш, що Нінка Оскілко не вичистила з-під свиней. Твій обов'язок сказати їй отак-о: «Нінко! Ти сьогодні не вичистила з-під закріпленої за тобою групи свиней. Оголошую тобі перед строем зауваження!» Ну, вона, та Нінка, змовчить. Але на цьому твої обов'язки не кінчаються. Другого дня ти їй скажеш так: «Нінко, ти й сьогодні не... Отож оголошую тобі перед строем догану!» Ну, вона знову змовчить. Але й на цьому твої обов'язки ще не закінчились. Третього дня ти їй скажеш: «Нінко...» А вона тобі на це зробить конячку й мовить: «А поцілуй мене в...» Аж тоді ти можеш ужити до неї всі свої права — хочеш цілуй, а хочеш — не цілуй!

На якусь хвилину в конторі запанувала мовчанка, а далі всі, — й жінки, і рахівник, і його помічника, і Козубові родичі, та й сам Козуб, — аж полягали від реготу.

— Обов'язки... права...— мало не плакав молодший лейтенант.— Ой, не можу!..— Вихопив із кишені хусточку й почав сякатися.— Візьміть мене, мої родичі, й винесіть із цієї смішної хати ногами вперед, бо я тут умер!..— Витер суглобами пальців очі й, уже трохи заспокоений, сказав: — Пиши мене, гвардії рядовий, обліковцем, бо на тракторі я не потягну... а своєю свинячою Нінкою командуй сам! Така кон'юнктура...

— Ну, що ж, молодший лейтенант... ти хлопець розум-

ний, згодом я тебе підвищу в чині... Тільки бучку свою викинь. Не личить вона тобі. Ти — не такий. Ну, живи!

Наступаючи один одному на задники, родичі галасливою юрбою покотилися з контори. Козуб залишився.

— Ти от що,— тицьнув його Олекса в плече.— Мабуть, будеш першим партійним у колгоспі. Може, згодом, як повернуться фронтовики, то й секретарем. Бо он і я позапартійний, хоч і дуже співчуваючий. Так що на тебе одна підпора... А решту я тобі все сказав.

— Не так я собі все уявляв...— із легким сумом похитав головою Козуб.

— Ще й гірше буде,— пообіцяв йому Олекса.— А поки що подзвоню директорові емтеес, що згоден, аби настановили тебе обліковцем. Тільки не думай, що я по знайомству підписуватиму липові акти! В мене строго! Ну, живи! Так само спокійно Олекса й повечеряв.

Фросина, видно, розповіла матері, бо мідне обличчя тої аж посиніло. Ходила по хаті тихо, скрадливо, але скрадливість та була небезпечна.

Зітхала, мучилась, потім стала перед богоданим зятем.

— І що ти надумав?! — протяжно запитала вона й трагічно втягла в себе повітря.

— Ти знов — за рибу гроші?! — з притамованою люттю загравав Олекса жовнами. Обернувся до Фросини: — То оце ти так хочеш спасати себе й свою стару відьму?!

— Не пушу! — визвірилась старша хазяйка й розіп'ялась на дверях.— На смертовбивство посилаєш рідну жінку?! Гріх на душу взяти?! Самій головою накласти?!

Цього Олекса не чекав. Сів на лаву й у тяжкій задумі охопив голову руками. Ніло, боліло ліве плече. Мабуть, качався під серцем осколок. Ні, не хотіли його «родичі» очистити душі — ні перед собою, ні перед ним, Олексою, ні перед його дітьми.

— Віддай гранату,— глухо сказав до Фросини.

Та мовчки пішла до комори і внесла її, блискучу, як іграшка. Звелів був обшити ганчіркою — не зробила. Була вороже-спокійна, в очах виблискували зелені вогники непокори. Стояла перед ним зі складеними на грудях руками: ось я така!..

Олекса вийшов у сні й на мішках із половою намацав мотузку, що нею тягали з сусідської криниці воду.

Зайшов до хати й, нехтуючи сторожкою цікавістю обох жінок, сплів на кінці мотуза петельку й почав затягати в неї другий кінець мотуза.

— Ану, поставайте одна до одної! — сказав сірим голо- сом. А що вони не квапились виконати його наказ, схопив молоду ззаду за вузол коси й підвів до старшої, що стояла коло печі. Другою рукою накинув на них зашморг і з си- дою стягнув обох у стані. Закрутив мотузок. Здивовані й налякані, жінки тільки гостро хекали.

— Не буде вона кидати гранату на зарізяк. Хай ходять і вбивають. А за те й вам обом не можна жити. Моліться, тільки недовго!

І засунув між їхніми животами гранату.

— Як одмолитесь, вірну кільце. І я коло вас стоятиму, бо й мені не можна жити, коли ви підете на той світ зі своєю виною! Ну, які ви там молитви знаєте, бо я всі по- забував.— І потягся до них рукою. Потім додав, мовби про себе: — Руки, ноги ще, може, й зберуть...

Хтось із двох не витримав — під ногами в жінок розті- калася калюшка.

— Ну, не буду вас довго мучити, та й молитву вашу на- віть люципер не прийме!

Просунув руку між їхні спітнілі тіла й почав легенько стягати кільце.

Мов змовившись, жінки попадали.

— От тобі й на! — прицмокнув язиком Олекса.— Що ж це виходить — дурень горшки поб'є, а мені над черепками тужити?!

Зачерпнув куваль води й почав збризкувати з рота зомлілих.

— Ну, вставай одне й друге, та будемо кінчати сю ку- медію!

І він потяг за руку Фросину. Та спутані жінки ніяк не могли підвестися.

Олекса витяг гранату, розв'язав хазяйок — ох! ох! ой лишенько, ой смерть моя! — позводив на ноги.

— Ну, то будемо судити душолюбів чи самі на себе руки накладатимем? — запитав Олекса без тіні глуму.

— А бодай ти згорів! А зогнив би ти від пранців! — ледве вдобулася на прокльон стара.— Кине вона ту бонбу, нехай тебе з домовини викине!.. Тільки як щось із дити- ною... очі видеру... горло перегризу! А бодай ти... а бо- дай!.. — Вона схопилася за горло, ніби розтягаючи зашморг, що душив її.

— Ну-ну! Годі! Говорила, балакала, розказувала, аж плакала!..

Так було відновлено «сімейний» мир.

Після цього в хаті запанував спокій—гіркий і виплаканий. Шморгаючи носом, Фросина обшивала шматком сірої панчохи тіло гранати. Стара, в якій всередині гуділа кожна жилка, готувала вечерю. Осяяна полум'ям із печі мідяна шкіра її обличчя стала ще більш вогнистою, тонкою і пересохлою, як перчиця.

— І я піду! — рішуче сказала вона, обертаючись від печі.

— Щоб запідозрили й уклали її? — кивнув Олекса на Фросину.

Стара, що хотіла сказати ще щось, так і застигла із роззявленим ротом.

«Хоче перебігти під їхній захисток,— подумав Олекса.— Ні, не попередиш, не врятуєш!..»

— А ти ворушись,— сказав Олекса до молоді.— Та втовкмач подушку в кошик щонайбільшу та щонайпишнішу! Останню подушку для Танаса! Потім можеш покласти йому в домовину!

— Ревнивий, як півень! — з тінню осуду чи гордошів, але й заклопотано подала голос Фросина.

— Душогуб! — чи то застогнала, чи просичала стара й грюкнула рогачем у запічку.

— Показись, показись, зі смаком вечерятимеш!

Їли як на поминках.

По вечері Олекса зайшов до своєї кімнати, довго длубався в речмішку, вийшов до кухні з пістолетом, загнав обійму.

— Для них... Чи для тебе?..

Вкинув пістолет до кишені. Кілька хвилин постояв у глибокій задумі, витяг годинник, потримав перед очима.

— За годину вирушимо. Я трохи спочину, а ти, стара відьмо, молись за Фросину, щоб у неї не здригнулася рука. Бо в мене,— похитав головою,— не здригнеться!

4

Страшний мертвий, але страшніший живий.

З Парадоксів Життя.

Десь перед світом Олекса загрюкав у віконницю Дадикової хати.

Над селом лежав низький туман, у якому розчинявся білий дим вишневого квіту. Короткі гострі язички півників болісно кречтали під Олексиним чоботом.

Хоч Копитенко й чув скрадливі кроки в хаті, однак голосу ніхто не подавав.

— Дадико, матері твоїй торба грошей, одчиняй! Причаївсь, як ховрах! Чуєш, це я, Копитенко!

Й аж тоді з хати почувся хрипкий од хвилювання жіночий голос:

— Хто там?

— Та кажу ж, Копитенко!

— А чого посеред ночі? Нема хазяїна!

— Бреши, бреши! — озлився Олекса. — Так би ти й пустила його від себе!.. Скажи Дадикові, хай не труситься. Копитенко, мовляв, поліцаїв уловив.

У хаті перемовлялися. Олекса тільки почув голосне жінчине: «Не ходи!»

Проте за якусь часину рипнули сінешні двері, й на порозі постав Дадико в самій білизні і з карабіном, що його він тримав за цівку.

— Та й чого? — запитав він невдоволено. — Блукаєш, знаєш, як сновида...

— А ти не гнівайся. На сердитих воду возять. Кажу ж тобі, поліцаїв уловив.

— Так я тобі, знаєш, одразу й повірив!

З вулиці почувся приглушений гомін.

— Що там? — Дадико крутив головою, мовби й справді міг розгледіти крізь густий вишник людей на вулиці.

— Ходи зодягнися, а то без штанів тебе не признають за начальника.

Підштовхуючи поперед себе господаря, Копитенко зайшов до хати.

Запахло свіжим хлібом і сухою материнкою.

Хазяйка вже встигла надіти спідницю, кофтину тільки-но зодягала. Олекса проковтнув слину — свіжа сорочка надималася на грудях двома шпильочками, голі засмаглі руки були круглі й зграбні. Дружина Дадикова була років на десять молодша за чоловіка — гостренький ніс, невеликий гордий рот.

— Чого б людям спати не давати? — запитала вона з безвідносною строгістю — це могло стосуватися і чоловіка, й Олекси.

— Така вже чоловіча приміта — не давати спати кобінкам, — сказав Олекса, обсмоктуючи її поглядом. Потім додав із неприхованою заздрістю: — Ой Дадико, й де ти, старий шкарбане, таку дівку за себе висватав?

Дадико щось невдоволено скрипнув, а жінка сказала гордовито:

— Вже сорок два. А доньці,— прикрила очі долонею,— двадцять... ой-ой-ой, якщо не вісімнадцять!..

— Ну, та годі,— покосував на неї чоловік, уже зодягнений.— Ходімо.

На вулиці коло підводи стояло двоє. Дадико посвітив на них німецьким ліхтариком.

— Це,— пояснив Олекса, як чужому,— «яструбок» Остапчук Павлуно, а це — наша радянська патріотка Коваль Фросина. Сама,— Олекса потряс кулаком,— вступила в борню з фашистами, й ось що з них зосталося — один загнувся, а другого чекає довга медицина... Ну, Фросино, хоч і важко було тобі, та пододала двоголового фашистського змія, бо ж, кажу, справжня патріотка!

— С-сука... сука! — простогнав на возі здоровий чоловік, припнутий до люшень мотуззям.— Ш-шкуру дерти... кишки сотати!..

— Мовчати, сюди-перетуди! — гугнявим баском перепинив його «яструбок» Павлуно і клацнув затвором карабіна.

Фросина, що стояла коло воза, схилившись над своїм колишнім коханцем, раптом забилася, заридала:

— Ой Танасе... не я то... не я... то моя лиха година!..

— Цить! — гримнув Олекса.— Ти хоч і геройська жінщина, та дуже жаліслива!

— Ще прийдуть... по тебе...— видихав, може, останне Танас.— Ж-живіт... панáхати... кілок... забивати...

Дадико слухав усе це мовчки, задуманий і ошелешений.

Потім стрепенувся, немов його морозило:

— Везіть до медпункту... першу, знаєш, допомогу. А я подвоню в район.

Олекса зрозумів, що після цього він уже не буде верховодити. Машина влади легенько, але настійливо підштовхувала і його.

— Завертай, Павлуно, до доктора. А ти, Фросино, йди спочивати.

Підвода рушила, мертвий поліцай заколивався, немов зіплений із тіста, поранений Танас засичав, захарчав од болю і ненависті.

Вчепившись обома руками за люшню, Фросина тяглася за підводою, наче намагалася стримати її.

— Ой Тана... ой боже мій... що я наробил... боже, прости... Тана...

— Цить! — пропустив крізь зуби Олекса. Й скоріш для поліція, ніж для неї, додав: — Ти ж сама кажеш, що жона мені!..

— У-у-у! — завив Танас.— Мертвий... прийду... гризтиму... гризтиму...

— Погризеш собі лікоть,— майже миролюбно сказав Олекса. Відірвав Фросинині руки од воза й потяг жінку в завулок.

— Іди. Й то сама. Й лягай спати... бо від завтра довго до вогно не спатимеш!

Повернувся і пішов за підводою.

Довго будили лікаря. Вийшов огрядний, широкий чоловік років п'ятдесяти п'яти з важкою головою, м'якими щокми, спокійний, аж наче до всього байдужий, ну тобі великий хлопчисько-телепень.

Олекса впізнав його — в свій час той вирятовував пораненого Володьку Іванова, названого Олексиного сина.

— Я вас пам'ятаю... сердитий... Тільки чого не заходите? — Теплою, м'якою рукою він обережно потиснув Олексину захололу дубову долоню.— Що там у вас?

— Ось ходіть, докторе, покажу... Ану, Павлуню, підніми ліхтар! Оце є недобитий фашист. Огляньте-но його... може, залатаєте... а там завезуть його в район — дуже він їм потрібен. А ось цьому тільки й потрібні що п'ятаки на балухи.

— Давайте знесемо. Ходімо в приймальню за ношами.

— Ну й кабанище! — крєктав Олекса, несучи з лікарем пораненого на брезентових ношах.

— Хто це його так? — обережно поцікавився лікар.

— В бою, докторе, не питають, хто кого! — суворо сказав Олекса.— Не його б — то він... Отак.

Пораненого занесли в кабінет лікаря, закривавлені ноші поставили просто на кушетку.

— Нехай би отут і сконав,— буркнув Олекса.— Все одно повісять.

Лікар знизав плечима.

— От що — скажіть вашому хлопцеві, хай хутенько приведе Лізу, сестру. А ви йдіть спочивайте.

— Ні,— похитав головою Олекса, з огидою обмиваючи руки під умивальником,— поки прийдуть з району — він за мною.

— Знову не довіряєте,— скривився лікар.

— Ні, просто так буде певніше.

Лікар розстібав брезентовий плащ на пораненому.

— Ой,— покрутив головою,— та він у кожушанці!..

— То й що?

— Ех... Та до ранку вибиратиму по волосинці вовну з кишок!..

— Робота! — бридливо крутнув головою Олекса й хутко вийшов надвір.

Медсестру Лізу Павлуню привів за чверть години.

Зморений Олекса сидів на поруччі ганку, смалив махорку, косував на освітлене вікно в кабінеті лікаря.

— Сідай і ти, Павлуню,— позіхнув Олекса,— в гурті веселіш і поминки по ворогові справляти... Засмалиш? — простяг він хлопчаків кісет.— А-а, не треба тобі... Це ж так... перевірка лінії... Страшно?

Парубчак довгенько кречав.

— Ге,— озвався він згодом із недитячою серйозністю,— я вже такого бачив!.. Страшний він був живий... Страшно, як хтось рідний помре... От я ніколи не повірю, що мої мати помруть... А того,— кивнув хлопчак на підводу,— теж Фросина?

— Ні, того я сам. Фросина стежною ішла, а я шелягами навперейми. Зустрічати її вийшов самий тільки Танас. І коли рвонуло, то оцей кинувся тікати, а я його всупір із твого гвинта. Так і скажеш на слідстві — карабін я в тебе забрав.

— Трибунал мені,— скрушно зітхнув Павлуню.

Олекса засміявся.

— Та й хто ж такого підсвинка судитиме?.. Що ж, виходить, треба було мені тебе посилати, за твоєю спиною ховатися?

— А тітку ж послали!

— То, Павлуню, не твого розуму діло... Ну, відтепер ти повинен знати — то вона сама пішла. Сказано — патріотка.

«Яструбок» хмикнув, але не сказав нічого.

На сході сіро-синій морок уже просвічував зеленкуватою блакиттю. Потягло холодним вітерцем.

5

Виклади свою останню неправду —
й будеш виправданий.

З Парадоксів Життя.

Ще й не високо підкотило сонце, як у Стрижики прибув район. Торохтячи й повискуючи розбавтаним кузовом, вкотив обшарпаний вантажний «газик». На підвішених до бор-

тів лавах позіщулювались од ранкової сирії прохолоди кілька чоловіків.

Машина зупинилася коло сільради, й Дадико, що нетерпляче її чекав, підбіг до кабіни й відчинив дверцята. Обережно ставлячи на землю затерплі ноги, спустився головний район — худенький гостролиций брюнет у капітанських погонах. Із кузова позискакували й інші райони — трое рядових міліціонерів. Останнім обережно спустився цивільний із шкіряним саквоюжиком — у білому халаті під цераляним плащем.

Затиснувши потерту червону теку під пахву, головний район мляво поручкався з сільрадою і запитав ріденьким домашнім тенорком:

— Ну, то що ви тут натворили?

Темне, немовби видовбане з поруділого дуба Дадикове обличчя прибрало стурбовано-винуватого вигляду. А сам голова стояв виструнчившись, руки вздовж стегон.

— Так що, дозвольте... ну, Копитенко, знаєш, в цім більш компетентний... Значить так: розгромлено банду колишніх поліцаїв, один, знаєш, убитий, другий — тяжко поранений... доповідає голова сільради Дадико!

— Так, так, — насунув козирка на очі головний район. — Кустарна робота... бездарна самодіяльність... ще й, сказати б, і шкідлива... — Район стис губи. — Чому нас не повідомили? А якби бандити втекли? Перебазувались у інші місця?.. А їх треба було взяти живцем... із їхніми явками... Переплутали нам усі карти... Так, так, розберемося... будете писати пояснення... а там побачимо... Так, так...

— Я теж казав... А от, знаєш, Копитенко..

— А хто такий цей Копитенко? — зі знаючим невіданням запитав район.

— Так що доповідаю: голова колгоспу.

— Це я знаю, — вистукав пальцями якийсь ритм по папці головний район. — Пояснення!

Почуваючись винним у якомусь невідомому для нього злочині, Дадико аж спітнів. Пучками пальців делікатно втирає дрібніські крапельки з чола.

— Ну от, я, знаєш, так теж казав!

— А він... Цей Підковенко... повідомляв вам про свій намір узяти бандитів?

— Ні... А може, й так... Бо якось він про це, знаєш, ніби навздогад буряків... Йому й повіриш і не повіриш... химерно якось скаже, а ти, знаєш, здогадайся... Поранений бандит в амбулаторії... ось під'їдемо... — І Дадико, не чекаючи.

поки район займе своє місце, став на підніжку автомобіля.

— Так, так, сідайте в кузов.

Хірург із саквояжиком зайшов до амбулаторії першим. За ним — головний район, міліціонери. Дадико, ховаючи очі від Копитенка, зайшов останній.

Ображений неувагою — з ним навіть не поздоровкались, — Олекса вдавано позіхнув.

— Ну, Павлуню, ходімо заморимо комарика хвилин отак на сто двадцять. Бо нам із тобою робити тре'... А вони писатимуть: А як ми їм будемо потрібні, то хай шукають...

І, мовби й справді засидів ноги, важко перевалюючись, зійшов із ганку.

— Йди, йди, Павлуню, мертвяка вже ніякі чорти не візьмуть.

«Яструбок», нависивши на себе аж три гвинтівки, провів Копитенка до хати.

— Ну, — плямкнув він губами, — важко вам буде... — Й кивнув на Фросинині вікна.

— Йди, йди, — поклав йому руку на плече Олекса. — Мені з ними дітей не хрестити.

Хата зустріла його чорною тишею.

Фросина, привалившись спиною до стіни, навіть не повила оком. Пругке її чисте рум'яне обличчя взялося синіми рваними плямами. Старша хазяйка стояла коло печі, тримаючись за залізну підпірку комина.

Чи говорили жінки одна з одною безгучно, чи, може, виговорились і чекали якогось нового слова?..

— Чуй, — поторгав Олекса пальцями за плече молодую жінку, — тебе ось покличуть. І питатимуть, дуже питатимуть. А ти стій на одному: мовляв, за німецької влади той тебе присилував... а ти його ненавиділа. Лють тебе брала, виходить, до фашиста, ворога Радянської влади... Ось за що ти його ненавиділа!.. І як німців прогнали, то боялась його й ховалась од нього. А як ховалася? Брала на квартиру представників із району. А оце, мовляв, передучора здибав він тебе вночі — йшла із ферми — й погрожував: уб'ю, заріжу, принеси, мовляв, харчів, а то... Ну, ти й пішла, мовляв, із передачею до їхнього лігва, щоб роздивитися й сказати про те мені... Й таке люте серце на них носила — за наругу над собою і над людьми, що й підкинула їм гостинця... Отак і кажи, й то буде твоя остання неправда, що тебе виправдає перед людьми... та не перед собою!.. І стій на тому твердо, бо... Ти чула?

— Чу... ла...— крізь судому в горлі пропустила вона.

— Не тебе жалію,— суворо сказав Олекса,— а твої дурні молоді літа!

— Пожалів вовк кобилу! — пропекла Олексу поглядом стара.

Олекса в їдливо посміхнувся:

— Не впади, пороше, на моє хороше!.. Ну, та гаразд. На сьогодні з вас досить. А зараз я ляжу на піч і засну години зо дві. А ти, стара відьмо, як хто мене питатиме, то й собі спитай, чи не бачили мене на колгоспі.

Олекса роззвуся, закинув чоботи під штандари і, не роздягаючись, поліз на піч.

Фросина раптом затрусилася:

— Ой, страшно мені!.. стоїть перед очима... р-руки до мене!.. Ой, пропаду!.. Ой мамо, йдіть звідси!.. Не дивіться й не слухайте! — І кинулась за Олексою.

Цокотіла зубами, втискала його в себе.

— Обійми мене! Приголуб востаннє!.. Бо зараз помру!..

Її ще довго була пропасниця, але Олекса вже спав.

Із силою втягаючи в себе повітря, з болісним ойканням жінка покинула його.

Й, усе ще тремтячи, чекала на посланця.

Рипнули двері, просунувся спершу ватяний зад, а за ним вкрутився і дядько Тадей, сільрадівський виконавець.

Не привітавшись, дядько Тадей задишкувато вмонтив половину сідниць на лаві, пропустив ковінку між коліньми й довго кліпав.

— Немедля,— захитав він з боку на бік головою, мов маятником, за кожним словом,— іди... до сілради. Район... требає... І присідатель... хай ідуть... їх тож... район... требає...

Наелектризована чеканням, Фросина при вигляді добродушних лінощів дядька Тадея трохи оговталась.

— Зараз.

І почала обсмикуватись і пригладжуватись.

Дядько Тадей довго не спускав із неї маленьких водянистих очей.

— Немедля. Січас.

Фросина вибігла з хати,

— Та й що там? — кволим, сплаканим голосом обережно запитала старша хазяйка.

— Строгість нужна,— пожував губами виконавець.— Бо без строгості... сама розпушта... Ну, бувайте! — І дядько

Тадей доторкнувся ковінкою до козирка.— Скажете присідателю... район требає... Безпременно.

Й посунув собі.

На порозі підозріливо оглянувся і націлив палець на господиню.

— Безпременно.

Поки Олекса спав, район працював.

Вбитого поліцая вже встигли накрити простирадлом із амбулаторії.

Викликані колгоспники обережно підходили до підводи, відхиляли краєчок простирадла — одні з цікавістю, інші — з безвідносною огидою до смерті, треті — зі страхом. Одні не пізнавали, бридливо хитали головами — не знаю, мовляв, інші — так, так, це він, знаю як облупленого,— цих просили зайти до сільради, їх там опитають і впишуть їхні свідчення до протоколу пізнання.

А в амбулаторії вже третю годину тривала боротьба за життя пораненого. Районний хірург запевняв — здоровий, як бугай, виживе...

Незважаючи на ранню пору, коло сільради було людно.

Якимось робом усе село вже дізналося, що Фросина Ковалиха прибила свого колишнього коханця. І всі, що жваво гомоніли, обговорюючи цю подію, враз замовкли, коли жінка вийшла із завулка.

Насмішкувату ворожість, осуд і бажання зчепитися з нею хоча б злим словом прочитала Фросина в людських очах.

Натовп перед нею розступався, але одразу й змикався, як вода в колії під колесом. І в цім Фросина вбачала для себе якусь загрозу.

І, як виклик, закопилила губу, очі прикрила повіками й ішла, по-дівоцькому заклавши долоні у вузькі кишеньки жакета, й грізний її бюст викочувався з нього, мов готові вдарити в юрмище ворогів чавунні ядра.

Й натовп, що пропускав її і водночас тримав, був у своїй антипатії дуже непослідовний, він засуджував її поглядами за цілком суперечливі речі — й за те, що була коханкою зарізяки, й за те, що вона вчинила на нього замах. От якби вона була партизанкою, о, то друге діло!.. А так... ну що ж — подвійна зрада... Так принаймні здавалося людям, що тримали її в тісному кільці свого осуду.

Й Фросина знала це. Й на перше й на друге звинувачення в неї було своє внутрішнє виправдання; її присилувано.

Ї зараз круто ненавиділа людей за те, що не приймали її виправдання.

Отак, спутану осудом і відразою, її провели й віддали до рук району.

Ї тут от її раптом стало дуже легко. Подумала: старий захистить.

Капітан, до якого вона зайшла притихла й скромна, вже знав її. Не раз допитував за підозрою в зносинах із бандами. Про сьогоднішню справу він уже мав чимало відомостей. Поведінка цієї молодой жінки його дуже здивувала — її теперішній спокійний і охайний вигляд капітанові сподобався, але активність у ліквідації банди чомусь не в'язалась із її жіночністю.

Капітанові й на думку не спадало висунути проти неї звинувачення — якщо й винна, то останнім своїм вчинком спокотувала свій немалий гріх. От тільки що скаже колишній її коханець, коли буде готовий давати свідчення?.. І капітанові чомусь дуже не хотілося, щоб поранений поліцай тягнув цю жінку за собою в прірву.

— Так, так, — сказав він. — І ще одна — гм! — приємна зустріч! То що скажете нового? — Ї він загнув на аркуші паперу поле, підсунув його до жінки, вмочив у чорнило перо й подав ручку Фросині. — Опишіть, як було.

— А нічого я не писатиму, — спокійно сказала вона. — Як треба судити, то судить... Не мала я просвітлої години від нього й тоді, й тепер... Ото й кажу — як за такого вовкулаку треба судити, то судить. Забирайте хоч зараз. А писати як треба не вмію.

Капітан покрутив головою, хотів розгніватись, та чомусь не зміг. Може, через її готовність нести кару. Ї ще знав: навіть добряче налякавши, не змусить її викладати свою справу на письмі. Тому вирішив писати сам, а потім вона перепише.

— Ну, то кажіть своїми словами.

Спроквола, слово за словом, вона розповіла йому все так, як велів Олекса.

Ї коли дійшла до того, як вона кинула гранату, капітан аж засовався від здивування.

— А хто вам її дав? Хто навчив?

— Чоловік навчив. Отак, каже, й підкинь їм. Ти, каже, матимеш втіху, що ворога свого тяжкого — та власною рукою...

— Чоловік?.. — ще більше здивувався капітан. — Тадже в мене записано, що ви вдова.

— А от уже й мужня жінка. Взяв мене добрий чоловік,— гордо сказала вона.— Справедливий, ще й партійний.— І вона зразу повірила сама собі, повірила в Олексину могутність, у його широкі плечі.— Не зважав, що на мене такий поговор... що злі люди бебають... а взяв і од усього заступить... І найголовніший район, сам товариш Чорний, його знають, і до нас головою колгоспу настановили...

— Це той... Підковенко? — аж подався до неї капітан.

— Ба ж кажу — Копитенко, Олекса Феопенктіївич,— теж подалася до нього своїм немислимим бюстом жінка.

Капітанові обличчя захмарилось.

— А давно він одружився з вами?

— А ось уже пішов третій день.

Капітан зареготав.

— Як не вірите — поспитайте самого старого.

— Спитаю,— зітер він усмішку з обличчя долонею.— Спитаю... А зараз переписуйте своєю рукою з цього паперу. Й підписуйте.

— А як — Копитенко чи Коваль?

— Ви ж не розписалися в сільраді.

— Ми — на віру. А як треба, то старий скаже голозі Дадикові, й той усе зробить.

Десь під грудьми в капітана знову захлюпав сміх, але він не пустив його далі губ.

— Мерщій переписуйте й ідіть до вашого чоловіка. Він мені теж потрібен.

Сидячи віддалеки од стола,— заважало її багатство,— жінка висолопила кінчик язика й старанно виводила на папері чужі й незрозумілі її слова.

— Ой, так, як у вас, я не вмію... У вас гарненькі літери, мов курчатка... а в мене — як круки...

— Пишіть, пишіть... Ви не одна в мене.

Нарешті вона скінчила й нерішуче глянула на слідчого.

— То як правильно розписуватись — Коваль чи Коваль?

— Та як хочете.

— Нате... А може, зайдете до нас обідати?...— Вона зовсім осміліла — адже її не били, не лаяли.

— Я в чистих хатах обідаю,— хмуро відрізав капітан.

Вона знітилась.

— Заберете...— зітхнула.

— Ідіть. І знайте: з болота не вийдеш, не вимазавшись у твань!

Підвелася і майже навшпиньках дійшла до дверей. Зупинилася. Обернулася — очі опущені, пальцями мучить гудзика.

— То я...

Капітанові чомусь стало її жаль. Кволо махнув рукою.

— Ідть, ідть... — І до себе й до неї: — Якось воно та буде.

Двері Фросина причинила так обережно, мовби боялася прищемити власну душу.

Натовп знову посунув на неї. І вона зрозуміла — той район ще може простити чи, може, й покарає, та все таки милостиво, а ці, односельці, сусіди далекі й близькі, родичі кривні чи й такі, що сьома вода на киселі, — ці не простять.

І в неї вже не вистачило духу йти на них грудьми, по-дівоцькому заклавши руки до кишень жакета, а посувалася боком, піднявши лікоть перед обличчям — аби хоч не вдарили.

Так, зіщулена, бочком, вона й у власну хату зайшла. Впала грудьми на стіл, головою билася, клекотіла й хрипіла, мов поранений звір.

Олекса, із запухлим від нездорового сну обличчям, сидів на лаві й озувався.

— Чого шаленієш? Була? То й що там? Казала, як треба?

Вона вереснула й ударила кулаком об стіл.

— Ой, що ти зі мною зробив, варначе проклятий?! Люуди... ладні мене... в ложці води втопити... вилами прохромити!..

— Це тому, жінко, що перше своє добре діло ти зробила надто пізно!

Руку собі кусала, й Олексі, щоб угомонити навіжену, довелося легенько, але відчутно, стусонуту її під ребро.

— Замовкни, й то зараз же мені!

Подумала: «Це чоловік. Може й побити».

Хлипала, хлюпала, шморгала. Й тіло, мов бочка без обручів, слабшало й, здавалося, розвалювалось.

— Ой, що ж воно буде? — Й поклатала на його обличчя свій мокрий, розслаблений, почервонілий заворожений погляд.

— То вже твоє діло. Бо я тебе вирятував. А тепер сама спасайся.

Жінка довго не спускала з нього очей. Затим зітхнула.

— А бий його лиха година! Й чого мені бідкатись та руки ламати?! Є в мене чоловік, то він усе й візьме на

свої плечі!.. Це тільки вдови та розвідки захисту не мають, та кожен їх скубе! — Помовчала трохи й довірливо до Олекси: — Я і тому району сказала: чоловік, мовляв, заступиться, до самого Сталіна дійде!

Олекса ледь помітно всміхнувся.

— А так, так... До Сталіна...

Від того, що так щасливо знайшла собі захисток, Фросина швидко заспокоїлась, і їй раптом дуже захотілося їсти. В комору за салом вже не було коли йти, то хуленько обібрала цибулину, налила в блюдечко олії, вмочила хліб, присолила, захрумтіла цибулею.

— А тобі... сказав той район... до нього йти.

— Хай зачекає,— буркнув Олекса й, пригадавши, як районні пройшли повз нього не поздоровкавшись, аж зуби стиснув.— Хай почекає,— повторив він.— А ти мене вдома не застала.

Ці легковажні Олексині слова найбільше клопоту завдали виконавцеві сільради дядькові Тадею. Того дня він обійшов, мабуть, кілометрів із тридцять.

— Чи не бачили... присідателя? — питав він кожного стрічного.— Не Дадикова, а Копитенкова... Його район... потребує.

То в тракторній бригаді був голова, то на фермі, то в кузні, а то на поле подався, так що годин за кілька сірі ватяні штани дядька Тадея аж почорніли.

Під вечір дядько Тадей із голосу спав і тільки хрипів:

— Присідателя... район...

Шукав голову й сам район. Переселився з сільради в колгоспну контору й сидів годин кілька за Олексиним столом, тарабанив пальцями, позіхав од голоду й палкого обурення. Врешті не витримав, вирвав із чималого записника аркуш і розмашисто написав: «Т. Підковенко. Я від'їжджаю. Ну ж!.. Васюра». Й підклав крайком під чорнильницю.

Пристрасті в селі опадали, мов підбите рукою східне тісто.

В темряві перед сном без обурення, майже безсторонньо, скоріш за звичкою, ще кляли Фросину, й оскільки слова були холодні, то й не пекли вони винуватницю ні палким соромом у лицах, ні схожою на печію неусвідомленою нудьгою.

— Стерво... отак і викрутиться... А треба було б, щоб у Сибіру кряжі носила... А треба було б, щоб кайлом мерзлу землю довбала... до скону.

— То її, мабуть, голова навчив... От хороший чоловік,

а із хвойдою спізнався... Мало йому вдів на селі... чистих, як перемитих... Кожна недовго б думала, якби зайшов увечері та сказав слово.

— А може, то він її вивіряв.

— Та де там! Ходить, кавунами своїми трусить — чоловік, мовляв, заступиться...

— Отож, мабуть, і поклав око на те її добро... Тим чоловікам — аби на одну голову покласти, а другою вкритися.

— Ну, мамо, щитьте... діти, мабуть, не сплять.

— Сплять... Оце тобі б такого добра.

— А воно і їй на користь не пішло. Бо, однак, ялівка.

Засинало село тяжким удовиним сном — чуйним, тривовним материнським, тоскним дівочим. І не буде від того сну полегшення, ні радісного пробудження, ні щасливого чекання дня наступного.

А вранці загомонить село, загуде ще однією новиною.

Міліціонер, що стеріг у амбулаторії прооперованого поліція, хотів був накласти на себе руки, так лікар Микола Андрійович, що нагодився, видер у нього рушницю.

— Як? Чого? Чи він здурів, той міліціонер?

— Здурів би й ти, якби тобі таке.

— А й що? Танас утік?

— Тю! Таке скаже! Та він порізаний та зшитий, та ще й рушниками прип'ятий до ліжка. Ні встати, ні поворушитися. Тільки не здогадалися йому руки припнути... От сидів той міліціонер побіля ліжка з карабіном, сидів, сидів, видно, добряче зморений, та й заснув. А Танас дотягся рукою до гвинтівки та й викрутив шомпол.

— Добре, що хоч карабін не видер.

— Він не такий дурний. Якби смикнув гвинтівку, то вартовий прокинувся б. А так Танас наставив собі шомпол у живіт під ребрину та й загородив у серце. Й геть і не ойкнув — такий заклятий!

— І як у нього сили вистачило!

— Бачиш, дуже вже не хотілося йому танцювати на мотузку... Ну, от уночі заходить лікар поглянути, що і як, а міліціонер, білий, як стіна, стягає саме чобота. Це щоб великим пальцем на нозі сіпнути спуск. Побачив лікаря і затрусився. А Микола Андрійович блим на Танаса, а в того шомпол коливається над животом. Тоді лікар схопив карабін у міліціонера й почав викручувати... Як розказує, аж страшно слухати... А міліціонер стогне — папашо, мовляв, оддай, не будь вредний, ти ж знаєш, що мені буде!..

— А буде, ой, буде!..

— Лікар, ви ж знаєте, дядько здоровий, а міліціонер — захарчований, недолугий. От Микола Андрійович і здолав його. А міліціонер упав, б'ється, мов припадочний, і плаче отакими. Ти, каже до лікаря, звір лютий, ворог кривий дітей моїх... Ну, знаєте ж Миколу Андрійовича, — мовчав собі та сопів, та своє зробив. А поки там боровся з міліціонером, то шомпол той, що стримів із Танаса, вже й коливатися перестав...

— Жаль мені, ой, жаль міліціонера!

— А хай не спить.

— Отак би тобі, праведнику!..

— А Микола Андрійович... теж добрий!..

— А що йому — дивитися, поки й другий трупом ляже?

— Не все одно — сам чи розстріляють? Самому — менше мучитись.

— А може, й не встрілять. Либонь, шість місяців штрафбату...

— Не вмер Данило, то болячка задавила!

— Он погляньте — знов район приїхав.

Незлюбивий, аж наче сіренький, капітан цього разу був темний і неїреступний.

Дадико, видно, добре знав начальника, бо щез кудись, наче крізь землю провалився. Сховатися на печі йому не дозволила б його горда половина, то, може, — так деякі гадали, — чи не засів у якоїсь із самогонниць. Зі страху ці жіночки сховали б його й під подолом.

Секретар сільради, кривий Оксень, якому район дуже тихо настукав пальцем по столі й проказав ще тихіше: «У штрафбат!» — зірвався з місця і так почав гатити по столі помічницею своєї ноги перед носом виконавця дядька Тадея, що той вилетів із сільради, як корок із пляшки, коли її добре заколотити й лягнути долонею під гузенце.

— Район!.. требає!.. — горлав розчервонілий дядько Тадей по всіх усюдах.

І ті, кого це стосувалося, підтюпцем спішили на ширу розмову з районом.

Капітан так гнівався, що не звертав уваги навіть на те, що не всі щільно причинили двері до секретаря сільради. Тому кривий Оксень, нажаханий обіцянкою відправити його в штрафбат (а що воно таке, то він і досі не знає), потроху заспокоївся (йому більш не стукали пальцем по столі) й дещо запам'ятав із підслуханого.

Лікаря Миколу Андрійовича район зустрів словами:

— Чому не врятували заарештованого?
— Його не можна було врятувати. Рану в серці пальцем не заткнеш.

— А ви й не спробували.

— А вже ні до чого було пробувати. Треба було рятувати міліціонера.

— За слинтяем я б не лив сліз. Мені потрібен був живий державний злочинець.

— А міліціонер?

— Він теж злочинець. Але менш важливий. Солдат, що пам'ятає присягу, життям накладе, аби виконати наказ. А не виконає наказ — такий він нікому не потрібен. Нехлюй не має права на співчуття. А ви з вашою філософією теж стали співучасником злочину!

Тут Микола Андрійович щільно причинив двері, й Оксень уже не міг нічого розібрати.

Хвилини за двадцять лікар вийшов хмурий, але спокійний. Помітивши, як пильно видивляється на нього Оксень, Микола Андрійович зневажливо буркнув:

— Вам носа прищемили.

Й поки Оксень, мовби знічев'я, м'яв свою здорову хрящувату нюхачку, Микола Андрійович хряпнув дверима.

Міліціонера, що під час свого чергування вчинив тяжкий злочин, увів його напарник. Він не дуже непокоївся, бо в ті години по графіку спочивав.

— Руки за спину! Прямо! — Він уже знав — товариш його засуджений.

Від того, що не міг розмахувати руками, злочинець ішов перевальцем, пониклий, чужий усьому — вже не належав сам собі, увесь мов налитий свинцем і синькою.

— Товаришу... — почав доповідати вартовий, та капітан перебив:

— Знаю.

І ледь заворушилася кошлата тиша. Й не сказав капітан недолугому міліціонерові жодного слова — ні на погрозу, ні на втіху, ні до його сумління, ні до його страху.

Так тривало хвилини зо дві.

І нарешті почувся голос капітана:

— Ведіть!

І вже коли конвоїр був у дверях, із кабінету їм навздогінці:

— Вирішить суд.

І ще хвилини за п'ять район гукнув:

— Секретар?!

Налягаючи на палицю, яку він упирав у живіт, Оксень доскакав і став перед очі району.

— То де той Підковенко? Чому я його не бачу? Вам скільки говорити?!

— Шукали й у смітті. Є така думка — не хоче йти.— Й, тамуючи усмішку, ще додав Оксень: — Видать, боїться.

— Ну-ну! — стис губи район.— Є така думка: піддати його приводу.

6

Щоб змити з нього бруд, потопчи його в багні.

З Парадоксів Життя.

По тому, як труп поліція одвезли до району, Олекса повеселішав.

Поза чергою, без заповнення відповідних довідок, анкет і характеристик, без співбесід, подався Танас просто в пекло. Й ніхто, крім міліціонера, не проводжав його. Ні колишня дружина Оляна, ні дочка, ні полюбовниці (а й скільки їх?), ні остання з них, Фросина Ковалиха. Ніхто.

Й мрець, видно, сердився, бо на повосковілому його виду не було примирення, а суворе відчуження од усього світу. Як він там сповідатиметься чортам, ніхто не знав. Яка остання люта думка застигла в його мізку, теж ніхто не відав, але залишилася в мертвяка остання варнача порядність — нікого не обмовить у своїй страшній люті й навіть правди не скаже про тих, до кого заходив непрошений.

Після того, як Фросина спокутувала свою вину перед собою і пам'яттю Олексиних дітей, він утратив до неї всякий інтерес. Проте не хотів, щоб її переслідував людський закон. І, отже, як буде розумна, то й зостанеться чистою перед законом (та не перед сумлінням своїм — пам'ять у совісті не притуплюється, совість не вмирає, це єдиний невблаганний суддя, що не визнає строку давності, й вирок його оскарженню не підлягає).

Отже, людський закон Фросину, здається, не судитиме, — це Олекса й обіцяв їй від самого початку.

Обіцянку свою він здійснив. І все. А решта...

Знову кликали Фросину на сповідь перед районом. І здавалося притихлій жінці, що цей худенький район не хоче ні її погібелі, ні її великого безчестя. Знову питав про те саме — як то виникла в неї думка поквитатися зі своїм во-

рогом (далекими, далекими натяками він навіював їй, що Танас — лихо її і мука велика, й біль, і сором, а вона ще й додавала, що народ він кривдив, що з німцями Заріччя палив, і боялася вона його, й тільки старий — це про Олексу — відкрив їй спосіб позбутися своєї великої муки.

А де гранату взяв?.. Та одібрав же в пацанів, як їздив у Заріччя, і хотів здати кудись, аж тут Танас звелів харчів принести, й старий, тобто муж її, і каже: ну що ж, кинь-но тим собакам, хай погризуть... А чого ж не йде чоловік її (на вустах району черв'ячком ворушилась посмішка), щоб підтвердити її правдиві слова?.. Та, знаєте, все мотається по колгоспу, що й додому не заникує. Видно, кудись поїхав, на цукроварню за буряковим насінням, чи що... Ну, я його знайду й під землею, бо інакше справи твої, молодичко, кепські, дуже велика підозра на вас, що ви в бандита були вивідачкою... Та хрест святий, щоб провалитись мені на сім місці... та чи взяв би мене Лесик за жінку, якби тому правда була... та не вірте ви тим галайкуватим, що ладні на мене гори вернути та кладуть на мене огуду, бо ж заздрять... Та я б їх геть усіх на чисту воду вивела, бо ж були на окупації, так поклала честь на собі... А ще я тому порішила ворога свого, що Дадико, влада наша сільська, не кує собі й не меле... Втихомиртеся, відповідайте тільки на те, про що питаю! На цей раз досить, як треба буде — викличу... Та пробачте, як казала якісь марнички... Ідїть, ідїть!..

Брела Фросина додому, несла терпку нудьгу, притамований страх, бажання зіщулитись — щоб маленька-маленька, схватись у когось під пахвою. Вночі укладалась поруч зі своїм «старим», мовчки горнулася до не зрозумілого їй чоловіка (а він теж мовчав, і дивно мовчав — не заговорить жодна жилка, невже й справді старий?). Вона була досвідчена жінка, знала, як примусити себе голубити, й він мовчки, з якимось злом судомним, віддавав їй свою силу, але вчувала жінка, що серце його мовчало, — він просто звільнявся від напруги.

Але в теперішньому стані її і цього було досить. Зітхала, звільнена від усього, що її переповнювало.

Та не знала жінка, як кипить у ньому та не збігає зло на самого себе: занадто далеко зайшов із жінкою, що на її тілі ввижались йому чомусь сині трупні плями.

Не любив у папірки завивати, й наступного дня здивав Сисоя Козюренка й завів із ним розмову.

— Чув я, Соне Карповичу, що у вас хата велика. Що, мовляв, хата, ще й кімната. Ще й дві. Що стід кленовий для гостей і лежанка широка для недужих костей?..

— А що правда, то не гріх, а що торба — то не міх!.. Забагато, браття мої, як для нас із бабою, замало як для людей.

— Ну, і як маєтесь?

— Та, сказати б, браття мої, сама з'їжа — я їм собі картоплю, а баба — мене.

— Бачу — ще довго-довго вона вас споживатиме!

Обоє засміялися.

— Хотів би я, Сисою Карповичу, накинути вам чоловіка в сусіди, квартиранта тобто. Такого дядька, що піч до нього гиготить, а земля під ним гуготить!

— Ой, аж страшно, браття мої!

— Та то тільки попервах.

Сисої Карпович ізсунув кашкета на лоб, потягся рукою до потилиці.

— Бачте, товаришу голово, в мене вдача погана...

— А й що — напідпитку лізете з кулаками?

— Та ні. Бачте, здогадуюсь я, про якого квартиранта річ ведете, та не можу, їй-богу, не можу. Баба моя то взяла б того вашого квартиранта за милу душу, аби мати якийсь зиск. А я, браття мої, не можу, щоб про мене люди думали — хоче, мовляв, на когось зіпертися, прагне своєї користи. От якби ваш квартирант та був із малих сих, щоб жодної йому влади не було в руку вкладено... отоді люди сказали б — ні, не матиме Козюренко користи від того! Бо й так віри не ймуть — чи в сільрадї двері припасуєш, чи місток справиш, а котрі й підморгують — о, мовляв, Сон щось від цього матиме: чи податок зменшать, чи при обмірі городів, браття мої, зайві три сотки не доміряють...

«Чи ти в дурного хаті зимував, — подумав Копитенко, — а чи надто розумний?»

А вголос сказав:

— Ну що ж, виходить, не буде баба дівкою... І не зобиждаюсь. Бо знаю — не тому так кажете, аби відкараскатись.

— Тадже ж... Вибачайте.

— Ходіть здорові. Живіть!

Проте почувався Олекса ображеним. Знехтували ним... Хоча, як добре вдуматись, то, може, й сам так повівся б...

Того ж дня знайшов Марту Музику. Проривати буряки було ще рано, тож копала разом із іншими ловчі рівчакки довкола плантації. Працювала не розгинаючись, шістдесят

метрів — норма, а треба зробити, мабуть, зо дві. За себе й за Саньку...

Коли Олекса знайшов її в довжелезній вервечці робітниць, вона мовчки й соромливо посміхнулася на його звичне «Живіть, Марто!», опустила підтикану спідницю й стала перед ним спокійна, дужа й широка, втілення селянської працьовитості, що виключає самий погляд на неї як на жінку.

Вона не була ні негарною, ні бамбулуватою, ні злою, було в неї біле приємне обличчя з твердими рисами й теплими сірими очима, а от жіночності чомусь не було.

Олекса зловив себе на думці, що з цією жінкою він міг би говорити й радитись про найпотаємніші речі, як із найближчим приятелем-чоловіком, а от обняти її чи приголубити не зміг би нізащо. Хоч роками була й не стара.

Цю він не міг обмацувати поглядом, займати двозначно-стями й скоромними жартами, в його свідомості вона навіки залишалася б запеклою черницею.

Тож він довго не розмаркував, а просто сказав:

— Хочу оце, Марто, перебратися до вас у сусіди.

Жінка ледь-ледь похитала головою і з тою ж доброю, невизначеною посмішкою спитала:

— А там... у Ковалихи, вам не з руки?

— Ні з правої, Марто, ні з лівої...

— Що ж, добре, приходьте ввечері на оглядини. Тільки в мене... — і вибачливо махнула рукою.

— Не буде оглядин, — усміхнувся Олекса, — будуть вводи. А скоріш вносини, — додав він, уявивши все своє майно — чемодан і речмишок.

— Ну, як ваша ласка.

Що ж, із однією справою покінчено. А от як буде там?

Однак він і думати про те не хотів.

Увечері перед нарядом дідок-рахівник, із неприхованою цікавістю дивлячись Олексі просто у вічі, подав йому телефограму.

Начальник четвертої частини Хлібодарівського воєнкомату лейтенант адміністративної служби Кузнецов наказував йому прибути на медичне переосвідчення.

— А ще кому-небудь було?

— Тільки вам.

— Ну, тоді підшійте до справи. А мене ви не бачили й не чули.

Олекса одразу зміркував, що повістка не з воєнкомату.

«Поїду, коли стане відомо, про що допитувано всіх інших. А то вклепаюсь», — подумав він.

Випитав у Павлуня Остапчука, про що його розпитував капітан із району.

— Ой дядьку... товаришу голово...— округлив очі парубчак,— ніяк не можна казати... мене ж попередили!

— Мені можна,— заспокоїв його долонею Копитенко.— Мене в самій Москві знають!

Останній довід для Павлуня був дуже переконливий — стільки орденів, а дають їх, безперечно, в Москві, то, мабуть, і запам'ятав Олексу Феопенктіювича сам товариш Калінін.

— Ну, то так... питав той капітан, яке повне право я мав давати карабін. А я кажу: бо орденоносець, ще і який, і раз колгосп вам довірили, то що вже той німецький карабін. Ще ж, кажу, й мені довірили зброю, то чом би голові не довіритись?.. Молодий ти, каже, а вже битий!.. А я йому: а що мені буде, товаришу начальник?.. Розпишись отут, каже... тільки щоб із носа не капнуло... А нічого тобі не буде через те, що якби той Підковенко (це він про вас) не вклав бандита, то той би при нагоді тебе вбив..

— Ну, молодця,— обняв Копитенко парубчака за плечі.— Розумний, будеш у мене за ад'ютанта!

— Служу Радянському Союзу!

Копитенко ласкаво стусонув його в плече.

— Ну, живи!

Тепер йому було все ясно. Й од себе загрозу одвів, і ту дурепу, Фросину, вирятував. А тепер хай живе власним розумом.

Додому прийшов веселенький, ляснув молоду хазяйку нижче сцени.

— Вечеряти.

— А мене на завтра в Хлібодари кличуть. Подзвони, та хай ослобонять. Доки ж мені мордуватися?

— Кличуть — значить треба. Це діло державне. От узавтра вдосвіта й іди.

Вона непорозуміло втупилась на нього — сірі очі були круглі й трохи дурні.

— Та ти насміхаєшся? Щоб головиха та тьопала в район пішки?.. Мене ж люди на глузи візьмуть!

— А хто сказав, що ти головиха? — Й глянув їй у вічі без тіні усмішки, суворо й погрозово.

— Та ти, Лесіку... що, сказився?! Мамо, ви чуєте?

— Та вже ж чую... бодай би оглухла...— поникло сказала стара.

— Та ви ж мене... та ви ж мене... самі...

— От бачиш! — покивав головою Олекса.— Не я ж... І як ти могла втовкмачити собі в голову, що я з тобою... з такою... житиму?! Дітей наживатиму... коли пам'ять моя людська — коло моїх спечених синочків... а не побіля тебе, що була підстилкою для їхнього ката! Та чи ти дурна, чи в дурного в хаті зимувала!

— Бож-же ти мій!..— взялася Фросина за голову.— Ти ж мені...— вона вже боялася і до кінця доказати.— Ти ж мені... перед богом!..

— Перед старою відьмою, що впхнула тебе мені в постіль! І ще — щоб ти знала — таких, як ти, друж-жин... в мене була ціла герелиця! Тільки вони допріж мене не спали з катами!

— Ой-ой!.. Друга моя смерть... Перша — то як Танаса бивала... а друга — як ти мене перед людьми топчеш!.. Та вже всі люди дізналися... що ти...

— Не від мене! Сама зі своєю матінкою розплескали по селі, щоб панувати! А я вам ні права такого, ні обіцянки не давав!

— Лесіку,— молитовно склала жінка руки на грудях,— ти сказився, їй-богу, розуму одбіг!.. Та нічого, заспокойся... знаю, який ти в мене норовистий та скажений... Але то від життя гіркого, а не од злого серця!.. Ти добрий, їй-богу, добрий...— І вона, простягнувши руки, посунула на нього всім своїм грізним багатством.— Ти ж мене сам, від доброго серця, наслав карою на того бузувіра...— І поклала йому руки на плечі.— Від доброго серця... бо хотів відбити мене в нього... Ге ж так? І відбив. І твоя тепер до скону! Від доброго серця!

— Від доброго серця і од довгої-довгої тюрми!

— Ну, сідай вечеряти... серце одійде, одійде! Сідай, сідай!..— І вона дужо потягла його за лікоть до столу.

В снігах хтось затупав, чутно було, як навпомацки шукають клямку. Фросина й Олекса застигли.

Нарешті відчинилися двері, й на порозі постала Пукасиha в новій чорній хустці, чисто зодягнена. Кремезна, передчасно згорблена. Насмішкувато оглянула всіх у хаті, поворошила губами, глумливо примружилась.

— Здоровий будь, солдате! — і вклонилась Олексі.

— Будьте й ви здорові в нашій хаті! — жваво відказала Фросина. Дві двопудові гирі потягли її стан донизу й важко хитнулись.

— А-а...— мовби вперше побачила її Пукасиha.— Пріська...

— Та сідайте в нашій хаті... та до столу... сукупно по-вечеряємо!

Геть і не глянувши в її бік, Пукасиха гордо сіла за стіл і з тією ж глумливою посмішкою почала роздивлятися в хаті.

Олекса почувався зле, як завжди в присутності Пукасихи. Щоб не стовбичити в неї перед очима, теж сів за стіл.

А Фросина метка, аж вітер за нею віяв, ставила на стіл наїдки.

— До тебе прийшла,— пропустила Пукасиха поважно.— Та не бійсь, нічого не проситиму.

— А як треба, то й просить... кажіть...

— А все в нас є... і горе... й злиднів трохи... й радощі в черепочку... А мушу я тобі подякувати, бо прийшла дітям та мені пенсія, та ще медаль партизанську дали Марушці, щоб берегла... От що нам дали за Петю! — І Пукасиха, зібравши своє велике лице в поперечні зморшки, застигла, а потім суглобом пальця втерла очі.

Фросина вже сиділа за столом,— старша хазяйка забоялася Пукасихи, не сіла,— перед Олексою стояв гранчак із зубрівкою, навпроти жінок — чарки.

Стара зітхнула, підняла свою на рівень очей, потяглася нею до Олекси, але не цокнулась, ліктем оборонилася від Фросиноної чарки й проказала:

— Це вип'ємо за упокій Петьової душі, що його твій, Прісько, бахур мертвого вішав!

Фросина впустила чарку, закусила руку, а потім закричала пронизливо й дико:

— Ой!.. Ой!.. Ой!.. Заріжте мене! Вбийте!.. Смерті хочу! Смерті!..

Пукасиха суворо глянула на неї з-за плеча.

— А ти, Прісько, живи... бо ж чоловік у тебе гарний та можний... та підібрав тебе на смітнику... не пішов же до моєї Марушки на чужі діти... бо дуже охочий до кики... ге ж правда, солдате?..

В Олекси заболіла в плечі ліва рука. Мичав, морщився.

А Фросина вила, билася головою об стіл, аж мати не втерпіла, підбігла, відтягла за плечі.

— Ч-чого ви... присурганились?..— з ненавистю визвірилась на Пукасиху.

— А ти не сичи. Не до вас прийшла. А як вам не до шмиги мої речі, то я більш втратила... А ти б дочку на-

вчала... та не стелила б її під ката. Я сина свого, Петя, на смерть послала... від безчестя... а тобі зовсім мало треба було — обламати об її спину рогача!

— Ой, чи один чи два! — заколивалася всім тулубом старша хазяйка. — Ой, які ви люди!.. Тільки на одного сподівалася... на оцього старого дереша... та й той потоптав дитину та й кидає!

— Ба й справді кидаєш? — напружено всміхаючись, поставила Пукасиха вухо на Олексу.

— Цікавим носи втинають! — все ще морщачись від болю, буркнув Олекса.

— А й що ж тобі в неї не до вподоби? — не вгавала стара. — Й перина — весь тонаєш, і дві подушки — на одній спиш, а другою вкриваєшся, і хатка-паніматка, надісь, тепла, аж парка?..

— Ідїть під лиху годину! — пропустив крізь зуби Олекса.

— А-а,— протягла стара й аж засяяла,— то ти й справді! Отак би давно! А то дуже тяжке серце я на тебе носила!.. Ну, то ще раз дякую тобі, дякую!

— Відьмо! Відьмо! — гукнула старша хазяйка. — Розлучнице триклята!.. Зміюко!

— Я знаю, що йому зроблю! — закричала Фросина. — Ось побіжу й розкажу тому району, щоб він, цей упир, вирубляв! Як мене мучив, як катував... щоб я Танаса вбила... щоб йому, старому псові, зі мною спокійно спати... бо ж боявся Танаса... боявся й устрелить Танаса... жінку бідолашну поперед себе погнав!.. Ось буде, тобі, катові, й тюрма й неслава! Й розкажу, що в тебе лівольвер у торбі... од влади ховаєш... сама бачила! Отут тобі й рішенець!

У Олекси під серцем, як горошина в засушеному бичачому міхурі, закалатав осколок.

— Ти... — тільки й спромігся він сказати.

— Мамо, ви чуєте, я здам його! Й вам буде втіха!

Старша хазяйка трималася рукою за підборіддя й дивилася кудись на стелю. Та не бачила там ні бога, ні людської розради.

— А й хоч сам би поліз у зашморг — то не мала б я втіхи... — тихо проказала старша. — Й спікся б у вогні — не раділа б...

Вираз глуму зійшов із Пукасишиного обличчя. Сиділа задумана й тиха.

— Оце, може, раз у житті мати тебе правди навчила, — мовила вона до Фросини. — За віщо ти зичиш йому тюрми

й муки? — А що жінка зятято мовчала, то гримнула густим голосом.— Каж-ж-жи! — як ножем по каменю вжикнула.

— Бо він... бо він вовкулака... кров мою випив.., через нього душу загубила, й свою і чужу... потоптав мою долю!

Олекса заворушився, підняв кулак, видно, хотів грюкнути по столі, та блимнув на Пукасику й тихо опустив руку.

— А що вовк, то вовк...— Це Пукасику мовби про себе.— Від нього жалю не жди...— Й знову замовкла й думала довго-довго.— Та тільки от що я вам, люди несправедні, скажу: топче й місить він у багні тільки несправедні долі! Й жалю не має до нас, як ми несправедні! Та хоч із якого боку кинь і хоч як його суди, а правда його зверху!

— Зверху,— тихо повторила старша.

— «В багні потоптав»...— скривилася Пукасику.— Та я б тебе сама в болоті топтала б, аби змити з тебе кров!.. Душу змусив загубити?.. Це чию — Танасову?.. Та я б його сама обухом — як ото глумився над моїм мертвим синючком!.. Ну, прощай, солдате, засиділась я в тебе, наслухалась всякої всячини... І ще раз подякую тобі, що, як Сус Христос, порятував душу сій блудниці!..

Покректала, підводячись, глянула на образи, підвела руку перехреститися, та зиркнула на хазяйок і поклала на себе хрест до дверей. І пішла собі.

— Не підеш ти, доню, виказувати на нього,— по довгій мовчанці сказала старша.— Бо скрізь його правда й право, та й саму повезуть-повезу-у-уть... що й дороги зворотної не знайдеш... Ісус Христос розбійника простив... сказав: сьогодні ж будеш зі мною в раю... От і ти, чоловіче, хоч кидай, хоч зоставайся, а прости її, чоловіче добрий!

Підійшла до нього Фросина. Зів'яла. Поникла. Судомо в горлі.

— Прос...ти...

Стояв, мінився в лиці, то в жар його кидало, то в холод, рівні чорні брови мало не зійшлись у переніссі, й уперше помітила в них Фросина часті білі іскорки. Смикався від болю — був надто гордий, щоб прощати.

Але десь глибоко в свідомості боліла думка: «А мене ж люди простили!..» І з ненавистю глянув жінці у вічі.

— Прощаю.

Закинув речмишок на плече, підхопив чемодан і пішов у двері.

Добрий — тебе вб'ю. Лютий —
оживлю.

З Парадоксів Життя.

Вранці його таки здибав на полі дядько Тадей. Мабуть, од великого розумового напруження і жалю до себе він увесь був мов наелектризований — з-під кашкетика з коротким лакованим козирком сірі пасма випиналися шпичаками, лице почервоніло, а пухнасті вуса цього разу були настовбурчені, як у kota.

— Товаришу Копитенков... шукаю вас, шукаю!.. Вас самі товариш Чорний до телефону... требують!.. І дуже гніваються... що ніхто вас знайти не може!.. І сказали, щоб я і до сільради не приходив... поки вас... звиняйте, живого чи мертвого... не приставляю!.. Голова Дадиков дуже вибачалася!.. І казали в телефон!.. що на вас управи не знайдуть!.. Ідіть хутенько... аби все на мені не окошилося!

— Та кому ти потрібен, шкарбан старий! — стиха буркнув Олекса, й журавлиним своїм кроком почалапав до села. В першій кімнаті сільради його зустрів очікувально-зловтішним поглядом кривий Оксень.

Олекса підійшов до телефонного апарата. Коротко кивнув на двері сусідньої кімнати:

— Оксеню, вимітайся! І то — щоб без матюків!

Не спускаючи з нього погляду, з кожним кроком ламаючись на кінці своєї палиці, Оксень зайшов до Дадика й причинив двері. З кабінету почулося його обурене бубоніння.

Олекса покрутив ручку — гальо, гальо! — й довгенько слухав, як грає радіо, поки обізвалися.

— Мені товариша Чорного! Й то негайно!

Телефонна дівчина говорила з дівчиною-секретаркою. Олекса слухав:

«Стрижики просять». — «А хто там?» — «Та по голосу ніби голова колгоспу». — «А чого йому?» — «Та краще не заводься». — «Ну, добре, вмикаю».

— Я слухаю.

— Це я, Копитенко! Іване Павловичу, чогось кликали?

— Мабуть, ось покличу тебе на бюро! Верба скаржиться, що ти недосіяв до плану двадцять гектарів ячменю! Ти що ж собі думаєш?

— А ми вирішили посіяти більше гречки!.. Нам за центнер гречки зараховують півтора центнера пшениці по хлібопоставках.

— Ти що ж гадаєш — інші дурніші? А державі потрібно те й у тих кількостях, що заплановано! Ячмінь ти завезеш у Заготзерно на місяць-півтора раніш за гречку. Й це, може, якоюсь мірою вирішуватиме проблему постачання населення хлібом. Зараз у столиці, голубе, городянам дають по чотириста грамів.

— А мої їдять не більше, Іване Павловичу!

— Кинь демагогію і роби, що наказано! Щоб цифра була!

— Єсть, Іване Павловичу! Цифра буде. Тільки ячменю все одно не досіємо. Пізно.

— Помилку, доки вона не викликала катастрофічних наслідків, треба виправити!

— Єсть, Іване Павловичу! Дуже усвідомив і все як є виправляю!

— Ну, я гадаю, голубе, що не доведеться тебе знімати.

— Гадаю, ні, Іване Павловичу. Знімемо спершу обліковця тракторної бригади!

— Копитенку, відколи я тебе знаю, ти завжди був шельмою, та, проте, в таких справах я тебе, голубе, не покарию!

— Єсть, Іване Павловичу!

— Отак воно буде краще... А тепер скажи мені, як ти ставишся до Радянської влади?

Копитенко відразу збагнув, про що воно йдеться, тільки, йдучи сюди, гадав, що почне Чорний саме з цього запитання. Проте він удав із себе дуже ображеного.

— Ну, Іване Павловичу, аж не знаю, що сказати!.. Оце дожився-доборовся!.. І в партизанах був, і на фронті воював, і зараз усе як є виконую, а ви мені так!.. Та завтра ж...

— Не завтра, а сьогодні! Коли тебе, голубе, викликають слідчі органи, то ти — громадянин, як усі! Було б мені дуже прикро, якби голову колгоспу привели в район пішки! Й пальцем не кивну, якщо це з тобою зроблять!.. І ти там, кажуть, натворив такого!..

— Неправду кажуть, Іване Павловичу... А якщо й правду, то не таку, як треба...

— Слідство виведе все на чисту воду... Не знаю, може, й доведеться тобі сухарі сушити.

— А хай йому всячина!.. Та, проте, Іване Павловичу, ходити строем я вже звик. А їсти — то й там трохи дають.

— Ти, голубе, як завжди, базікало. Йди й зарубай собі на носі все, що я тобі сказав!

У трубці клацнуло. Копитенко відняв її од вуха і якусь хвилю розглядав із досадою. З кабінету голови вже виглядав Оксень. Копитенко повісив трубку.

— Побалакав оце трохи з Іваном Павловичем, — сказав він зовсім мирно. Заглянув ще до Дадика, не поздоровкався, спитав лише: — Ну, то як, справно носить молоко індивідуальний сектор? — І, не чекаючи відповіді, поважно вийшов із приміщення. А коли опинився на вулиці, то підбрав мало не бігом. Так йому кортіло побачитись із тим капітаном, що ніяк не запам'ятає його прізвища.

Свого фурмана Яремчука знайшов на городі однієї вдови. Той саме закінчував оранку в розвал. Залишалось вивести борозну. Олекса одібрав у нього чепіги — коні поведеш! — і Яремчук закрутив батогах поверх крупів — н-но, трофейні! — й часто зиркав позад себе на захекану від радості жінку, що, спотикаючись, підбігала ріллею, та на голову — чи не залишає огривів.

— Тпру!

Яремчук оглянувся — борозна була рівна, як ножем прокреслена.

— О, то ви, видать, і плугом добре руководили! Га? — підхвалив він свого начальника.

— Плуга тут полиш, та хутчій на дворище, запрягай у бричку, поїдемо до району.

— Так коні ж пристануть! Га?

— А нічого, на нас самих і після оранки їздять!

Хазяйка городу хлипким, недужим голосом дякувала.

— Ну, а заволочити, то якось із дітьми борінку потягаю...

— Завтра Яремчук заволочить. Бо сьогодні таке в мене... — І від того, як жінка віддано дивилася йому в вічі, здавалося Олексі, що вона його розуміє.

— А казали, що ви дуже горді! — піддобрювалась жінка. — А ви ж, виходить, із нашого, хліборобського роду...

— Та ще й з ледачого! — самокритично засміявся Олекса.

Яремчук позакладав посторонки з орчиками навхрест на крупі коням і повів їх із двору.

— Ну, якось уже потерпів до завтра, — вибачався Олекса, — слово моє тверде. Бо оце треба побесідувати в районі, ну, наче ніяк без нас не обійдуться, треба людям навстріч піти...

— Аякже, справи державні, — кивала жінка.

— Ну, то живіть!

— Бувайте й ви!

Олекса знав, що завтра півсела хвалитиме його — аякже, й город жінці виорав своїми кіньми, й приємно отак побалакав, ще й вибачався, що зразу не заволочив. Од цієї думки йому було так втішно, що й наступна розмова в районі не видавалася такою вже й неприємною.

Цілу дорогу Яремчук щось бубонів, здається, жалів коней, та й себе, либонь, жалів, а Олекса не прислухався, все прикидав, що він казатиме слідчому.

При в'їзді в Хлібодари вони зустріли Фросину, що йшла додому. Яремчук хотів був зупинити виїзд, та Копітенко буркнув:

— Ідь, їдь!

«Чого її ще везти в район? — подумав. — Поки мене відпустять, то й додому дійде...»

Одвертатися від жінки не дозволяли гордоші, й він спокійно зустрів її розпачливо-очікувальний погляд. Жінка зупинилася, склавши руки на животі й тримаючи на лікті плетеного з рогами кошика, в кількох місцях понівеченого осколками гранати. Але голосу не подала.

Бричка проїхала повз неї. Фросина проводжала її поглядом довго-довго, все чекала — обернеться Олекса й покличе: ось сідай, під'їдеш зі мною, а там подамося назад додому. Бричка мала зупинитися побіля її хати, й сусіди скажуть: о, приїхала головиха!.. Навіть хай би й не сказали цього, хай би зайшов до хати хоч на хвилину, хай би й зовсім не зайшов, а тільки кивнув від'їжджаючи...

А все через того проклятого Танаса...

Дуже кривдно було за себе й за всіх жінок, котрим дорікають, яких ненавидять тільки за те, що відкриваються чоловікам, а що від того змінюється в самій жінці?.. Чи тавро на ній якесь огидне, чи в'яне вона від того, чи дух якийсь за нею тягнеться, чи втрачає вона від того принадність і красу?.. Чому цей сором гіркий не лягає на голову чоловіка, що здолав кілька жінок, і серед них, може, й блудних?..

Лесику, скажи ж мені, що зі мною сталося?..

Фросина колись і гадки не мала, що буде так багато думати про цього остаркуватого чоловіка, та якого там остаркуватого — просто діда.

Але Олекса не обернувся до неї навіть подумки. Наче й не спіткав її на своєму шляху. Якщо й подумав, то тільки — чи не наплела чогось у слідчого...

Хоч як Олекса розпікав себе перед розмовою з капітаном, проте зустрілися вони досить мирно.

— А-а, Підковенко, пробачте — Копитенко!.. Так, так... Оце з півгодини, як розмовляв із вашою дружиною.— І, мовби недочуваючи, наставив ухо на Олексу.— З колишньою?..

— Ні колишньою, ні сьогоднішньою. Я вдівець.

— Так, так... А проте... Дивно... Напочатку Єфросинія Коваль казала, що ви — її чоловік, а сьогодні од цього твердження відмовилась. Чому ж вірити?

— А вам хіба не однаково?

— Якщо ви добре подумаєте, то й самі збагнете, що не однаково... Ну, про це згодом. А тепер скажіть мені, як вам пощастило умовити цю... Єфросинію Коваль кинути гранату в бандитів?

— А не умовляв я її. Сама вона — мало не навколішки благала врятувати її од них. За окупації той... Титаренко силував її жити з ним, погрожував оддати до Німеччини. Ну, душа в неї, як у курчати... от і маєте... А як звільнили, то боялася, що бандити вб'ють її з матір'ю... І от, як наставили мене на квартиру до неї... ну й здибав її той душогуб... то прибігла вона в сльозах, та до мене — рятуйте, рятуйте!.. І тільки, каже, хочу своєю рукою... така в мене лють до мого ворога, до ворога, значить, Радянської влади!.. Ну, я і навчив її, бо якраз і граната була під рукою — одібрав у пацанів.

— А от чому нас не повідомили? — Капітан схопився з місця, заходив по кабінету, збоку підійшов до Олекси майже впритул.— Чому ви застрелили другого бандита, а не спробували взяти його живцем?.. Це знаєте, як називається — самосуд! І за це несуть відповідальність перед законом.

— Ну, що ж, не хотіла, собача лапа, за столом, то...

— От бачите! А міліціонери взяли б їх живцем!

— Для чого? Щоб за два-три місяці... ну, того... Й довго ви їх брали!.. Танаса ж вам живого віддав!.. Ну, й ще б сказати, дуже мені кортіло помогти жінці помститися... ну, як це?.. за честь свою... Та, правду сказати, й сам — аж пекло! — хотів відплатити за діток своїх... за Ольку... що їх люто замордував Танас із німцями... А скажіть мені ще й таке: хто із нас поза законом — я чи Танас?.. Він міг десять разів убити Фросину, мене, будь-кого й не боявся, що це — самосуд!.. А я — партизан, фронтовик — самосудчик!.. Значить, біжить на мене те стерво з гвинтів-

кою, а я буду благодіяти йому — та не вбивай мене, а ходімо краще до слідчого!..

— Закон, товаришу Підковенко, є закон!

— Зако-о-он!.. — з гиркотою протяг Копитенко.

— Й ще мені незрозуміло: у вас Червоний Прапор, Червона Зірка, три ступені Слави, й ви послали на смертельний ризик жінку!.. Дика й жорстока фантазія! Ну, поясніть!

— Війна, товаришу капітан... нікого не милує... Жінки — автоматниці... льотчиці... санінструктори... Мене, пораненого, витягла з-під артобстрілу дівчина... так потім її одірвало ногу. А ви б її, товаришу капітан, не взяли б за жінку!.. Прикривав я Фросину... І от вчинила вона, можна сказати, подвиг, і ви тепер не скажете — сяка вона, мовляв, і така, посібниця, співучасниця... Бо нема тепер у вас такого повного права!

— Ну, товаришу...

— Копитенко! — загорлав Олекса, зірвавшись із місця. — В десятому коліні — Копитенко!

— А чого ви так гарячкуєте? Я і хотів це сказати... Ви звинувачуєтеся у перевищенні влади. Будете лічитися за прокурором. Запобіжний захід — підписка про невиїзд. Все. Чекайте повісток. А тепер необхідна формальність — пишіть пояснення. Все, що ви сказали мені тут.

— А може б, краще ви? А я підписав би.

— Ні. Секретарем я у вас не буду.

— Звиняйте... Це я так... перевірка лінії...

Писати Копитенкові довелося самому в окремії кімнаті, й це його найбільш турбувало — нікого було поспитати, як правильно: «повідомила мені» чи «повідомила мене», та ще не було з ким полатись, щоб потрібні гострі слова самі просилися на язик. Ще й піваркуша не списав, а вже й потім його пройняло. Аж допіру подумав він схвально про полкових писарів, що все пишуть і пишуть... А вже тих письменників — то хоч викручай, бо от викладаєш правду, та й то чуб злипся, а в них — що не слово, то вигадка... Дуже шкодував Олекса, що й досі не взявся за свою друкарську машинку — вже б давно набив руку...

Десь за годину чи півтори закінчив Олекса свою контрольну роботу й здав її капітанові.

Той читав і тарабанив пальцями по столі — так, так... «вибіг просто на мене з метою смертовбивства, а я на захист свого життя — бах в нього! — він і ногами задригав...» Так, так, соковите письмо... «і не шкодую, що я цього пада

вклав...» — оцього вже не треба було... Так, так.. підпис, дата...

Олекса хоч і знав правила пунктуації зі свого віршика, проте в нього було не все гаразд із ненаголошеним «е», тому й стидався надто грамотних людей. Капітан про граматичні помилки нічого не сказав, і Олексі одягло від душі — твір його прийнято...

— Може, що не так... — соромливо посміхнувся Олекса. — Я в церковнопарафіяльній все писав на задану, а не на вільну тему...

— Журналіста з вас все одно не вийде, — махнув рукою капітан і сховав Олексин твір у теку.

«Ну, це ми ще побачимо, — подумав Олекса, — ось як опишу своє життя, та як видрюкують, то буде такий Микола Джеря!..»

— Тепер ви вільні! — Капітан сховав руки під стіл, і Олексі тільки й залишалося що сказати на прощання: «Живіть!»

Повеселілий від того, що так легко видряпався, Олекса розтермосував Яремчука, що скандзюбився на козлах (на задньому сидінні вмощуватись уже боявся), і звелів їхати до чайної.

— Закрути віжки за сговп і тупай зі мною.

Олекса сів за стіл вільно й розложисто, Яремчук не знав, куди подіти кашкет, і нарешті поклав його на підлогу коло стільця. Сам ізгорбився, наче дістав потиличника.

По залу бігала соковита чи то дівчина, чи молодиця, посуд на столі ніжно видзвонював.

— Мабуть, довго оминатиме нас ця ялівочка! — І, як купчик у трактирі, задзвонив виделкою по карафці з водою. Дівчина тільки мовчки зиркнула на нього й закопилила губу, пробігаючи з підносом до зсунутих столів, де засіла якась весела компанія.

Хвилини стікали, а офіціантка все носила й носила наїдки та карафки з горілкою до захарашених столів.

Олекса не витримав і скочив з місця так, що «іконостас» його забрязкотів. Підбіг до столу з п'яними мармизами довкола й грюкнув кулаком.

— Ви, гнидники, спекулянти! Чи не годі вам?! Краденої грошви повні кишені, то гадаєте, мої три Слави ждатимуть, поки ви наб'єте тельбухи?! Зараз же перекину столи, й ви самі миготітимете п'ятами!

— Ти диви!.. Що воно таке? Чого від нього дух невідтертий?

Олекса рвучко розстебнув свій «командирський» ремінь із важкою пряжкою і заніс його над головою зухвальця. Той миттю пірнув під стіл.

Все ще тримаючи петлю з ременя на руці, Олекса гукнув до офіціантки:

— А ти, дівко, кидай цих казнокрадів і неси на отой стіл, де мужичок скрививсь, як середа на п'ятницю! І хутчій, а то від цього ременя репнеш ще й у третьому місці! Й більш не підходь до них. Тільки по гроші... А ви, гилуни, хапай кожен свою гирю — і на фронт!

За спареним столом тільки ображено шморгали носами, хутенько, мов крадену, кидали в роти горілку й обережно плямкали.

Олекса замовив «два по сто», по відбивній з картопляним гарніром. Хліба не було.

— Одразу й підрахуй.

— Два по сто — вісімдесят карбованців, дві відбивних по три п'ятдесят — сім карбованців, а разом — вісімдесят сім.

— Ну, от тобі, лічи! «На чай» не даю, бо ти, бачу, вершки п'єш. Живи!

Порівну розлив горілку по склянках, підсунув одну до Яремчука.

— Цокатись не буду. Пий, закусуй.

— Ви дивіть, їх, ма', з десятеро, а вас ніхто й пальцем не зачепив! Га?... — піддобривсь Яремчук.

— Слово таке до них знаю... Ти от краще скажи мені, що народ про Танаса й того другого пада гомонить.

— Та різне... Тільки щоб не гнівались... га?

— Ну, не гніваюсь.

— То таке кажуть... Добре, мовляв, що обидва врізали дуба... га? Тільки й інше кажуть... що, мовляв, не мали ви повного права їх... ну, того... га?... Вбивать, мовляв, має повне право тільки власть... га?

— Дурні! А якби ті падали Дадика вклали, чи мене, чи «яструбків»?.. Ну й Фросину?..

— Про те мені не звесно... га?

— Ну, Яремчук, ти й справді якийсь недороблений... Доїдай своє, за нього гроші заплачені... й виходь.

Додому їхали мовчки.

Вже десь кілометрів за три до Стрижиків наздогнали Фросину. Блимнула на них перекошено, ображено й злякано. Опустила очі.

— Тпру-гов! — Олекса смикнув Яремчука за полу піджака. — Фросино, сідай-но! — й посунувся на сидінні.

Стояла і вагалася. Зиркала то на Яремчука, що повернувся до неї боком, з погордою, то на незворушного Олексу — закам'янілі риси обличчя, дивиться кудись поверх її голови, не змигне. Потім поклала кошик у ноги Олексі, ступнула на підніжку — бричка перехнябилась — і, охнувши, звалилася на сидіння. Тихо заридала, уткнулася мокрим лицем Олексі в плече.

— Ти от що... — невдоволено зморщився він. — Я добрий, та тільки не дуже! — Од неї пахнуло чомусь полином і польовим вітром. — Одсунься, а то мені ногу перетиснеш. От так! Ну, Яремчук, поїхали!.. То що тобі в районі сказали?

— Сказав той район: роби, мовляв, і все забудеться... — мовила вона грудним спланим голосом.

— Ну, не все забудеться, а робити треба! Раніш гріхи відмовляли, а тепер відробляють... Та і їсти треба.

— Нехай би краще голодом замордували!.. А то все стоїть перед очима — хоч би де була! Й заснути не можу — темний, чорний, стоїть!..

— Ну, то все твої дурні витребеньки!

— Ой, рятуйте мене од нього, рятуйте! Бо й зараз стоїть!

— Тобі, мабуть, тра до лікаря-психопата. Він тобі пигулок таких дасть, і все пройде... Якби мені з моїми довелося зустрічатися... то вже десь на тину сидів би й кукурікав! Ха-ха!

Вона тислась до нього, дрижала, цокотіла зубами. Скопила його за руку, притисла до грудей.

— Ти й справді розуму одбігла, — сказав він тихо, й аби хоч трохи відкараскатись од неї, обняв за шию і поклав її голову собі на плече. — Чшш! — І кивнув на згорблену спину Яремчука.

Жінка розслабилась і затихла. Й ставала все гарячішою.

— Ох!.. — І знову її пересмикнуло — цього разу вже не від страху. — Лесіку!.. — прошепотіла.

— Ні!.. А підвезу до самої хати. Тобі буде легше перед людьми.

— Ой!.. Спасибі й за це!

— Яремчук! Підвеземо Ковалиху аж до хати! Адже завтра їй на роботу.

— А чом би й ні? Я її тяготу не раз підвозив! Га?

— Помовчав би... не кращий за неї!..

— На козаку — нема знаку... Га?

— Знаєш, Яремчук, одну правду про свиню й людину?.. Свиня, коли вона свиня, то ставиться до такої самої свині по-людському, як до рівні. А як чоловік — свиня, то ставиться до рівні по-свинячому!

Фросина злякано глянула на Олексу, але з неусвідомленою вдячністю притиснулась до нього.

Підїхали до Ковалишиної хати. Кілька старих баб поралось на городах, повипростувались, роздивлялися, перезирались, хитали головами, перемовлялися.

Та Олексі було байдуже. Головне він зробив — Фросина не полізе в зашморг.

— Ну, ось ти й удома!

— А може б...— мінилася на виду — то улесливість, то страх, то несміливе прохання.

— Ти знов за рибу гроші? — нахмурився Олекса. — Віднині ти мені... не квартирна хазяйка... ну, ти знаєш... а колгоспниця... робітниця. І як працюватимеш у ланці, таке має до тебе й слово! А все інше — згоріло, й диму не було. А коли тобі нестерпно буде від людського поговору — ну що ж, скажеш, і я, може, кому слово мовляю. Та тільки щоб за тобою була правда — мозолі на руках твоїх білих, смага на лиці від сонця польового, та буряк на полі — з твоєю головою, та ще добре слово до людей — нехай би вони тебе й ганили!.. Отоді ти будеш по цей бік правди! Живи!

І, щоб добре бачили цікаві бабки на сусідніх городах, зіскочив із брички, допоміг злізти Фросині, ще й руку їй потиснув.

8

Знаю, де тебе шукати, та ніяк дороги не знайду.

З Парадоксів Життя.

Марта Музика не виявила ні радості, ні стурбованості з того, що в її хаті оселився сам голова колгоспу. Ніщо не змінилося в її долі, й навіть хатньої роботи не прибавилось. Так само рано вставала, варила куліш, засмачувала його присмаженою на олії цибулею, ставила меншу миску Олексі, а з більшої сьорбала сама з Санькою. Хвора мала погану звичку: перш ніж зїсти куліш — високо задирати голову й облизувати ложку зісподу. Й дурнуватими сірми, в пухнастих віях очима косувала на Олексу.

Бридливий Олекса морщився, а в Саньки вистачало спостережливості помічати це.

— А дядько гиду-у-ують...— тягла вона плаксивим голосом, оближуючи ложку і зсередини.

— Іж, іж,— заклопотано квапила її Марта, а думками блукала десь далеко-далеко. Можливо, розмовляла із сином, що ось уже зо два місяці не шле з фронту звістки.

Після того, як сама привезла вбитого чоловіка саньми з-під Гострої Могили, такого спокійного й звичного в своїй відчуженості од цілого світу, в тій самій засмальцьованій чорній фуфайці, в якій його й підібрали на фронт, Марта вже й думати не дозволяла собі, що з сином щось станеться.

Яка б то була в бога справедливість (відколи перестала бути кандидатом партії, то інколи дозволяла собі згадати його), яка це, кажу, справедливість, щоб ще й за Тольком їхати?.. Ні, так воно не підє!..

— Ну от скажіть мені,— перевела вона погляд із якоїсь сірої далнини на Олексу,— як не пишуть з фронту, то що може бути тому причиною?

Олекса знав, яка тому причина, проте, крекчучи, вигидавав інші.

— Та всяко буває... то якесь особливе завдання... що писати не можна... то, може, в якійсь далекій дорозі... ото ідуть, значить, у ешелоні... на Далекий Схід, ідуть, та все ідуть, труситься все та гуркоче, що й листа не напишеш...— В Олексі було гидко на душі,— жінку він цим міг одурити, а самого себе — ні. То й сказав суворіше: — А може, гм!.. і так буває — попав до німця в полон.

— Ой, то його ж голодом замордують!.. Таке скажете!..

— Та нічого... Він з мужиків, а до чого вже мужикові не звикати?

Олекса відклав ложку — не вельми ситий, не так щоб і дуже голодний. «Несправедливо,— думав,— що в Ковалихи шкварки, а в Музичихи й вишкварок катма...» Й поклав собі: як опоросяться свиноматки, то виписати поросюка й Марті... А от Фросина вже не переманила б його назад ні шкварками, ні навіть шинкою, що він її якщо і їв коли-небудь, то тільки на великдень.

Ех, без м'яса він не молотник...

І можна було б виписати для себе — бува, й приріжуть на колгоспі якусь животину, так треба тим, кого посилають у відрядження на заготівлю лісу, або в дорогу мобілізува-

ним. Невже й цим на пересильнім пункті запихатися хлібом із цибулею?

Олекса ненавидів тих, що ласують чимось тлустим тайкома, коли всі інші труть лямку надголодь.

Вирішив: нехай який десяток яєць і випишу собі, то тільки за базарними цінами. Й то викладу готівкою, а не набір.

Він не був святенником — добре пам'ятав і свої довоєнні кишені до коліна, й свердло, з яким лазив був колись під колгоспну комору. Але зараз — годі! Він на очах у людей, його мають за посланця Радянської влади, а не за якогось мартопляса! Тож доведеться тобі, Олексо, сьорбати оцей кандьор довго-довго, поки увесь люд стане на ноги. Аби тільки перемога, щоб прийшов до Марти її Толя, бо Саньку, певно, й вона не бере в лік.

— Ви куди сьогодні, Марто?

— Та вже думаємо з ланкою полоти буряки.

— Йдіть, та пильнуйте, щоб не стекли. На вас, бабки, тільки й надія. Головне в нас зараз не техніка, а кадр — баба, що досконало оволоділа сапою. І поб'ємо фашиста, їй-богу, бо жодна його машина не витримає того, що наша баба!

Спало на думку: «А що ж то буде по війні?.. Ціле покоління... А може, й два...»

Й сказав мовби про себе:

— Ну, Марто... живіть!..

Жінка непорозуміло глипнула на нього. Потім збагнула.

— А певно. Треба робить. Бо хто ж, крім нас?

І почала збиратися на поле.

«Це я винен, що вона більш ніколи не знайде собі пари. Це я винен, що й сам не візьму її за жінку».

Й ще раз глянув на її привітне велике обличчя, на її здорову статуру — не жінки, а робітниці.

«Це я винен! Бо якби й узяв її за жінку, то й у пестошах подружніх вона так само залишилася б сумлінною робітницею. Я винен! Бо не знайду такого слова, від якого вона розцвіла б, від якого хода її стала б легшою, а рухи округліші. Бо не взяв на себе її мужичої роботи, її жіночого горя!»

От якби знайшлася в селі якась пустка, щоб жити там самому, щоб ця жінка не стояла перед очима вічним докором!

Але як самому управитись? Щоб і випрати, й викачати, щоб і витопити, і їсти зварити, й посуд помити, і якісь

поросячині лободи нарвати й накришити? А ще ж — од світання до смеркання — правити справи в колгоспі!..

...А в цей час ув'язнена Заксенхаузна номер 32305 стояла біля півавтоматичного преса й подавала в його пащу сталеві смуги. Г-гех! — і в дерев'яний ящик із гуркотом котилася кругла коробка. Казали — для протитанкових мін. Прес гатив із такою люттю, що у виснаженої жінки з кожним ударом підгиналися коліна. Чотири тисячі разів на зміну гуркотів прес. Чотири тисячі разів хиталася підлога під мовби ватяними ногами жінки. Чотири тисячі разів доля оберігала її від падіння на сталевий стіл преса... Спочити б... спочити б... спочи...

...Мабуть, треба шукати жінку. Тільки не тут. Не просять йому Фросини.

Жінка буде як остання ласка й нагорода долі за все його терпке життя. І за нелюбу Ольгу, що з нею тільки вкінці примирився, і за смерть його родини всієї, за всі його великі сумніви, й за проклятий осколок, що точить діру до його серця. Треба йому дружину. Нехай буде й підстаркувата, йому негоже жити з такою, що годилася б йому в дочки. Нехай буде й не дуже гарна — адже жив із Ольгою, що й зовсім не мала нічого привабливого ні в обличчі, ні в поставі, а хай буде така, що їй можна розповісти про себе все, про всі свої вади, й щоб потому похитала головою, — а певно, й таке в житті може трапитись, а проте не сумуй: хіба ж ти гірший од усіх? Та ти, Лесіку, як приглянутись — то ліпший од багатьох, тільки вдачею скажений, а я все одно знаю, як із тобою повестися!.. І не вчиняй ти мою волю, а чини свою, як добре порадишся зі мною! І нагодую тебе смачно, й триматиму чистим і охайним, і пожурюся над твоєю бідною і клопотом, і звеселюся твоєю радістю, і не вимагатиму від тебе остогидлої вірності, — ти сам знайдеш мене кожної ночі не схожу на вчорашню, — і я завжди буду побіля тебе — недражлива, тепла, прихильна й вірна!..

Ого-о! Як розмірjався старий дереш, що навіть голос її, тої єдиної дружини, почув, і лице її погідне побачив, мов уже за руку взяв і пальцями її шаршаві пальці попестив!..

- І знав, про кого думає.

Про ту єдину з усіх жінок, що її, смертельно стомлений, спіткав був на шляхах своїх партизанських блукань.

...Була срібляста ніч, шурхотіла під ногами чорно-руда нехворощ, поруч, важко дихаючи, дибав смішний парубчак Митя Мороз, і вже вибились вони з сил, і вже тягучий, як м'яса, сон заліплює очі, й крайня хата, затінена густим вишником, і вузькораменна жінка, що боязко виходить на їхній стукіт, і скляна консервна баночка, в яку він хапливо наливає самогон,— ну, пий! — і здригаються од відрази її плечики,— пий, кажу, треба! — й ще слова, нікому тоді не потрібні: а мого вбили...

Оце вона.

Нікого він не буде шукати, а зразу піде в ту хату, сяде за стіл і просто скаже: ну, от я знову прийшов, і не виганяй, бо ти — моя доля, а я — твій камінний мур!

І це й недалеко. Село... село... а постривай, яке ж воно? Й звідки я в нього прийшов був?.. Та це не так важливо, якимось згадаю. Головне — звідки йшов. Адже так добре згадується: степ та степ, цвіркуни виграють на своїх пилках, та ще хом'як перебігав дорогу — заляк од страху, потім пирхнув і сірою стрілою метнувся в бур'яни...

От знайти б те село та поспитати про... зачекай же, а як її звати?.. Що це в пам'яттю — ну немовби клоччя в голові... немов туман сріблястими полотнами стелиться в пам'яті... Як тебе звати, ластівко?.. Й печальний усміх у очах, кольору яких він тоді так і не визначив у світлі тоненького, як хробачок, полум'я каганця — а ти ж хіба спитав мене?..

Тільки вуста її запечені розпізнав би, тільки невеликі довгасті, як диньки, перса розпізнав би, та гладенькі, аж рука слизається, круглі ноги.

Й ще тихе «ох!» — схвалення його сили.

Оце й усе, що він про неї знав, — а цього вже ніколи не забуде.

Переповнений надією, він пішов на люди.

І був дуже ласкавий до всіх — щоб десь душею побачила це й почувла та жінка.

А він її неодмінно знайде. Й це ж зовсім легко — згадати, де він блукав тоді.

Але ж скільки доріг він пройшов!.. А от добре ж пам'ятає і нехворощ на тій залежі, коли йшов навпрямки, й узвіз до села, й текучий холодний порошок під ногами, й перша скраю хата, така біла й охайна під новою солом'яною крівлею, й ворота зі штахетника, що зовсім не рипіли, й палісадник перед вікнами, й гінкі мальви в нім. Це ж так

ясно — є така хата на світі, а в ній чекає на нього наречена долею жінка. От тільки село... село... згадати те село!..

Згадає! Об дорогу розіб'ється, а згадає!

Тільки спіткати б її знов, то, може, й невігойна хвороба полишить його — хіба він так уже на тонке пряде?.. Та жила, що третєся об осколок, загойтєся, і він проживе ще... ну, скільки?.. та хоча б доти, поки дружина його постарієтєся, бо гірко молодій удруге запинатися чорною хусткою...

В доброму гуморі підїхав на лінійці до розташування тракторної бригади. Застав там і емтеєсівського механіка з летючкою, і бригадира, й обліковця. Обидва змінні трактористи порались коло двигуна: один знімав головку блока, другий спускав у бляшанку мастило з піддона.

— Що, виплавили підшипники? — здогадався Олекса. Й йому одразу стало парко.

Тракторний бригадир, той самий худющий тракторист із руками наче на шарнірах, що з ним першим Олекса був зазнайомився коло газогенераторного трактора, увесь засмикався, скажено округлив очі й посунув на Олексу.

— Т-ти!.. Г-гол-лово!.. П-пос-силай м-мене на фр-фронт!.. А не муч! П-посадили на м-маш-шини с-сопляків... і от-т!.. В н-нього в-вик-кип-піла в-вода... а в-він... щоб бочку д-до т-тр-рактора... т-то с-сам д-до б-бочки... і к-корінні к т-такій... п-потекли... А т-тепер!

Олекса хотів був напуститися на нього, та згадав фронт і одного-двох дурних начальників, що в скрутї — «мать-перемать! Розстріляю!»; люди нервують, метушатєся, а толку — катма, й сам начальник скисає; зайві втрати, й на цьому справа кінчаєтєся.

— Не панікуй,— лагідно поклав він руку на лікоть бригадира.— Бабіт у емтеєсі є?

— Т-та, к-кажуть, п-поган-ненький...

— Хутенько знімайте вкладиші корінних, перевірте ще й шатунні, й у емтеєс, хай позаливають. А ви тим часом підготуйте все, щоб потім тільки підшабрити й скласти. Коли я це знаю, то ти й поготів. Чого розпустив рюмси?

— Т-так ц-ціла ж д-доба... п-простій... м-муч-чите м-мене!..

— Знаєш,— нахмурився Копитенко,— я, може, скаженіший за тебе, а от же не кидаюсь на людей! А того шмаркача будеш їсти по ремонті. А я йому зараз тільки охоти додам. А тепер ходи тихо-тихо, а то злякаєтєся й побіжить до мами, а ми йому нічого не вдіємо — бо малоліток. Утямив, чи тобі матюками розтлумачити?

— Ох! — схопився за голову бригадир.— Аб-би ж ем-теес н-не п-підвела!..

— Все буде! — Олекса підійшов до механіка.— Живіть, орли залізни! Не кинете нас у біді?

Механік злегка підморгнув, і вони з Олексою одійшли.

— Треба дурнів трохи провчити. Хай дадуть парка́. А потім я їм тут же видам нові вкладиші. Так що ви не тривожтеся. Години за чотири складемо.

— Та якби в мене в коморі було щось тлусте... Проте кілограм кользової олії випишу. Таке в мене до вас серце добре!

— Видають на картки кілограм на робітника й пів — на утримання...

— Папір і олівець є? Напишу рахівникові.

— Ну, за кілограм... то нехай би й ще плавили... — за-сміявся механік.

— Я тобі дам! — погрозив Олекса.— Хабарники! — По-важно підійшов до трактористів і грізно: — Ну, то хто це з вас саботажник? Хто, питаю!

Хлопці брязкотіли ключами, від натуги жили набрякали на шиях. Обличчя були такі брудні від мастила, що ручаї поту не робили їх світлішими.

Зловивши на собі зацькований погляд одного з підлітків, Олекса з камінним обличчям сказав:

— Ти не лякайся, я от тільки хочу знати, хто твій батько. Чи не водиться за ним чогось такого... Бо справа твоя серйозна. Побачу, скільки годин ти будеш у простої. А там встановимо, чи то твоя економічна контрреволюція, чи злочинна халатність... А може, комсомольська організація розбере тебе?.. Одне слово, не лякайся, але справа твоя серйозна.

— Ой дядьку! З кожним може трапитись... — заступився за винуватця його напарник.— Микола тільки три дні на тракторі...

— Та коли кожен із вас, підсвинки, щотри дні псуватиме трактор... це ж скільки буде на рік? Арифметику знаєш?! Ну, дуже сильно не лякайтесь, живіть, а я піду до телефону район будирувати... А лякатись не треба.

— Та, товаришу голову, ми, чесне слово, за три години переберемо весь як є мотор!

— Чуєш, бригадире, може, й справді все оце від дурної голови, а не зумисне? Ти тут уже сам розберися зі своїм кадром, може, й не будемо робити відповідних висновків?

Механік підкинув:

— А я, на вашому місці, судив би його!

— Та коли ж шкода його матері! — Олекса прицмокнув і торкнув віжкою обтертий бік коня. — Після всього, бригадире, складеш мені на нього характеристику... — Хлопці вже чіпляли до залізного триніжника лебідку виважувати блок. Гукнув: — Незадовільну! А як хутко зажене трактор у загінку — то посередню! Н-но, саботажник!

Переїжджаючи місток через балочку, згадав, як він тут уперше зустрівся був із Сисоєм Карповичем. Усміхнувся: люди нарекли це місце — Сонів місток. Отак виходить: і не гадав Козюренко, що залишить по собі пам'ять... І настил зогниє, і прогоничі, а там і палі, збудують новий міст, а й той буде так само Сонів. Хитав головою, всміхався лагідно — Сонів місток... Гаразд, от тільки б усе згадати про ту жінку...

9

Щастя близько, але никає десь далеко.

З Парадоксів Життя.

Разом із радістю, що увійшла в серце в образі далекої-далекої жінки, яку він мав віднайти, сірим, лахматим павуком почав кублитись у всьому його естві страх.

Якби Олексу спитали, чи боявся він у бою, у відповідь почувли б круту лайку й загадково-саркастичне: «А ти сам спробуй!»

Олекса пробував, і не раз. Напочатку огидно тремтіли ноги, замерзали губи, а потім, одерев'янілий, кудись біг, щось кричав, доля підказувала йому, куді стріляти, коли падати, коли знову підводитись, і все кінчалось тим, що раптово наставала тиша, й, розпалений нею, Олекса метушився, а потім валився долілиць на соломі в теплій хаті й спав десять, двадцять хвилин, поки не трясли його за комір — устай, сюди-перетуди! — знову в наступ!.. І день крізь день, тупіючи від безсоння і втоми, він уже звивав до страху, він був десь у нього в животі — холодною, тугою грудочкою. А решту тіла вже й не відчував. Тільки думка ворушилась — коли б не поранило. Та ще й у живіт — в ту саму холодну грудочку.

А от теперішній страх був зовсім інший. Він не проходив із часом, не полишав його ні вдень ні вночі. Боявся Олекса свого осколка, боявся нагло померти, бо як тоді знайде він свою долю? Боявся підманути жінку, що на нього

чекає. Безперечно, жде. Дарма, що він залишив її сонну, не пригорнув востаннє, не пообіцяв — чекай мене, хоч перед смертю, мовляв, а прийду!.. Але ж вона не дурна й повинна розуміти — в такі часи ніхто не дає обітниць, під час війни в чоловіка треба вірити, як у бога, що нікому ніколи не подав про себе знаку. Просто вірити, й усе. Хіба вона не бачила, що припала йому до серця, — пестив, як молоду дівку, й терплячий був, і не вилаявся жодного разу, й не одвернувся до стіни, й на руку свою поклав її голову, й розпущені коси гладив, поки заснув. Не дурна ж вона, щоб не помітити цього. А з іншими він так не валандався.

А тоді, як він її знайде, осколок йому вже не страшний. Утихне серце, не торохтітиме кляте залізо об ту жилу, що її чіпати ніяк не можна, заплаве осколок жиром, і плювати тоді Олексі на всілякі лікарні. Він і тепер туди не йде, хоч на комісії у военкоматі стрижиківський лікар Микола Андрійович займав — чого ви нас обминаєте, знаю, що у вас там, — і націлював палець на груди — приходьте в амбулаторію, обслухою... А-а, Миколо Андрійовичу, здоровий я, не зачавить мене ні осколок, ні баба в три обіймища!.. От якраз останньої стережіться!.. Ну, тоді вже краще повіситись!.. А монахи ж живуть!..

Лікар Микола Андрійович перечитував про себе півголосом:

«Симптоматика «моменту ушкодження»: вдар у грудну клітину, не пов'язаний із окремим пострілом, вибухом, а тільки із загальною картиною вогневого бою, випадковим вибухом (анамнестично встановленим не тим, хто постраждав), повільна чи раптова втрата зовнішніх сприйнять — свідомості, пов'язана з настанням і наступним поглибленням шокowego стану. Поява болю, як однієї з ознак виходу із шокowego стану в процесі реабілітації шоку.

Поступове відновлення сприйнять — через порог — від найсильніших подразників до слабких...»

Микола Андрійович замислився.

«Чому ж не оперували?»

Гортав сторінки, шукав пояснення...

...Страх спонукав Олексу діяти. Йшли підводи на залізничну станцію за добривом, сів із ними й сам. Прихопив свою друкарську машинку. В майстерні обережно поставив на стіл, одімкнув футляр. «А гляньте-но, хлопці!..» —

«О, «Еріка», гарна машина, може, продасте? Півтора «шматка» викладу...» — «А вона мені самому подобається! Ви зробіть мені літери українські, та гарно зробіть, щоб грамотно друкувала!..» — «А зробимо так, що писатиме прикладно, як у Тараса. Тільки викладай, чоловіче добрий, чотири карбованці!..» — «Та я і п'ять не пошкодую!..» Ре-гочуть: «А може, п'ять п'ятдесят?.. Чотири карбованці — це по-вашому чотиріста! От деревня!..» — «А може, сотню скинете?..» — «Аж ніяк не можна, ось погляньте — преї-скурант!..»

З досадою на те, що німці не здогадалися випустити машинку з людськими літерами, крекчучи, відлічив Олекса чотири сотні й забрав квитанцію. Пообіцяли зробити за десять днів.

Дуже нетерпеливилось Олексі, та що вдієш. І як випадала вільна хвилина, обмірковував, що ж саме друкувати. Складати книжку про своє життя Олекса почне аж тоді, коли знайде свою дружину (так він уже називав омріяну жінку). А тепер про всякий випадок буде писати їй листи, а тамтоді, як знайде її, дасть прочитати: от, мовляв, писав же до тебе, думав про тебе, все як є обписував, та тільки не знав, куди слати свої, можна сказати, білі голуби...

Або ще не так: жона шукає його сама, розпитує подорожніх, пише аж у Наркомат оборони — живий, чи вбитий, чи пропав безвісти?.. Й це триватиме, либонь, довго-довго, а тим часом осколок... І от зостануться тільки його листи, й вона, така білолиця в чорній хустці, ковтаючи сльози, говоритиме з його душею. І так навіки й залишиться удовою, бо ж після Олекси чи зможе знайти такого гарного чоловіка?.. Ні, не кинеться вона на першого-ліпшого, жінка вона вірна й статечна!

І так волів тепла сердечного й затишку, що й забував про те, що не тільки не знав імення своєї лагідної голубиці, ба й свого не сказав їй...

Дуже тишився своєю друкарською машинкою, коли забрав її од майстрів. Цілісінький вечір, навіть прихопивши й частку ночі, на подив Марті (а про Саньку годі й казати — аж повискувала від захвату), клацав одним пальцем, і виходило гарно, як у газеті: «олексакопитенко», «ОлексаКопитенко» й, нарешті, «Олекса Копитенко». Й коли дійшов такої премудрості, гримнув на Саньку й почав писати свого першого листа.

«Оксано, ластівко, здрастуй!»

(Він був певен, що дружину його звать саме Оксаною. Бо невже ж таку гарну й ласкаву могли наректи ну, скажімо, Приською? Та якби так сталося, то довгогривого, що хрестив її по-шкідницькому, мало було б і розстріляти!..)

...Ти ж мене пам'ятаєш, присейбо, не забула — ну, я той високий чорнявий партизан (а зараз, скажу тобі, ну не так щоб дуже посивів), зайшов до тебе вночі з парубчаком, котрого звать Митею Морозом. І хоч я тоді попросив у тебе горілки, та не думай, що Олекса — гіркий п'яниця, дуже я охляв тоді й застудився, бо, як убили Петра Пукася, цілісінький день ховався од німців і гнидників-поліцаїв у плавнях. А сталося це через те, що в мене в диску вже не було патронів, а останню гранату свою віддав я Пукасеви, щоб, поранений, він не корчився у фашиста в пазурах, а вмер по-геройському.

А ти добра й неспесива, бо ж щастя було мені від тебе, й долю мою ти, мабуть, благословила: не дізнався про нас ніякий фашистський пес, і жоден скурвий син — поліцай не перестрів нас із Митею до самого партизанського загону, а в нас же, кажу, ні одного патрона, ні гранаті...

Й спочивав я тоді в тебе, й нічого між нами такого не було (тут Олекса подумав, що його «забудькуватість» дуже сподобається Оксані), але запала ти мені в серце на все життя, бо знав уже тоді, що станеш мені вірною дружиною, а я тебе обороню від напасті, а хоч би довелось життям накласти. Й ти не думай, що я сякий-такий, — крім покійної Ольки, з жінками я не знався, ти будеш моєю першою і останньою...

(Тут Олекса зупинився і подумав собі, чи ж повірить Оксана в його незайманість, та потім вирішив, що щира правда для жінки саме та, яку вона воліє почути, й продовжував).

Й кажу ж тобі — хоч між нами нічого такого й не було, та я і не посмів би займати жінчину, з якою мені брати чесний шлюб. Так що, бачиш, кращого чоловіка тобі не знайти.

Ну, а бити тебе я ніколи не буду, хай мені рука всохне. (Олекса покректав, почухав скроню і писав далі). Й Ольку я ніколи не бив і не лаяв, це й люди можуть посвідчити. Й умію я всякої роботи, так що будеш ти в мене, як у бога за пазухою. І ми будемо доброю парою, і про нас не казатимуть: «Який їхав, таку й здибав», бо і я — мужик хоч куди, й ти в мене — як пишная пава... Й ще кажу тобі,

що як захорієш, що й підвестися не зможеш, то я не ціпитиму зуби, а й борщу тобі зварю, і каші (тут Олекса трохи замислився, похитав головою і дописав), й узвару, ще й нагодую із ложечки... (Олекса аж розчулився, довго кліпав і жував губами). Як бачиш, усього тобі заробив і до хати приніс, усім ти дуже вдоволена, й нема чого тобі роздивлятися на всі боки, а зразу ходімо до загсу. А тоді вже можеш, як усі ви вмієте, й кожуха до мене вивернути, та тільки не дорікай мені приймами, а то... (Останнє звучало як погроза, й Олекса старанно забив його хрестиками).

І от як ми вже з тобою побралися, то спасибі тобі, Ксеню, що ти за мене пішла. Й обіймаю тебе, наче молоду дівку, й цілую в сахарні уста.

Й ще забув тобі сказати, що коли я помру, то ти, мабуть, одержуватимеш гроші за мої ордени. Так що за мною не пропадеш.

Твій чоловік Олекса Феопенктіювич Копитенко».

Вкладався спати з притаєним почуттям виконаного обов'язку. Й коли погасив світло, довго ще висвічувалось йому з темряви погідне лице його останньої втіхи.

А уві сні стояла вона перед ним прозора, мовчазна й печальна.

Прокинувся, як тільки-но заводилося на світ. Марті, що вже поралась у хаті, сказав дуже лагідно й довірливо:

— Ось нате, Мартуню, ці папери й сховайте від Саньки. А якщо зі мною щось станеться, і прийде жінка, така височенька й зграбна, й розпитуватиме про мене, то віддасте їй моє писання і скажете... ну, по своїй душі. А я вже добре знаю, яка у вас душа...

Й лагідно й печально кивала жінка на його мову — а скажу, скажу, чом би не сказати, як у чоловіка так взрушилась душа, як близьке його щастя никає десь далеко...

10

Соромся творити добро...

З Парадоксів Життя.

Фросині Ковалісі випадало працювати в Мартиній ланці. Приязні до молодички Марта не відчувала — згадувались ті часи, коли Фросина безсоромно тягалася з Танасом, це з тим понурим недолюдком, що возив був Марту на

розправу до німців. Страх і огиду до Танаса перекардала жінка й на його родину, та, коли поліцай злигався з Фросиною, і в сім'ї його почався крик і лемент, щиро співчувала передчасно постарілій і забреханій Оляні.

Напочатку Марту просто жахала Фросинина прихилистість до жорстокого, нелюдськи хмурого гевала, та потім зрозуміла — не було в нім нічого, що могло б принадити звичайну жінку, а от для чуттєвої молодиці, що тривалий час прожила зі слабким, як вона всім жалілася, чоловіком, Танас був справжньою знахідкою. З цим можна було несамовито повискувати, зойкати, кусатися. І якоюсь мірою прощала Марта цю химерну, як для неї, жіночу вдачу.

А що нічого не діставала Фросина від свого полюбовника для душі, для серця, може, й щезло її останнє людське почуття до дужого жеребця. І от — ненависть і та граната, що поклала всьому край. Чи легко було Фросині зважитись на цей крок — Марта не знала. Мабуть, таки важко. А хто несе важку ношу, тому поступаються дорогою. Отож і поступилася Марта своєю крутою ненавистю і цій жінці.

Фросина прийшла в ланку нещиро запобіглива, навіть улеслива. Й у цьому Марта розуміла її. Знала — важко жінці. І з самого початку дала згоду на мир.

— Як хочете, то ставайте в ряд зі мною.

І так спішила Фросина сподобатись ланковій, що рвалася поперед неї, — молода, неспрацьована, — потім переходила на Мартині рядки й ішла їй назустріч.

— Та не треба, — відмахувалась Марта, — чого б це ви й за мене робили!

— Треба... бо ви в нас... ви вже стільки сили вклали сюди... за десятьох таких, як я, ледачих!..

— Ну, не треба! Кажу ж!.. — Марту тішило, що молодичка охоче працює, а це для робочої людини найкраща похвала.

Та коли на Фросину раптово нападав містичний страх, і вона, тремтячи, припадала всім тілом до Марти, — ой, боюсь! Стоїть перед очима чорний, камінний стоїть!.. — ланкова й сама лякалася, і їй осоружні були ті нечисті обійми.

— Та господь при вашім тім'ї! — м'яко, але настійливо відпихала вона майже збожеволілу жінку.

І ця неврівноваженість, несамовитість ще раз пояснювали Марті колишні нечисті Фросинині любощі.

Жінки з Мартиної ланки не приховували своєї ворожості до розхристаного минулого Фросини.

— Марто, гей, Марто,— гукали з рядків.— Щось Просина напосілася на вас, либонь, знов до себе голову переманить. Прахтика!

— Тю на вас, навіжені! — грозила їм пальцем ланкова.— Чи котрусь за коси потягати, щоб разом із молодницею і мене не паскудили?! Маріє, ти в мене наслухаєшся!.. Як кожну з вас добре потрусити, то й ваш запічок у сажі!.. Тут плантація, а не помийниця!.. А не подобається, то киш із ланки!

Фросина зіщулилась, затулила руками розпашіле лице, тихо плакала. Їй аж стогнала від бажання збігти кудись світ за очі — до ставу, до глибокої прірви, до зашморгу на бантині.

Та згадувала Олексині слова, як підвозив її додому з району,— щоб, мовляв, за нею правда була — мозолі на руках... та добре слово до людей — нехай би вони її і ганили,— й тільки жалілася Марті — а й чим же мені гріхи спокуювати, скажіть мені, Мартуню?.. Ну, якби монастирі були, то клала б на каменю поклони... а тут... це ж і голова казали, щоб тільки руками в роботі відмивала гріхи, то чого ж вони ще хочуть од мене?.. Бог — і той прощає грішників, а люди хіба більші за бога?! Ну скажіть мені!

Мартина філософія була давно вивірена.

— Треба робить,— сказала твердо.— А слова різні на вас — як грудка воску, довго ними битимуть — вони розм'якнуть.

— А може б, мені до вас коли-небудь зайти? — випрошувала ласки очима.

Марта довго мовчала. Зітхала. Їй хотілося бути доброю — молодичка зараз у біді. Але ж коли всі люди були в нещасті, чи була Фросина причетною до нього, чи хоч крадькома в себе в хаті заплакала над чиеюсь долею? Сама вона прагне співчуття і ласки, а чи ж віддячить комусь тим самим?.. Не показувало на те, не йшлося...

— А чого вам у мене треба? Поплакати разом зі мною над удовиною долею? Вам того не потрібно, свого чоловіка забули за місяць.

— Я ж молода, дурна...

— Коли людина визнає себе за дурну — ой, не дурна вона!... І ще б що ми з вами робили? Я от місяця собі не знайду — од сина вже третій місяць нема звістки, а ви мене, либонь, пожалієте? Чи прийдете поглянути на мою Саньку,

щоб. потім гордитись: а я таки розумніша за тих Музик... І цього ні вам, ні мені не потрібно. А жаліти вас... у ланці я нікому не дам вас на поталу... але й жаліти не маю за що!

Й, випроставшись на весь свій немалий зріст, спокійно, з незлим усміхом глянула молодиці у вічі.

— Отак, так...— опустивши очі, закивала Фросина.— Ні від бога, ні від людей...

— Що я вам скажу... є у вас втіха. Люди недовго тримають зло в пам'ятку...

На цьому й закінчилась Фросинина спроба тісно зблизитись із ланковою.

А Марта міркувала ще й інакше.

«Ну, от почне ходити та напускати жалю і переманить до себе Олексу Феопенктіївовича... Чоловіком він мені не стане. А от хоч одна жива душа в хаті — як мені бути без нього?.. Слово добре скаже — в мене тепліше в грудях... А він же добрий — то тільки Ковалиха з матінкою своєю настрахали людей його вдачею... Нехай буде в хаті хоч такий — чужий, але добрий... Не віддам його Просині!..»

Й удома, аби бути чесною і нелукавою, сказала до похильця:

— Ви б, Олексо Феопенктіївовичу, наслали б Миколу Андрійовича на ту... Просину... Щось із нею коїться... аби не спричинилась... Ввижається їй різне... боїться... а сама до лікаря не піде. Ми ж бо, сільські, як руку-ногу не вітнемо, то й не ойкнемо...

— А дідько її не візьме! Та, проте, зроблю по вашому слову.

Другого дня вранці під'їхав лінійкою до Ковалихи. До хати не заходив, постукав пужалном у віконницю.

Вискочила Фросина, зайнялася густим рум'янцем.

— Та заходь...те...

— Ніколи,— буркнув Олекса.— Хутенько переберися в чисте й виходь.

Хвилини за десять Фросина вибігла в зеленій кашеміровій сукні, в квітчастій хустці й у туфлях набосоніж. На обличчі — помітні білі плями погано розтертої пудри.

— Сідай позад мене.

— Та й куди ж мене повезете? — розсипалась грайливим смішком і могутніми гарячими коліними стиснула його стегна.

— В загс.

Жінка довгенько мовчала, потім заплакала.

— Чого рюмзаєш?.. Нічого з тобою не станеться. Покажеш своє метефе лікареві. Послухає, дасть ліки.

— Нічого мені не треба.

— Поговориш у мене!

Тиск її колін послабився.

— Спиніть, хай я злізу.

— Пужалном?.. Ти мене знаєш!

Жінка знову захникала.

— Ле-е-сику!..— простогнала.

— Олекса Феопенктіївич! — поправив він.

До лікарні завів її за руку.

Зайшли вдало, лікар Микола Андрійович саме виглянув із кабінету, закликаючи чергового пацієнта.

— А-а,— впізнав він Олексу,— сам голова колгоспу на решті взявся за розум! Ну, заходьте, послухаю вас.

Чималий натовп під дверима розступився, пропускаючи Олексу з жінкою.

— Я, Миколо Андрійовичу, привів до вас оцю доходягу,— вказав позад себе великим пальцем на Фросину.

Лікар озирнув могутні форми хворої, всміхнувся самими очима.

— Заходьте, прошу. Проте вона,— зміряв молодичку поглядом із ніг до голови,— жодного разу в мене не була.

Олекса сів навпроти лікаря, жінка стояла, склавши руки на животі.

— А ви сідайте он там,— лікар вказав на кушетку.

— От що, Миколо Андрійовичу,— Олекса крутив перед собою кашкета: лікаря він хоч і не боявся, зате дуже поважав за вченість.— Ця молодичка, як знаєте, вчинила геройський подвиг, а це щось скисла... Не спить, не їсть, не п'є — все їй гірке, й усе той ворог народу стоїть у неї перед очима, й ніяк од нього не одхреститися. То я на вас покладаюсь, як на камінну гору, зніміть із неї той пристрій. І не думайте нічого такого — просто мені потрібні робітниці, та й жаль буде, як усе оте диво опаде, й мужикам для бадьорості ніде буде очима попастися...

Злякано позираючи на лікаря, Фросина почала розстібати сукню.

— Не треба,— махнув на неї лікар, і до Олекси: — Типовий астеноневротичний синдром.

— Син... дром!..— покрутив головою Олекса.— Йї подумайте: від такої дурниці — таке нещастя!

— Нічого страшного. Госпіталізувати не будемо. Ось ви-

пишу мікстуру — її потім доведеться ще повторити, й снодійні таблетки. А на роботу треба ходити, дуже корисно.

— А в мене й серце болить! — подала голос Фросина.

— Де? — наставив на неї вухо лікар.

— Ось тут-о, — вказала жінка на праву грудь.

— Як ліки вип'єш — перестане, — без тіні усміху сказав Микола Андрійович. Ще постукав гумовим молоточком їй під колінками, показував пальця то збоку, то вгорі, то низу — дивись сюди! — потім звелів заплащити очі й доторкатися пальцем до кінчика носа, — ну, чудово, чудово! — Сів за стіл і виписав рецепт.

— А може б, послухали мене рурочкою? — засовалась хвора.

— Дуже довго тебе слухати, — сказав Олекса. — Поки обійдеш із усіх боків...

Рецепт Микола Андрійович подав Олексі. Підійшов до Фросини, поплескав по плечу:

— Ну, хвора, йдіть. За тиждень-два будете, як грім... А ви, Олексо Феопенктейовичу, посидьте.

Жалібно покруктуючи (хвора ж!), Фросина залишила кабінет.

— Ну, хворий, роздягайтеся, послухаю вас!

— А я і не хворий, Миколо Андрійовичу, я — мертвий!

— Овва! Оце так виклав!

— Давайте без жартів, докторе. Ви вже знаєте по военкомату мої болісті, то поміч ваша мені потрібна, як мертвій бабі кадило.

— І все ж... Вам потрібен особливий режим.

— Це і я знаю. Та мені краще врізати дуба, ніж дотримуватись режимів... От нічого так не боюсь, як тюрми. Бо там оті режими — й звичайний, і посилений, і особливий: про сало не смій і подумати, про м'ясо забудь, яке воно, а молоко виплюй навіть уві сні...

— Але ж і вам хочеться прожити якийсь зайвий рік понад те, що призначено?

— Гм!.. Звичайно. Але не так, як у пісні: «Не їж хліба, не пий води...» А смерть... і тутечки, як на війні, — знаєш, що вмреш, та тільки не відомо, коли ж саме... Мені й на війні казали: «Не наїдайся перед боєм». А я собі всю тушонку із ензе виїм, а там — хоч вовк траву їж!.. Це — щоб злішому бути... От на собі перевірте: їж саму кашу, то одразу на сон хилить і робишся добрий-добрий — ладен полоненого німця аж до штабу довести. А коли обгризеш доброго маслака, о, тоді — грр!.. Ну, звичайно, шуткую... Так що не

буду я, Миколо Андрійовичу, показувати вам малювання в себе на грудях, бо все одно ви не бог, щоб мене наново зліпити з глини. Щиро дякую за ласку, та тільки правди ви мені все одно не скажете, а збрехати я і сам собі зумію!

— Ну, що ж, може, ви й маєте рацію... А тепер щодо тієї молодички. Мікстуру хай п'є сама по столовій ложці три рази на день до їжі, а от таблетки видавайте їй по одній на ніч. Бо стукне щось у голову, ковтне всі десять — і вже не прокинеться.

— Не мала баба клопоту... — нахмурився Олекса.

— Ви її самі до мене привели, ви й подбайте.

— А правда ваша, доктор, правда... Й ще я вам повік не забуду, що врятували мого Володьку... бісового сина!.. Це так кажу, бо двічі спасав його... А от яку дяку маю — розпрощалися, то й досі трикутничка мені не надіслав!.. Ну, я після цього й шукати його не буду. Живи, мовляв!

Своїми обома міцно потиснув руку лікареві й пішов, скоріш за обов'язком, а не од важкого серця бурмочучи до людей у коридорі — й чого б це я під сінокіс хворів!.. Хворіли б уже взимку!..

Коло хвіртки, повиснувши руками на стовпчику, чекала на нього Фросина.

Улесливість і страх коливалися на терезах її нехитрої душі.

— То що вам сказав Микола Андрійович? Чи не зостанься я від тої хвороби без тямі?

— Та в тебе її ніколи й не було. Так що не тривожся... Сідай, підвезу. А там хапай сапу та сидора — й у ланку. А надвечір зайдеш до аптеки й забереш ліки. Що в пляшці — питимеш по столовій ложці три рази на день, а пилюлі... — Олекса замислився, — то тільки по одній на ніч. — Він внутрішньо всміхнувся і, щоб застерегти її від небезпечного кроку, додав: — Бо як ковтатимеш дві чи три, то нападе швидка Гапка.

— Ой, то я їх зовсім викину!

— А як зовсім не ковтатимеш, то буде зовсім навпаки... Так що зваж і не спробуй мене перехитрувати — живіт на тебе викаже!

Тепер Олекса був певен, що припис лікаря виконуватиметься точно.

Зсадив Фросину недалеко від її хати й звернув до аптеки. Білолиця й мідноволоса аптекарка, хутенько розсипаючи цифри на рецепті, строго сказала:

— П'ять тридцять шість.

Олекса, хоч і не був скупий, буркнув про себе: «Чий обід, а старцям клопіт!..» — заплатив, квитанції не взяв.

— Тут прийде така,— й зобразив двома руками кулясті поверхні великого радіуса — спереду й іззаду,— так що їй оддасте.

Виходячи з аптеки, невдоволено подумав: «І якого дідька я такий добрий став? Зовсім із глузду з'їхав! Яка стидоба!.. Ну, нічого, Прісько, я тобі ще покажу, де кропива росте!..»

Сердито цвѣохнув батогом, покрутив головою.

«Старієш, Олексо, старієш!..»

1

Хоч нікого в мене немає, але ти
в мене є.

З Парадоксів Життя.

Буланій, збуджено похропуючи й постукуючи лінійкою, що тягав за собою, смачно обмацував рухливими губами й виривав густу траву, підводив голову й, розумно косуючи на господаря фіолетовими очима, перемелював траву могутніми щелепами, аж виступала зеленава смага в кутках його сіро-чорних нижніх губ. Невеликі опушені вуха, схожі на згорнуте в ручочку сухе листя глухої кропиви, щулились, повертаючись на басовите гудіння джмеля, що сотав безладні спіралі над блакитно-рожевим і білим квітом конюшини. Стрімколистий горобиний щавель кінь брав обережно губами, як ласощі.

Лискуча шкіра на крупі в коня нервово тремтіла в передчутті настирної мухи чи огидно-жовтого гедзя. Розкішний хвіст жив сам по собі, осипаючи круп чорними іскрами, а то й розвивався на вітрі, як бунчук.

Коневі було років шість, він був лагідний, справний роботяга, без злої пам'яті на лютого коновала, що зробив його мерином. Він і не пам'ятав, що був колись брикливим

жеребчиком, і присутність на випасі кобилиць уже не хвилювала його. Тільки зрідка влітку на осонні втрачена його стать м'яко й безсило нагадувала про себе, й мерин стояв здивований і сумний. Але то бувало дуже рідко. Воно приходило й щезало, як сон, так само радісний і сумний, як, либонь, у людей політ уві сні.

Й коли проходив цей сумний кінський сон, меринок бездумно впивався своїм конячим щастям.

«Йому легко, — думав Олекса, тепло й стомлено позираючи на коня. — Адже він відає тільки про життя і нічого не знає про смерть. Не носить ні давньої печалі про рідних, ні образ, змиряється з рабством, із залежністю, і щастя для нього — то повні ясла й ще спочинок — коротка дрімота над переїздами. Й любов його коротка й чемна — тихе іржання. І жодного обурення — щоб серце калатало й вивалалося із грудей».

Любив Олекса коней — від самого дитинства на все життя любив. Ще відтоді, як хлопчаком, махаючи руками, мов крильми, охляп гасав на коні толокою, як голяком, сухорембрій, в сонячних лишаях, заганяв коней на глибіню у ковбаню, як виводив їх на ніч і сторожко дрімав на свиті, вслухаючись у заспокійливе кінське хропіння, як одчайдушно переймає і повисав на вуздечці в схарапудженого коня, що поніс, як уже в армії укоськував лютого жеребця, що намагався гризонути вершника за коліно, як чистив, закладав у драбини сіно, як напував свіжою водою, як, налігши плечем на люшню, допомагав завзятим коням на узвозі, як гатив пужалном по боках засмиканих коней у багнистому яру, — й тоді любив.

Думав про часи, коли зведуть коні, — й порожньо ставало в душі. З конем у Олекси пов'язувалось відчуття волі, краси й довгого-довгого життя. Можливо, тому, що кінь супроводжував селянина від самого народження до смерті. Й росли разом, і працювали разом, а от кінь умирав за двадцять — двадцять п'ять років, і людина міряла свій вік на кінський — і ой багато ж виходило!.. Коні вмирали від праці, а ми працювали й усе жили й жили!.. Й краще не дждати б того віку, коли останній кінь на землі, ні, не проірже на весь світ, а тихо зламається в ногах, повалиться — і в очах вже не світлитиметься синя печаль, а холодцем застигне білувата смага!

Може, тому так болісно переживав був убивство лоша-ти, коли одвозив свого пораненого названого сина до партизанського загону, що в розпачі стріляв у свою любов...

І це було для Олекси теж природно — люблю тебе, моя мила так, що аж убиваю...

Ось і буланого любив — без зовнішніх ознак прихильності, так, як мужикові треба любити жінку, — щоб і не відала про те. Й сьогодні долюблював його востаннє; завтра ж бо, припнувши на довгому поводі до воза, одведуть його в Хлібодари, бо й він у числі чотирьох коней, мобілізованих на війну. Серед інших коняг у конюшні буланий був із привілейованої верстви, яку й годували краще за інших, і доглядали, бо він — «фонд РСЧА». Він із тих, що зрідка дримають у вагоні «80 чоловік і 16 коней», що, прибувши на глухий полустанок, потрапляють до рук літніх вусатих їздових, а ті запрягають їх у висококолісні повозки чи в гарматні запряжки і — вйо! — ближче до гуркоту й безнастанних жовтих спалахів на нічному виднокраї, по розкислих дорогах, над якими теж гуркіт моторів, кулеметних черг і жовто-чорних кактусів бомбових вибухів.

Ось куди проляже завтра путь буланого. Й найбільше милосердя до нього, пораненого, як буде сотати ногами в переплутаній збруї, — одиночний постріл із подряпаного карабіна, після чого їздовий у фуфайці, підперезаний брезентовим ременем, тільки втре спітніле чоло.

Тож нехай сьогодні попасеться востаннє досхочу на некошеному лузі під мирним небом і теплим сонцем. Оце й уся йому ласка.

Тією ж підводою, до якої буде припнутий і буланий, поїдуть завтра до военкомату й троє літніх мужиків, колишніх «негодників». Десь за місяць після попереднього пересвідчення вони вже встигли набратися доброго здоров'я. З ними й комірник — рудий чоловік з поглядом-бритвою, що панахає навкіс, Фросинин дядько. Дуже неохоче й повільно здавав він комору молодіці, що ще й не навчилася до ладу клацати на рахівниці. Корив старий фахівець її повним неуцтвом, нерозторопністю, а то й гримав: дурепю, за що берешся? Жінка тільки кліпала, ніяк не здогадувалася заплакати й побігти до голови — не хочу я, мовляв, цього лиха, та зоставте нам розумного чоловіка! На все, що казав роздосадуваний фахівець, кивала згідно, але й пильно придивлялась до ваги, коли переважували різні змітки збіжжя, ячну крупу й пересохле сало. Але й збіжжя того було як кіт наплакав, і сала не вистачило б затовкти сукупний борщ на поминки, то й не залишалося часу Фросининому дядькові навіть до кінця вилити свою пекучу досаду.

— Ну й наберетесь ви з нею лиха! — востаннє похитав головою, підписуючи акта.

→ А ти гадаєш, що за тебе мені подякують на фронті? — сказав йому на те Копитенко. Але й заспокоїв чоловіка: — Мабуть, і там важитимеш крупи й сало. Тільки там у тебе не буде стільки родичів.

Все менше й менше залишається в колгоспі мужика. А завтра починається сінокіс. У колгоспі всього дві косарки, а заливних луків — триста п'ять гектарів. І треба вчасно скосити, висушити, згребти, скласти в копиці, вивезти й заскиртувати.

Як захоочення дозволяють видавати десять відсотків сіна тим, що доведуть зайняті ділянки сінокоосу до пуття. Отже, робота від десятої копиці. Навряд чи приманиш когонебудь на цей калач...

Дзвонив Олекса в Хлібодари до самого Івана Павловича.

— Тобі не зрозуміла постанова? Чи ти, голубе, вважаш, що я можу її змінити?

— Але ж...

— Ніяких «але»!

— Так сіно ж пропаде!..

Трубка на другому кінці проводу тільки важко дихала. Врешті обізвалася люто, з притиском:

→ Товаришу Копитенко, то не вашого розуму діло!

Й у телефоні зашелестіло й клацнуло.

Після того відбулося засідання правління. Сінокіс розподілили на бригади. Вирішили довести завдання до дворів.

— Отже, ясно, — всміхнувся Копитенко, — кожен одержує десять відсотків сіна. — Іване Миновичу, — звернувся голова до дідка-бухгалтера, — ми люди темні, скажіть ви нам — яка ж це виходить копиця?

— Ну, звичайно ж, десята!

— О! — підніс пальця догори Копитенко. — Достеменно десята! А скажіть, Іване Миновичу, чи можемо ми на полі виважити сіно?

— Та в нас же нема кінної ваги!..

— О! — знову завважив Олекса. — Важливо, щоб кожен знав свою зароблену десятку копицю і щоб вона не була більша за перші-ліпші дві інші... Отак, бригадири, й скажіть косарям — десята, мовляв, копиця, а інакше — то буде порушення закону! Й облік копицям вести пильний на кожній ділянці, аж поки заскиртують сіно на суходолі. А щоб не перетягали сіна з чужої ділянки на свою, поставте сто-

рожив! І — щоб мені десята копиця, а не п'ята! Так і скажіть.

— Але ж це буде... знаєте що?! — подав голос обліковець тракторної бригади Козуб.

Олекса нахмурився. Потім стомлено й без особливого притиску спитав:

— Ти сам косити підеш?

— Хоч і важко мені... таж сінокіс... і ще корова в тещі. Така кон'юнктура...

— Добре, — одразу пристав Олекса на Козубові сумніви. — Зробимо всі так, як ти зробиш. Одержиш те, що заробив, як усі. Й нікому виписувати сіна з колгоспної скирти я не зможу. Й це моє тверде слово. Більш запитань нема? Ну, з цим покінчили...

Що ж, сінокіс для села — це свято. Веселе, як і кожне свято, й тяжке, як похмілля...

А для тебе, буланій, свято кінчилось, хоч сьогодні ти ще зі мною... Поїдемо, поглянемо, як там пастухи пасуть-випасають... яке від того буде молоко й щоденний приріст у вазі...

Копитенко сів на лінійку, коня не гнуздав, — буланій був сумирний і слухняний, нехай по дорозі й ще скубне, — натяг ліву віжку, лінійка перехнябилась, затим випросталась і пружкою луговою доріжкою покотила на шлях.

«Отак, Оксано, — думав Олекса, — то посівна, то сінокіс, а там жнива, й ніяк до тебе дороги не знайду... А ти ж на мене чекаєш, а я от візьму та й нагло помру, бо нема мені на кого зіпертися душею... Ти — єдине моє бажання... Коли нічого не бажає молодий — то і є щастя, коли нічого не хоче старий — то вже смерть. Ти — мій рятунок од смерті...»

Буланій біг розміреною риссю, в конячій захопленні кивав головою, і жилки на шії, тугі, як дроти, перекочувались під тонкою лискучою шкірою. І Олекса заздрич йому — бездумності його, силі, незлостивості й невідомій будучині, бо своє майбутнє Олекса знав.

Положистою доріжкою з'їхав навкіс косогору в балку, де збилося кілька десятків корів. Більшість із них бродила в іржавому болоті рудки серед густої осоки, деякі розкошували на анемічно-блідому типчаківі на моріжку, що прилягав до болота.

Меткі підпасичі, забачивши голову колгоспу, кинулись виганяти найхитріших корів, що нагорі забрели у мішанку. Олекса для порядку погрозив їм батогом.

— Ось оштрафую по п'ять трудоднів!.. І старшого вашого!..

Пастух, сухенький дідок із погано підстриженим клинцем борідки й із глибокими ямами в щоках, тримаючи під пахвою старезну вовняну свиту, неспіхом коливався йому назустріч.

— Здра...— мляво сказав дідок і перший простяг Олексі холодні негнучкі пальці.

Замість відповіді на привітання, Олекса невдоволено буркнув:

— Не знайшли кращого місця для випасу...

Хоч стояв перед ним дідок низенький і зігнутий, схожий на лапу драпака, проте не було в його вигляді ані тіні упередливості. Тільки гострий, як кобилка в птиці, борлак рухався вверх-вниз на оброслій, тонкій, мов у обскубаного гусака, шиї.

Старий мовчав із хвилину, не спускаючи з Олекси маленьких водянистих очей.

— Дак без понятія ви... все ж зорано, засіяно... толоки нема...

— А на Дідичевому полі, на залежі.

— Знов-таки без понятія... Там самий тільки будяк... тарантулів розвелось — аж кишать... корови поздуваються... знов-таки приженеш туди в чортів голос — версти чотири... а на водопій коли?.. а доїти коли?.. А тут і гедзь не так діймає... і кернички одна на одній... Та й осока — то вам не будяк і не полин, не нехворощ дротяна...

— Це ви правду...— погодився Олекса й почухав скроню від досади, що дід його видурняв.— Живіть!.. То, кажете, кринички є? І добра вода?

— Аж зуби ламає.

— Ну, ходімо, напоїте.

Човгаючи по вогкій траві чунями з автомобільної камери, дідок наvertsав Олексу кістлявим плечем на потрібний напрям.

— Вода тут як дзельтерська... пий — не обіп'ешся.

Джерельце в криничці аж кипіло.

Дідок подав Олексі скляну консервну баночку, що висіла на гілці верболозу.

— Пийте на здоров'я.

Олекса занурив баночку, й пальці враз заціпило шпарким холодом.

— Ого! — здивувався він. Маленькими ковтками, смакуючи, випив дві баночки.— Аж у голові розвиднілось!.. І багато тут джерел, кажете?

— Копни бучком — і джерело.

— То й ставок тут можна загатити?

— Гой! Так нікому ж у голову не прийде!

— Може, й загатимо, як німця поб'ють. Як трохи кол-госп підніметься.

— Хай би.

— Ну, добре. Дякую за воду... за науку... ще й за працю вашу довгу! Живіть!

— О! Перший чоловік... за мої труди спасибі сказав!..— Дідкове обличчя розгладила тиха, як захід сонця, усмішка. Й жалібним од розчулення голосом побажав: — Нехай вам, чоловіче добрий... нехай вам...— довго думав, вибираючи найліпше,— нехай вам гарні молодичі сняться!..— Знову помовчав і додав без усмішки: — Бо мені вже год із двадцять не сняться...

— Мені ще сняться, діду, ще і як! Аж спілять! — засміявся Олекса. Й подумав із радістю, що дух перехопила: «Оксана!..» — Ну, живіть! — І без усякого зв'язку з усім попереднім подумав ще: «Сонів місток... Е-е, чортовиння! І лізе ж у голову!..»

Відчув раптову млість. Перед очима попливли прозорі кола, кинувся у голову жар. Тіло обмякло, засмоктало під грудьми.

«Це, мабуть, уже пора обідати...» — подумав Олекса й, уявивши на столі миску пісного Мартиноного борщу, аж пересмикнувся. Боком сів на лінійку й довгенько чекав, поки перед очима перестане кільчитись світ.

Дуже близько, а Олексі зараз здавалося, ніби по той бік товстої скляної стіни, стояв пастух.

— Чоловіче добрий, а чи вміли? Може б, води?

Олекса чув його голос, але йому було зараз усе байдуже, й він поминув увагою дідові слова. Проте й страху на душі не було. І якби зараз ішлося навіть про смерть, на поміч не покликав би нікого. Й навіть думки полишили голову. Ніби присмеркова тиша стояла в його душі й довкола.

Поступово, спершу в ногах, потім у руках почав відчувати вагу, а в животі тепло. Й аж тоді прозорі кола, що пливли в очах, подрібнішали й зовсім щезли.

— Живіть!..— стомлено побажав він дідові ще раз і хлиснув віжкою буланого.

У вузькому провулочку шлях йому заступав чималий гурт людей.

Були тут здебільшого старі баби в чорному, в чорних хустках — обурені, перелякані, злі. В центрі гурту розгуб-

лено тупцював завгосп, низенький і огузкуватий Степан Сіробаба.

Олекса зліз із лінійки, безцеремонно розводячи жінок руками, протовпився до нього.

— Зобиджають тебе, Степане?

— Дак нема дощок, казав же вам! — бубонів Сіробаба до жінок.— Ось і голова ствердять. І стельмахи лагодять безтарки... Тра готуватися до жнив. А ви мені з бабою-індускою!..

— Чого тут не поділили? — суворо прокашлявся Олекса.

— Дак вредний народ,— торкнув його за лікоть завгосп.— Не хочуть розуміти поточного моменту... Зараз на фронті ховають без трун... а тут ще індуска...

Баби здійняли такий гамір, що Олекса аж вуха затулив. Випадково зустрівся поглядом зі старою Пукасиною.

— Кажіть ви, а решта замовкніть, а то розжену всіх до одної!

Стара підійшла до нього впритул, знизу догори глянула в вічі. Проте ні звичного глуму, ні злостивості, з якими вона чомусь завжди розмовляла з Олексою, в погляді її мудрих тьмяних очей він не побачив.

— От як, солдате, несправедні люди чинять! — і похитала головою. Довгенько мовчала, обводила натовп поглядом, Сіробабу обминала.— Оце сьогодні вранці Наталка Симоненчиха зайшла до баби Гусачки з черепком за жаром — піч розтопити. «Здорові будьте, бабо!» А баба собі в дранті на полу — ні пари з вуст. Тоді Наталка на всю хату: «Та доки ж вам спати?!» А баба собі не кує і не меле. То Наталка її за плече поторгала — а баби вже годі й докричатися: задубла. Ой, Наталка в крик, та по сусідах! Ба й справді страшно: прожила баба Гусачка без одного году дев'яносто, ні разу не хворіла, а тут на тобі — без причини богові душу віддала!..

— Ну, хотів би і я...

— Не перебаранчай!.. Обмили, нарядили, побігли на колгосп, тебе не знайшли, то до цього бузувіра,— кивнула на Сіробабу,— ой зробіть труну!.. А він... а він ще й зуби продає — а й до чого мені ваша індуска... це він до того, що баба в суцільну, в свої сімдесят п'ять, та не записалася до колгоспу... та ще й каже цей нехрист — он у мене жнива на носі, на безтарки дощок катма... хай би баба була пристаралася собі на труну... Робіть, каже, що хочете, саму тільки підводу дам...

Олекса недобре зирнув на Сіробабу, а той — хоч би що.

— Ну от,— продовжувала Пукасиha,— жінки самотужки повідбивали з Гусаччиного тину дощок гнилих та й збили якесь корито. Й уклали Гусачку до тої труни. Аж тут підвода. Почали виносити небіжницю, зачепили ріжком за одвірок, тая труна розсипалась, а небіжниця — бемць об землю!.. Плач стоїть тут і крик, то баби до завгоспа, притягли сюди — дивись, мовляв, скурвий сину, на своїх рук діло!.. То оце стоїмо й думаєм, що з ним робити: чи в матню кропиви напхати, чи в гикавку кулаками, чи, може, вищим властям обписати?! Кажі, солдате, і що з ним діяти?

— Степане, ледащо! — прорвало Олексу.— Та я тебе, гада, самого волів би бачити в такій труні,— й показав на купу сірих, в зелених плямах дощок.— Так мені хочеться врізати тебе в мармизу, так хочеться, що аж у серці закололо! Та не можна тобі юшку з нюхачки спустити, бо ж побіжиш до району жалітися, а я вже й так через одного падла лічусь за прокурором!..

— Та даремно ви...

— То уважай хоч, що я тобі десять помордасів відвалив умовно!..

— Обидно слухати!..

— Індуска, кажеш?! Та ти так і свою колгоспницю на той світ спровадив би — аби менш клопоту! А вона ж, тая Гусачка,— людина, весь свій вік працювала, і її вже більш ніколи не буде на світі!.. Й жодної живої душі не залишилося в неї, щоб подбати хоча б про мертву!.. Ой Степане, як мені гірко, що ти крізь землю не провалишся!.. Біжи, розсучий сину, знов завертай свою підводу, та мерщій її до стельмашні, а я звелю розбити засік у коморі й зробити труну! І будеш сам Гусачку ховати, ще й слово над ямою скажеш — усе, мовляв, життя працювала, до самого скону, й ніхто її не годував, ніхто її не зодягав, і за те їй, мовляв, дяка наша,— отак скажеш, а інакше — я тебе ніколи не знав і знати не хочу!

— Хай краще піп заспіває!.. — несміливо якась із жінок.

— Якщо мертвій цього справді хочеться, то сповніть і цю її волю!.. Не розходьтєся, десь за годину буде труна, й поховаєте рабу божу, а людську робітницю по-людському, так як є вона трудяща людина!.. Підбіжи, Степане, хоч раз, мать твою за ногу!

— А так його, так! — втішалися в юрбі.— Нехай потрусить матнею!

— Його на тім світі не питають — колгоспник він чи індус!

— Там усі рівні!

— Ну, добре, ви тут гомоніть, а я поїхав. Тільки не напивайтесь на поминках, щоб узавтра всі на сінокіс — твезі, як скельце!

Олекса сів на лінійку й, не слухаючи схвальних речей на свою адресу, покотив до колгоспу.

Чи прошкував городами, а може, й справді трюхикав підбігом, а вже був Степан Сіробаба на колгоспному дворі й, захекано помахаючи кулаком, ніби забивав цвяхи, віддавав теслярам і столярам керівні вказівки.

Ті не дуже поспішали — безвідносна усмішка у вусах, товстезні олівці за вухом, але, помітивши голову колгоспу, посерйознішали й, широко розставивши важкі лікті, подалися до комори зривати дошки із засіків.

— Глядіть, майстри, — нагукав Олекса, — щоб за годину — труна! Й щоб по-людському!

Й зрозумів — цього разу можна й не перевіряти, його зрозуміли з одного слова, бо воно з усіх боків було праведне.

Марту, попри сподівання, застав удома. Розпитувати, чому так рано з роботи, було незручно. Торохтячи пипкою алюмінієвого умивальника, мовчки помив руки, недбало втер, сів за стіл на звичному місці — на покуті.

Жінка обережно — від шаноби — поставила миску з капусняком, у якому плавали золотаві пупирчасті шкварки з курятини.

— А де ж це ви?

— Іжте, їжте! — всміхнулася. — Не вкрала.

Як трохи притлумився голод, Олекса, підозріливо дивлячись Марті у вічі, почав випитувати:

— То як же це воно: десь позичили курку... для мене?.. Я на це, Марто, не згоден! Та й грошей вам не давав.

— Та ні, — зам'ялася жінка. — Не позичила... Їжте, кажу, й не питайте! Адже ми, сільські, не питаємо, як вам важко...

Похмурнівши, Олекса геть-чисто доїв капусняк, Марта подала печено з картоплею.

Олекса з досадою ляснув долонею по стіл.

— Розкажіть! Я не звик обжиратися, коли люди живуть надголодь!

— Бачте, люди ж знають мої достатки, що раз, мовляв, поїли — та й спатки... Й так собі міркують: чоловік один, як палець, за всіх уболіває, чинить усе по правді, та ще й недужий — і про це прознали! — то чом би йому не допомогти? Й от зібралися кутком та й принесли в мішку сяких-

таких курят... Нате, мовляв, Марто, та дбайте за чоловіка... Ну, одне слово, не питайте хто... бо не скажу, та й вони, тії люди, не хочуть, щоб про них прознали.

— Однесіть, і щоб я більш цього не бачив і не чув!

— Ой Олексю Феопенктіювичу, несправедливі ви до людей! От скажіть мені: ви самі не одне село визволяли, забігали, певно, й до хати, й частували вас там, і ви не відсували того частування, бо знали — то від душі. Й наших чоловіків і синів люди частували, й вони не гордилися — от, мовляв, які ми пишні, бо знали, що і їхні жінки пригостять когось — це така правда в народі!

— Ну, Марто, не знаю, як вам і казати, але одне зарубайте собі на носі — в дітей я не відірву од рота! Так і скажіть тим людям!

— Як послухаєш людей — то ніби їхня правда. А вас послухати — то вже й зовсім правда... Ну, ви їжте, а далі вже я тим людям скажу... Й ще гомонять, що треба вам неодмінно женитися... І таку жіночку вам нарають — щоб і пишна, й на лиці як вишня, і щоб про неї добра слава, а сама як світ ласкала!..

Й похитав Олексю головою — ні. Що мав на думці — Марта не знала. А сам він знав...

Від запаху печені в нього аж у щоках поколювало. Спокуса була велика, й він обережно, як на поминках дорогої людини, відламував курятину й смакував, а далі — грішити так грішити! — почав наминати, аж Марта милувалась.

— Отак, так, їжте на здоров'я, а то аж пожовкли... Й ще не доберу я, чого у вас очі запухають. Ви б до Миколи Андрійовича... вони на всьому розуміються... десять років у Стрижиках, і в окупації нас не кидали...

— Оце й біда його, що в окупацію вас не кидав. Не забудете ви йому, але й інші пам'ятають... Ну, живіть, Марто! — Й суворо додав: — І щоб курячого податку ви для мене не збирали!

Почав скручувати цигарку. Марта зітхнула винувато, сумно всміхнулася:

— Не хотіла перебивати вам обід. У нас у ланці притичина.

— Та й що? — підвів брови Олексю. — Хтось, може, ногу врубав?

— Ні. Тільки Просина Ковалиха повісилась.

Олексю забракло повітря, занило під правою лопаткою, і груди мов обручем перетягло.

— Мабуть, спричинилась. Я одразу помітила. То дуже весела — регоче, аж заливається,— я, каже, того старого,— це вона про вас,— мало на той світ не заїздила, то насуне на неї,— мовляв, добровільно на позицію піду солдатам спідне прати, а то, каже, на Димбас завербуюсь, у шахту, може, там привалить, ой, не можу я, мовляв, усе мені остогидло...

— Й коли ж це? — хрипло й глухо запитав Олекса.

— Минулої ночі... Мокрина, мати її, сама не своя, вже й очей із неї не спускала. Куди Пріська, туди й мати... А її, Просині, удень ще сяк-так, а вночі!.. Сновигає по хаті сюди-туди, до матері в постіль. «Ой рятуйте мене, мамо, прихистіть, бо чорний і темний стоїть!..» А минулої ночі Мокрина вже дрімати почала, а дочка тихенько за каганця та в сіни... Мокрину мов хто водою обілляв — стрепенулася, прислухалась. А Просина на гору лізе. Тут Мокрині мов розвиднілось — схопила ножа й за дочкою. А та й ляду причинила. Добре, що хоч там клямки немає. То стара на драбину, ледь ту ляду важенну одхилила, вискочила на горище, а Пріська вже в зашморгу на бантині харчить. Втяла Мокрина мотуз, каганець відставила,— й усе, каже, мовчки, щоб сусідів не побудити,— та як почне дочку бити, вже й сама коло неї мало духу не пустилася. І од тих побоїв трохи розвиднілось у Просини на душі, бо почала, каже Мокрина, ойкати, а потім поповзом до ляди. Й злізла — не падала, й води випила, що їй мати подала, й зубами цокотіла від холоду якогось. Мокрина її вклала, сама з нею прилягла, а та, як віддихалась, то й шепоче їй — і жити, мовляв, тяжко й боляче, а помирати ще важче — ой, як болісно, як боляче, як страшно!.. Це, мабуть,— знов казала дочка матері,— од того, що я така здорова, що так у мені життя вкорінилося...

Оце мені геть-чисто все Мокрина повіла, як прийшла я поспитати, чом дочка в ланку не йде... Й просить — ви, мовляв, як партійна, наробіть, що нам робити.

— Й що ж ви їй порадили?

— А що я їм скажу, як у мене й свого клопоту... Робіть, мовляв, і все...

— Це ви їм по правді. Та не все сказали.

Зі своєю доброю і безвідносною посмішкою Марта чекала, що він скаже ще. Проте Олекса встав з-за столу хмарний і заклопотаний.

— Піду-но я погляну на ту святу великомученицю.

Знайома світла й чиста хата дихнула на нього запахом вубрівки й тривожною тишею. Міднолиця Мокрина на його німе запитання відповіла поглядом, сповненим страху й ненависті.

В кухні Фросини не було. Олекса подався до кімнати й побачив молодицю на ліжку, де сам колись спав.

Обережно, мов незряча, Мокрина посунула за ним.

— От і дивись,— зітхнула вона.

Фросинине обличчя було недбало покрите білою хусткою, виднілися тільки посиніле низьке чоло та русяві коси.

— Ну, то як будемо далі? — Олекса сів на лаву,

Велике тіло на ліжку здригнулося, мов від удару батога, ватим жінка схлипнула.

— Та й чого ти соромишся, мов засватана?

— Дай дитині покій,— обізвалася старша хазяйка.— Загнав у зашморг, ще й глум кладеш?..

— Бачу я, що справді вчинив із вами дурницю. Не треба було спасати її від тюрми. Нікому не треба давати поблажок, а то прокленуть, Холод, та голод, та ще праця важка тільки й обороняють злочинців од совісті. Тричі каюсь, що вчинив добро.

— Може, й правда твоя. Бо де тепер знайде вона спокій? — Мокрина вже не дорікала йому, а питала ради.

— Я не хочу вам зла. Хоч вам не варто й добра зичити. Помстою я наситився, ой, наситився!.. І не твоєї телиці німецької породи мені жаль, а, кажу, молодих її дурних літ.

— Пожалів!..

— Так, пожалів. Бо безконечна помста — то теж звірство, можна сказати, фашизм. Отож подумайте про те, що скажу. Монастирів у нас нема. Там легко було відмолювати гріхи. А зробимо так: надійшла вказівка виділити трьох чоловік на відбудову Донбасу. Так як для неї, то все там буде: й чисте ліжко в гуртожитку, й півкіла хліба, й сяке-такє харчування в їдальні, й робота, ну, й гроші. Помалу втягнеться, забуде все. Й характеристику дам — «не притягалася», «не співробітничала»... А далі — як працювати-ме, так люди й судитимуть. Ну, Фросино, що скажеш?

— Останню втіху од серця одриваєш!.. — це стара.

— Не в Германію під бомби та за колючий дріт! Листи писатиме, може, який дурний ще й за жінку візьме. А по війні у відпустку приїде. В капелюшку та в черевиках на високих корках. І ще й з ридикюлем.

— Тьфу! Тьфу! — обурилась Мокрина. — Ще й коси увітне? Ще й губи нафарбує?!

— А то вже так, — погодився Олекса. — Ну, то як, Фросино?.. Та покажись уже людям, яка ти гарна!

У відповідь жінка поверх хустини прикрила лице ще й долонями.

— То вербуйте! — почулося здушене. — Тільки щоб не вкупі з сільськими...

— Згода. Поїдеш сама. А пізніше знайдемо ще двох охочих.

— Спасибі... — знову захлипала жінка. — Ви — то як ворог лютий, то як батько рідний!

— Дочка мені знайшлася! — поморщився Олекса.

— Чоловіком не захтів бути, то як мені тебе кликати?! — зарюмзала на всю хату жінка.

— Голова колгоспу я, — примирливо сказав Олекса. — Ну, то я пішов. І щоб мені без дурниць! Бо здуру вішатись у военний час — то теж тяжка економічна контрреволюція!.. А ти, — кивнув Олекса на старшу хазяйку, — щоб завтра на сіножать! На тобі ще можна сіно возити!..

— Свою б мав та й запрягав!

— От через таких, як ви, нема кому й сорочки перепрати! Так що не зобиджайся! — і грюкнув дверима.

Зайшов до контори. Рахівник Іван Минович, високо піднявши лікоть, завзято клацав на рахівниці, мабуть, підбирав прибутки.

— Е-е, — кречував дідок, — так мені пече, так пече! Думаю, де оце взяти средства на посторонки? — Й хитренько до голови колгоспу: — Ви не підкажете, Олексо Феопентійовичу?

Копитенко хотів відбутися жартом, але зміркував, що цим справі не зарадиш. Подумав трохи.

— Скажіть Сіробабі, хай завтра наміняє в бабів клоччя на кользу. Будемо самі крутити мотуззя. Індуси це вміли — колесо, збоку гачки — й крути, Гаврило!... Один крутить, інший ганчіркою кострицю обтирає, і таке мотуззя — трактором не увірвеш... А що ж, будемо крутити руками, як головою не зугарні... Ви от що, Іване Миновичу: Фросина Ковалиха вербується на Донбас, то підготуйте всі документи — витяг із постанови правління, характеристику й що там ще?.. Характеристику пишеть гарну — все одно на них ніхто не зважає...

— А як вона, непевний елемент, ще шахту завалить? — з награно серйозною міною засумнівався дідок.

— А що ж, може бути. Стане в позитуру, упреться — і шахта тільки загуркоче!.. Та сподіваймось, що ніде не зачепиться. Може, ще колгосп за неї подяку одержить — за її трудові подвиги.

— З посміху люди бувають,— погодився рахівник.

— Бачте, Іване Миновичу, там не буде поговору, а від того людина оживає... А тут що — руки на себе наклала... засудила сама себе... а все ж жива душа...— Олекса замислився.— Та найостанніше казна-що, коли воно хоч раз себе людиною пойме, то мов удруге на світ народиться... Так що я маю добру надію. Нехай наше теля вовка з'їсть!.. Хай, дурепа, й сама повірить у ту нашу характеристику.

— Ну й хитрі ж ви, Олексо Феопенквійовичу! — аж розчулився дідок.

Олекса всміхнувся, бо знав — у розумінні сільської людини хитрість — то розум, ще й гострий...

Після вечірнього наряду, як добре повечеряв і погомонів із Мартою,— а з нею легко було говорити: розважлива, й твого слова послухає, і своє до речі вкине,— підклав Олекса під свою друкарську машинку дбайливо згорнуту ковдру й почав друкувати свій другий лист.

«Оксано, серце!

Ти, мабуть, і очі проплакала, мене виглядаючи, а я все не можу зібратися до тебе. Та зрозумій — війна. Й хоч я лічусь у каліках, а, вважай, мобілізований, як усі. Але ти думай, що я вже йду додому, тільки забарився в дорозі.

Щось мені крапельночку нездоровиться. Оце сьогодні на полі взяла мене якась млість. Не зомлів я, ні, а просто, мабуть, харчі погані. А так я ще мужик кріпкий. Як вернусь до тебе, то побачимо ще, хто з нас питоньки попросить...

Так що чекай мене й не сумнівайся,— хоч би де був, а в думці до тебе йду тою дорогою, що йшов уперше...

Вже знайшов місце, де із заплави виходив, коли мене там німці шукали, а звідти легко буде до тебе добутися,— прямував я тоді просто на звізду. Вона мене виведе до тебе й цього разу. Й хоч ношу я під серцем війну, та до тебе прийду з миром, бо тільки в тебе для мене справжній мир.

От як обкосимось, обмолотимось, обсіємось,— бо до того часу мені й думати годі,— вийду я на той берег, що добре мені впам'ятку, й піду й піду на ту зірку ясну, що доведе мене не до ясел, де лежав той пацан, що на нього полювали

Іродові фашистські посіпаки, а прийду до твоєї тихої хати й сяду спочити на лаві, а ти підійдеш, і я обніму тебе за стан і скажу отак-о: хоч нікого в мене на світі немає, але ти в мене є!»

2

Урятувати, щоб убити?..

З Парадоксів Життя.

Ще вкриті були сріблясто-сірою смагою вранішньої роси широколеза плискуха та кучеряві спориші на обніжках і з перетятого навпіл сонця стікали золоті краплі, ще тільки-но крихкі стовпчики димів почали пнутися і танути в блідо-голубому небі, ще й не зацвіркали в дійниці жовтаві, гострі, як промені, цівки молока, ще меткі молодичі перебігали від хати до хати з головешками розтоплювати печі, а Копитенко був уже в конюшні й негречно будив сторожа, що не додивився свій третій сон, у якому його баба була усміхнена, твердолиця і не сухонога.

— Проспав і царство небесне! Тобі, мабуть, снилися сімдесят п'ять соток трудодня?.. То вважай, що то тільки сон!.. Візьми-но в маштарці упряж до лійки й закладай Кавалера.

— А буланій?

— Той іде сьогодні в армію... Та колеса підмасти.

Хропіли коні над самою січкою, несло духом аміаку, пом'якшеного запахом солодкого кінського поту. Від неситого утримання більшість коней ще носила на боках клапти неблізкої зимової шерсті, що сприймалися як огидні бородавки.

«Й самі мучимось, і твар коло нас мучиться», — зморщився Олекса.

Про буланого він тільки що й згадав. Нема вже його. Нема. Не повернеться в рідну конюшню. Велетенський здутий живіт, ошкірені зуби, розчепірені скам'янілі ноги, й солідні круки походжають довкола, як знахарі... Олекса знав війну. Й чомусь завжди ввижалася вона йому кінським трупом і круками на нім...

Сьогодні листоноша знову віддасть жінкам три похоронки. Вбитий і Осадчук, що головував перед Олексою. І Копитенка знову й знову запікала нудьга, гостра й незгасна, як печія, палив сором, більший за той, що довелось би пізнати перед жіночим товариством в усій своїй неприкритій чоловічій природі, ба навіть більший за страм, якби

тої природи в нього раптом не стало... Чому ти, Олексо, не загинув замість нього, Осадчука? А в цього ж здорованя четверо дітей, а в тебе ж нікого, нікого... сама тільки химерна мрія про жінку з почорнілими від твоїх цілунків устами... яку ти, може, й не знайдеш, не втішиш, не приголубиш... а що вже дітей з нею не зачнеш, то це й тобі зрозуміло — куди тоді подітися від сорому, коли люди сина твого називатимуть твоїм онуком?..

Чом ти, Олексо, не загинув од осколка, що пропік твої груди й третється тепер об ту головну жилу?

Осадчука, либонь, теж убили б, але ти, мертвий, уже не мучився б об тім!..

І от що помітив за собою Олекса: на війні не жалкував за вбитими, а от вийшовши з неї, став, сказати б, тонко-сльозим...

І спадало на думку: в бою ти мав рівні шанси з ними — на страждання і смерть, а зараз... А ти ж усе своє життя прагнув рівної-рівної рівності!..

Але ж і в пеклі немає рівності— одні киплять у смолі, інші смажаться на малому вогні, інших топлять, та все ніяк не втоплять — господь бог добре знає найболючіші місця не тільки тлінного тіла творинь, створених ним за образом своїм і подобою, а й болісні місця безсмертних душ...

І на війні немає рівності: бачив у бою Олекса командирів відділень, командирів взводів. А командирів рот, батальйонів, полків і — сягай вище! — в цепу не бачив.

То чому ж ти караєшся за смерть Осадчука? Може, ти якраз і є одним із тих обраних, яким честі більше, а страждань менше?

Але виключність, як на Олексин погляд, вигадали не ті, що труть лямку.

Й ця думка теж його мучила, бо не бачив можливості щось у цім змінити.

Чоботи й коліна змокрили від роси. Лійка скотилася на луки. На м'якому килимі трав угледів дві парокінні запряжки. Вони рухались уступом, і в м'якій тиші заплави було чутно розмірений стрекіт косарок.

Олекса пустив коня пастися, а сам занурився майже по пояс у колючу прохолоду оброшеної трави. Хвилин за кілька вийшов на прокошену смугу, де довгими валками вилягло звалене сіно. Під ногами аж чвакало від прісного соку різнотрав'я, розбавленого холодною росою. В зморшках шкіри на чоботях залягла мовби зелена цвіль.

— Агей, косарики! — загукав Олекса бадьористо, хоч і знав — косарки не зупиняться. Пружною ходою — бадьорив холодок сирих штанів — він подався за ними. Наздогнав, як уже ті кінчали загінку й почали вертати. Щоб було веселіш, косарі мали собі ще й погоничів.

І погоничі, й косарі з недбальством хвѳрцювали в німецьких сіро-зелених штанях, а котрі й у куценьких куртках з погонами. Підлітки з поруділими на сонці кучмами, з брунатними лицами, шельмувата недбалість, із якою сиділи вони на косарках та на конях, розчулили Олексине серце: епізнавав він у кожному свої — ой, далекі вже! — юні та молоді літа. Один із парубчаків був Павлуньо Остапчук. Стрекіт косарок утих. Зраділі перепочинкові коні помахували головами, обсипаючи крупі розкішними хвостами (Олекса й на гарматний постріл не підпускав до них різних заготовачів).

Виділяючи Павлуня з-поміж інших, Копитенко підійшов до нього і, як рівні, простяг руку.

— Ну, комсомолія, виношу подяку, що рано почали й багато утяли!.. А знаєш, — довірливо поклав Олекса долоню на плече парубчаків, — говорив я з воєнкомом про медаль для тебе за погром банди, то каже — військової медалі не положено, представляйте, каже, на мирну. Ну, то я про тебе подумаю...

— Та... мирна мені ні до чого... Мирну — то можуть і старій бабі дати!

— Дурний! Он у мене й то мирної нема! Бо не заслужив!

— Ну, — пом'явся хлопчина, — як собі хочте... А по мені — то краще б сіна дали...

— То ти роби добре, а там подумаємо... й про одне й про друге! Втямив? Ну, живи!.. А ви, хлопці, теж закарбуйте собі на носі — медаль заробити не так щоб і легко, але не так щоб і дуже важко!.. Одне слово, робити треба, а там побачимо, куди терези хитнуться! Живіть!

І побрів до заростів вільшини, що купами була розкидана побіля косогору. Ще здалеку помітив, як між кущами копишились люди. Штани на колінях уже просихали, роса пішла донизу. Ще не літали ні бджоли, ні джмелі, а, пришпарена сонцем, маленька райдужна мушка, дуже бистра й настирна, противно взикало коло самого вуха. Пригрівало. Не так від втоми, як од великої вільгості, Олекса упрів. Кортіло скинути чоботи, але ж — голова колгоспу! — мусиш терпіти задля статечності... Олекса тільки розстібнув гімнастерку, а ремінь надів через плече.

Першою трапила йому на очі жіноча постать у вицвілій голубій кофтині в білий горошок і в чорній рясній спідниці.

— Живіть! — гукнув, підійшовши ближче.

Жінка якось похололиво обернулася, і Олекса аж підсвиснув. Тонке дитяче, з випнутими губами, голубувате, в брунатних плямах личко, гостро здутий живіт,— мабуть, на сьомому чи восьмому місяці.

— Ну то й чия ти така? — кинув він погляд на здорову іржаву косу («Семерик»,— подумав він), на масну поверхню зрізаної купини, на невміло збиті вершечки трави, на скуйовджені чубчики огріхів, на її босі, вимочені в росі до білого ноги з довгими ступнями, на кволі тонкі руки, що тримали кісся, врешті на її спотворену вагітністю тонку постать. А потім уже з батьківською усмішкою глипнув у її блідо-голубі перелякані оченята під золотавими бровами.— Ну як же твоє прізвище?

Напівжінка, напівдитина зрозуміла це по-своєму.

— Я тіки гучусь...— і на очах зблиснули сльози.

— Та ти не бійсь — не вкушу!

— Дарка Вовков...

— Волкова...— поправив Олекса й спохмурнів.— А скільки ж тобі літ?

— На великдень пішов вісімнадцятий...

— Приймак?..

— Під Харковом попав у сорок другім. Та втік із поїзда, як німці везли в Германію.— Дівчина осміліла.— Як гоце взяли його вдруге, то казав: буду, мовляв, живий, то прийду з війни до тебе.

— Прийде, прийде!..— зітхнув Олекса.— Та й чога так рано заміж пішла? — й одразу вгадав відповідь.

— Сказали мама — йди, мовляв, бо заберуть у Германію. А він, мовляв, нічо', роботящий, а що старий — то нічо'.

— А скільки ж твоєму Волкову?

— Та двадцять шість.

— А пише тобі?

— Та не-е...

— Прийде...— сказав Олекса хмуро.— А в сільраді ви записалися?

— Та не-е... за німця брали шлюб у церкві. А як наші вернулися, то з передовиками пішов. Геть у своїй годезі...

— Стак...— пожував губами Олекса.— Як знайдеться в тебе хлопчик,— на виду це в тебе написано,— то в сіль-

раді запишуть — Волков... Ну, нехай живе!.. А брусок у тебе є — косу мантачити?

— Не-є...

— А дай-но, спробую вкосити.

Коса була важка й ледача. Олекса змахнув кілька разів — не косить, а скубе. Він зовсім засмутився.

— Ну що мені з тобою робити?.. Та ти знаєш, у скільки обійдеться твоє сіно малому Волкову? — й кивнув на її живіт.

— Мати казали — за сіно, мовляв, братимем у людей молоко... — З очей її стікали страх і надія.

— Ні, — покрутив головою Олекса, — не будеш ти косити! Хоч і візьме мене за чемери уповнаркомзаг, а зроблю так: від сьогодні ти, та й інші вагітні, братимете на фермі тепле молоко. Багато не можу — по плящі. Й пий на здоров'я — задля малого Волкова.

— Ой діду!.. — аж застогнала дівчина. — Ой діду!..

— А я тебе, малу й сопливу, на руках не носив! — зморщився Олекса. Витяг із нагрудної кишені олівець і записник, присів навпочіпки й написав до коліна: «Завфермою. Видавати щодня Дарці Волковій по плящі теплого молока. — Подумав і дописав: — А списуйте на випій телят». — От і все, Дарко. А про твою ділянку подумаю. — Простяг її записку, хотів ще легенько ляснути нижче спини, та передумав: як на нього, то не було по чому. — Ну, живи! — Й подався далі.

Десь на п'ятій чи шостій ділянці здибав Сисоя Козюренка. Довгенько мовчки стояв у нього за плечима, милувався роботою. Старий мовби й не косив, а ніби погладжував траву, не горбився, не гнувся. І кіска в нього була маленька, делікатна — п'ятерик. Косив дбайливо, підбираючи траву попід самими кущами, бридливо й обережно носком коси закидав у кущі будяччя і блекоту.

— Живіть! — голосно привітався Олекса.

Козюренко повільно обернувся і тицьнув Олексі долоню мало не в живіт. Це було ознакою великої приязні. Здорове, наче з каменю витесане лице його з чималим рівним носом оживилось, і риси стали м'якшими, округлились.

— Давненько, браття мої, не стрічався з вами... Може, гніваєтесь?.. Дуже гніваєтесь? — Погляд блідо-голубих очей старого був усміхнений, гострий, нетерпляче-цікавий.

— А й чого б?

— Я потім і сам жалкував... Так, знаєте, гордота розі-

брала,— зроби, мовляв, наперекір серцю, щоб поговору не було.

— Та я тоді так і зрозумів вас,— мляво й примирливо махнув рукою Олекса.— А от косите ви — як малюєте, аж любо дивитися! Якого тільки хисту не дала вам доля!

— Хе! — Старому дуже сподобалась похвала, весь аж засвітився, а зморщок на лиці стало вдвічі більше — до подовжніх глибоких долучилися ще й промінчики поперечних.— Коса, браття мої, любить хитрого, а ціп — дурного!.. От і хитруеш. Я цим п'ятеричком чи не вдвічі більше зроблю, як інший семериком. Бо ж сили не треба докладати. Йі чисто виходить.

— Там он жінки,— неозначено вказав Олекса великим пальцем через плече,— не косять, а рвуть... і сіно, й животи... Та ще й...— виніс поперед себе обидві руки.

Напружена усміхнена гримаса застигла на Козюренковому виду.

— Отак... отак... Значить, браття мої, допомгти треба...— чи то ствердив, чи запитав він. Затим усмішка зійшла, знову камінне різьблення на виду. Покивав головою.— Зробимо! Війна, ой, війна!.. Візьмуся сам, браття мої, ще й дідів намовлю. Подбаємо за тих жінощин, котрі... Одне слово, не сумнівайтеся! Цілий гурт зіб'ємо, щоб і косарі, й теслярі, й бондарі, люд усякого майстерства, а ви тільки нам кажіть, кому допомчі треба.

— Будемо й трудодні писати. Гукнути на зборах — хіба люди стануть опір?

— Трудодні треба писати за роботу на колгосп. А це, браття мої,— заради душі.

«І тут ти мене випередив, чортів старий! — з досадою подумав Копитенко. Йі ще згадав: — Сонів місток...»

— То ви, Сисою Карповичу, почніть із ділянки Дарки Волкової — ось-ось розсиплеться.

— Днів за два управлюсь, обкошу і її. Так що не сумнівайтеся. Сьогодні ж піду намовляти дідів. А ви, Олексю Феопенктіювичу, нам тільки списочок, грамотку...

— І ще б треба вдовам та солдаткам дров пристаратися. Щось у лісництві випишемо — хворосту, хмизу... а що й украдемо. Бо знаєте — ані соломи, ні переїдів... Мабуть, гукну ще й комсомольців вам у поміч.

— Ні-і,— покрутив головою дід,— вони хай окр́ме, а ми собі окр́ме. А то ще, браття мої, люди на сміх візьмуть — мовляв, дідівсько-комсомольська бригада!.. А ще й так може бути — комсомольці наші труди на себе запишуть...

— Ну-у... — розвів руками Олекса.

— Хай буде по-моєму! — Козюренко мов припечатав повітря долонею.

— То що ви — славою не поділитесь?

— А задля доброї слави, браття мої, людина й живе. Бо срібла й золота — як на всіх поділити, то й у капшуку не задзвенить.

— А це ви правду... — погодився Олекса й подумав: «Сонів місток... Тільки й живе той, за ким, хоч задрипана, а слава ходить...» — Зайдіть сьогодні увечері до контори, поміркуємо, кому ваша поміч знадобиться. Ну, живіть!

— Ходіть здорові!

Ще з півгодини побродив Олекса в куцах, побалакав із жінками, декотрих, невмілих, навчив мантачити коси, й уже, завертаючи до своєї лінійки, зустрівся з обліковцем тракторної бригади Козубом. І з цим Олекса тримався трохи насмішкувато — ще добре був упам'ятку той натиск Козубових родичів, коли привели були вони свого молодшого лейтенанта влаштовувати на посаду.

— Ну, то як ти тут руководиш, молодший лейтенанте?.. Живи!

— Та можу й тобі свій досвід передати. — Козуб утер чоло рукавом і кивнув на свою праву руку. Аж тепер помітив Олекса, як усохла Козубова правиця. Працювати нею він не міг. Через плече в нього був перекинтий довгий пасок із сириці, на якому й висіла ручка коси. — Якби до війни сказали мені, що можна косити однією рукою, то послав би ік такій матері. А зараз можу! О, бачив?.. Отака кон'юнктура! — І Козуб потяг кілька разів косою. Права рука його тільки притримувала ремінь на ручці.

— Ну й молодець! — щиро здивувався Олекса. — Я і то не допетрав би!..

— Біда навчить хліба їсти...

— А от скажи, — усміхнено примружився Олекса, — чого ти отоді приперся був із цілим кагалом?

Козуб засміявся.

— Та ти знаєш, скільки мені коштувала на фронті зірочка на погоні?.. Дванадцять машин німець під мною розбив. Чотири рази горів у танку... Живий zostався тільки тому, що возив у машині кувалду, закликав люк — вибивав молотом... А скільки я німцям гармат і танків зіпсував!.. І так старшина став офіцером. А приїхав додому, «врізав» добраче, а тут родичі й загули, мов у вулику, — ти тепер, мовляв, перший чоловік на селі, а тобою попиха-

тиме отака собі рядовщина... Ну, сп'яну й поперся себе показати... та й дістав одкоша... Отака кон'юнктура...

— Ну, а на моє місце став би?

Козуб знизав плечима.

— Якщо розміркував би по-тверезому сам, то — ні. Нащо мені цей гармидер. А якби райпартком натиснув...

— Ну, то, може, й станеш... А от скажи, чи скоро в Стрижиках буде партійний осередок?

— Ну, ти ж знаєш, поки що я один... І на партзбори ходжу в Устимівку... А чого б тобі не подати в партію? Було б нас уже двоє. А там ще хтось повернеться — от і організація... і тобі поміч.

— Ну, то живи!.. — ухилився од відповіді Олекса, потиснув Козубові здорову ліву руку й подався до лінійки.

Хоч поки що ніби й на добре йшлося, проте тривога за сіно його не полишала. Хто сушитиме його після косарок, коли всі вільні люди на ділянках? Спробуй-но тепер' перекинути кого-небудь на колгоспну загінку!..

Поїхав у село.

Зупинився коло школи, прив'язав віжки за огорожу. Глянув на годинник — двадцять хвилин на дев'яту. Обступили його стрижені сходишками хлопчики в заправаних сорочках, у латаних штанцях, босі, але чисто вмиті, з обтріпаними книжками довоєнного видання під пахвами, нашішкувато непоштиві, дівчатка, зодягнені чистіше, але в усе, перешите з материних скринь. Вони ще добре пам'ятали його виступ у школі.

— Діду, ви знов до нас на виховну годину? А де ваші ордени?

— А розкажете знов, як прибивали до підлоги попові калоші?

— А ще того віршика про розділові знаки?

— Ну, ще б розказати, як мене вчитель без обіду залишав?.. Чи одиниці ставив?.. Геть і не чекайте, бо такого не було! Відмінником я був, ще і яким!.. А що за «поведеніє» ставили мені трійку, так то за те, що був бідняцький син. От яка була несправедливість! Тепер би мені за таку поведінку поставили б п'ять, ще й на Дошку пошани записали б!.. Ну, пацани, то й чого ж це ви в такий пізній час до класу не заходите?

— А в нас сьогодні останній екзамен. А там розпустять.

— Ви й так розпущені... А вчителі вже в школі?

— Та вже. Контрольні в області читають.

Олекса зайшов до приміщення. Як завжди, почувався тут трохи ніяково. В коридорі рука в нього, як за дитячих років, потяглася до кашкета. Й повітря було таке саме, як він пам'ятав із дитинства,— трохи важке, із запахом хліба, ніби й дьогтю, і прілої кожушанки.

Трапився йому по дорозі оцинкований бачок із гачкуватим носиком крана, закортіло напитися, та глянув на латунну квартиру, до якої прикладалися сотні губ, на лушпиння з гарбузового насіння, що плавало в тазіку під краном, і спрага одразу притлумилася.

В учительську зайшов постукавши, й це теж нагадало дитинство. Вчителі видавалися йому тоді незбагненними істотами, що, мабуть, не їдять і не п'ють і, хоч і розмовляють по-людському, проте, тільки удають, що люди, а насправді... хто зна, ким вони були насправді. А зараз його насторожувала тільки їхня вченість і ще незнання їхнього домашнього побуту — з учителями він принаймні ще ніколи не сидів тісно за столом, не цюкався склянками з самогоном.

— Ну, здрастуйте!...— хотів додати поблажливе: «іменники й прикметники», та цього разу не сказав, бо прийшов із проханням.

Навіть та обставина, що всі вчителі вже побували в нього в колгоспній конторі,— хто за збіжжям, хто за підводою, хто за кіньми — виорати город, не зблизила його з ними, і йому здавалося, що вони гордують ним, бо вже він, мовляв, не «представник» із району, а звичайнісінький собі голова колгоспу. А вони, навпаки, чомусь підвелися з місць, ожвавилися, і навіть якісь обережно-поштиві по-смішки засвітилися у них на лицах. Ніби він ще й досі залишався для них «уповноваженим», та ще й мало не героєм.

— О-о, хто до нас завітав! — з трохи награною привітністю вийшла наперед кругленька в лиці й у постаті, з помітними чорними вусиками директор школи Дора Михайлівна.— От хто наш справжній захисник і рятівник, можна сказати, наш камінний мур!..— І простягла йому маленьку пухку, сірувату від картоплі й брикетної золи шаршаву ручку.

Й Олена Аркадіївна, що ходила була з ним агітатором по передплаті на позику, дуже тендітна, мов дитина, з лагідними допитливими очима на ще дуже молодому, але позначеному ледь помітними зморшками лиці, схилила голівку на плече й видивлялася на нього очікувально.

З кожним словом директриси вона згідно кивала головою й ствердно ворушила вказівним пальчиком руки, що її тримала на рівні грудей.

Олекса, хоч трохи й запишався від такої до себе уваги, проте намагався триматися великим скромником. Він аж упрів від скромності.

— Ну, товариші, це ви про когось іншого!.. Бо я... мужик, коли він мужик, то він таки мужик!.. Що з мене візьмеш?..— І скромно-скромно глянув у вічі директриси, а затим опустив очі від соромливості чи, сказано, великої скромності.

Однак Дора Михайлівна гнула своє:

— Значні люди завжди скромні. А ви ж таки справді наш рятівник. Хто нам паливо завозить — і в школу, й учителям?.. Та й не перелічиш усіх ваших заслуг перед народною освітою!.. А хто ремонт школи зробить? А це ж — і вапна дістати, й фарби, й піску привезти, й глини, й покрівлю полагодити, й майстрів виділити!..

Тут Олекса нарешті зрозумів, чому він такий значний і могутній і які надії на нього покладають. Але ці його якості обернулися і на його користь.

— А ви гадаєте — усе те задарма? А робота вчителів на кутках — агітація, значить, а «бойові листки», а голосна читка газет у бригадах, а от наспів сінокіс — то й тут школа нам допоможе. Хто ворушитиме й сушитиме сіно, хто допоможе заскиртувати?.. А ще ж і жнива на носі!.. Так що незадарма ремонтуватимем школу!... Та не добрий я, а тільки сяк-так справедливий!..

Олексу теж зрозуміли.

— Посушити сіно? То ж для нас іграшки! А справжня турбота й клопіт — за вами! Хто нам організує гарячі сніданки для дітей наступного навчального року?.. Та, безперечно ж, Олекса Феопенктіювич!..

Тут Олекса зрозумів, що за свою велику скромність він може заплатити видатками ще більшими, й поспішив зайняти оборонні позиції.

— Знаєте, Доро Михайлівно, я справедливий-справедливий, а, буває, як розіпсію, то хоч на ланцюг мене бери! Це коли хочуть від мене дуже багато!..

— Ага, ага! — закивала директриса.— Ми будемо вимагати дуже мало, зате часто!

— Так теж можна заїздити чоловіка!..— Й щоб перевести мову на інше, Олекса звернувся до Олени Аркадіївни:

— Ну, то як ваш майор, часто пише? Вже, мабуть, орденів — нема куди й чіпляти!

Брови в Олені Аркадіївни заходили вверх-униз, руки опустилися, і вона, обернувшись, тихо відійшла од директриси.

Вираз привітності зійшов із лиця Дори Михайлівни, й вона, високо підвівши голову, проказала з металом у голосі:

— Вірний присязі й військовому обов'язку, майор Ткачук Анатолій Іванович загинув за честь і незалежність Батьківщини!

«Ого!» — подумав Олекса й пожалкував, що так бездумно вліз людині в душу. Й природна соромлива усмішка нагріла йому лице.

— Знаєте... — сказав глухо, — їй-богу, соромно мені ряс топтати!..

Запала мовчанка.

— Буває... — порушила тишу Дора Михайлівна.

А Олена Аркадіївна сиділа за столом і вдавала, що пильно вчитується в якийсь текст. Косуючи на неї, Олекса сказав Дорі Михайлівні:

— То ви зберіть на часину своїх урвritelів, я їм скажу напугтю промову. — Й тихо сів у кутку.

Дора Михайлівна вийшла, й за кілька хвилин закалатав дзвінок. Коридор сповнився гамором і гуком. Коли трохи стихло, директриса заглянула в учительську й кивнула Олексі.

Він прокашлявся, обсмикнув гімнастерку й повагом вийшов.

— Ну, живіть! — пригладив чуприну.

— До-о-обрий де-е-ень! — загуло в коридорі.

— Ну, то впізнали мене?

— Ще й ого! — висмикнувся з натовпу чийсь густий голос.

— А як ви навчаєтесь? У кого розплодились двійки, підніміть руки!.. Ай-ай-ай! — похитав головою Олекса, хоч жодна рука й не піднялася. — Та я б, на вашому місці, постидався б і руку підняти!.. Бо заводити двійки, та ще й у военний час, то, скажу вам, економічна контрреволюція!.. От так! А хто з вас газети читає?

— Всі! Всі!

— «Пионерскую правду» і «Юний ленінець»!

— От і добре! А про подвиг Романа Сміщука чували? Як він у одному бою сам-один зіпсував аж шість німецьких

танків?.. Ну, чули... А я от із ним до поранення в одній роті служив... Так ви знаєте — такий само геройський чоловік, як і я, тільки ще більше!

— А скільки ви танків знищили?

— Гм! Запитання таке розумне, що навіть я не можу відповісти!.. Знаєте, на війні сам чорт ногу зломить. Може б, і я псував ті танки, так німець перевів мене в інваліди другої групи... Й з кожним може бути — ще й до фронту не доїхав, а вже його бомба на друзки рознесла... Та не в цьому справа, а знову ж таки про Сміщука. От бачили — написано на плакатах: «Богатир української землі». А чого він став таким? Бо великий трудяга, роботу любить яку завгодно, а найпаче — косити, сушити й скиртувати сіно — дуже, каже, дух мені приємний, дуже люблю, як пахтить і шелестить, і дуже люблю, мовляв, мені дивитися, як коні й корови оте моє сіно хрумають!.. Така вже, каже, весела робота, що не їв би, не пив би, а все сіно сушив би!..

— А нам... а нам можна?

Тут Олекса примовк, посмоктав зуба й од великого сумніву похитав головою.

— Справа дуже складна. Треба було б створити піонерську бригаду імені Героя Радянського Союзу Романа Сміщука. Але кого в неї запишеш? Чи підходить сюди двієчник? Аж ніяк, одразу кажу вам, бо ледащо. А суцільний трієчник? Начеб і підходить, бо не двієчник. Але й не підходить, бо недалеко втік од того. А от четвірочник та п'ятирочник — ці вже годні сушити й скиртувати сіно. Так що мерщій записуйтесь у піонервожатої, бо завтра буде пізно! Але скажу вам, що й трієчників мені жаль, бо то теж наші люди. От як вони дадуть чесне піонерське, що наступного року виправляться, тоді тільки їх і можна записати.

— Чесне піонерське! Чесне піонерське!

— Ну, ну, вірю! Записуйте всіх! — широко махнув рукою Олекса. — Я добрий! А щодо того — закидали тут мені, ніби я колись прибивав був до підлоги попові калоші, то це питання для мене ще й досі неясне. Мабуть, то зробили малі куркулі, а на мене, бідняцького сина, звернули!.. Так, значить, і порішили. Сьогодні після екзаменів записуйтесь у фронтову бригаду, а потім ті, що гарно робитимуть, напишуть листа Героєві, а я, його бойовий товариш, передам Сміщуківі у власні руки!.. Ну, живіть!

І Олекса перший заплескав у долоні.

— Нехай живе Червона Армія! — вигукнув він у роз-

палі овації.— Нехай живуть стриживківські школярі — майбутні герої!

Майбутні герої не тільки плескали в долоні, а й тупотіли босими ногами, й Дора Михайлівна змушена була високо піднести голову, насупивши брови й стиснувши губи, що означало енергійне несхвалення і щонайменш півгодинну нотацію для кого-небудь, висмикнутого з гурту. Вона й справді почала шукати поглядом виховну жертву, й палкі емоції почали вгамовуватись.

— Ді-і-іти! — проказала Дора Михайлівна, округливши губи, й майбутні герої, починаючи від парубчаків і кінчаючи невинними сопливцями, одразу стали вихованими.

— Дякую,— сказала Дора Михайлівна Олексі,— ви так наснажили своєю глибокозмістовною промовою маси, що завтра зо двоє, зо трое втечуть на фронт.— Зиркнувши на збентежене обличчя Олексі, вона додала: — Ну, а решта підуть скиртувати сіно...

Олекса відповів їй вдячним поглядом, кивнув на прощання по-своєму — знизу догори й проштовхався до виходу.

На вулиці він повеселішав — справу було владнано. Й усе ж почувався дуже стомленим. Смоктало під грудьми, тіло наливалось важкою кров'ю.

Вирішив поїхати додому й трохи спочити. Й не відчував незручності від того, що все село в роботі, а його потягло на спочив.

На квартирі застав саму тільки Саньку. Вона не спускала з нього своїх каламутних, по-гріховному закличних очей. Довгі, ланцюжком накручені кучері звисали з-під хустки нижче ушей.

— Чого ти?..

— А так...— Хвора похнюпилась і почала обмацувати власні пальці.— А ви заміж мене візьмете? — запитала вона раптом і зморщилась од готового хлюпнути плачу.

Олексі запекло в очах. І знову подумав про себе: «Чогось ти, Олексо, надто тонкосльозий!..»

— Візьму, Саню, візьму. Тільки підростеш.

— А в мене в скрині й рушники є!

Й грубо кокетливо запишалася.

— Йди надвір, погуляй у ляльки. А я трохи спочину.

Щось мугичучи, Санька косолапо подалася з хати.

Олекса роззувся, скинув ремінь і, зодягнений, ліг на прохолодну постіль.

Довго вгамовував дихання, сам себе не пізнавав — так узяла його ядуха.

«Це, мабуть, приніс із лугу — сінна пропасниця», — подумав він. Думка про осколок не приходила в голову.

...А в цей час огрядний чоловік у потертому сірому піджаку з густим рудуватим волоссям і по-селянському простим, з м'якими крупними рисами обличчям, якусь мить повагавшись, прочинив двері в кабінет секретаря райпарткому.

— Можна?

Іван Павлович Чорний розчесав п'ятірнею сиві кучері, кивнув головою.

— Проходьте. Сідайте.

Неспіхом, трохи косолапо, чоловік пройшов, сів коло столу, що стояв перпендикулярно до письмового столу секретаря, широкою короткопалою рукою розгладив червоний ситець.

— Добре, що застав вас... Я стрижиківський лікар, Потапенко Микола Андрійович. Не буду нічого просити ні для лікарні, ні для себе, бо знаю — не дасте.

Іван Павлович засміявся.

— Це мені подобається. Звичайно, не дам, нізвідки. Але якщо в моїх можливостях... Ви реєвакуйований?

— Ні, я був у окупації.

Іван Павлович затарабанив пальцями по склу. Не підводячи очей, сказав:

— А втім, для мене це не має значення.

Микола Андрійович всміхнувся самими очима.

— В майбутньому я можу посилатися на ваші слова?

Іван Павлович глянув у вічі лікареві хитрувато, з докором.

— Посилатися треба завжди на власне чисте сумління... Так у чому справа?

— Голову нашого колгоспу Копитенка ви, певно, знаєте... Як член медкомісії при военкоматі, знаю і я. Так от: йому протипоказана його теперішня посада.

— З яких міркувань?

— Із гуманних.

— Не розумію. У воєнний час ці міркування відходять на задній план.

— Я волів би не чути цього від вас.

— Я не чував од Копитенка жодних скарг.

— Цей чоловік не поскаржиться. Але він смертельно хворий. Аневризма аорти. Може, хочете знати, що це? Так от: стінка аорти має три анатомічних шари: фіброзна оболон-

ка, м'язо-фіброзна й ендотеліальна. В момент поранення осколок порушив цілком імовірно дві верхні оболонки. Як наслідок — від кров'яного тиску стінка аорти вигинається зовні, затим утворюється так званий аневризматичний мішок, і при сильному стресі — декомпенсація і фініс, тобто кінець. Прогноз? — жорстко глянув Микола Андрійович секретареві у вічі. — Безнадійний. — І вже тоном судді запитав Івана Павловича: — Ви зможете вберегти його від хвилювань? Можете дати йому спокійно дожити його місяці чи, може, дні?..

Іван Павлович нахмурився. Мовчав, може, з хвилину.

— А ви можете змалювати йому його стан? Умовити його кинути роботу?

— Ні, не можу. Це було б негуманно.

— То ви все жорстоке хочете перекласти на мої плечі?

Мовчали.

— Ви можете просто зняти його з роботи... — невпевнено розмірковував лікар.

— І цим саме вбити його? Тоді станьте ви на моє місце!

— Не знаю... не знаю... — І з надією в голосі: — Ви ж його колишній командир... сьогоднішній керівник...

— Він і в загоні завдавав мені клопоту! Це — скажений жеребець! — обурено затрусив головою Чорний. — Це такий... такий!.. — Іван Павлович схвилювано підвівся і заходив по кабінету. — Й чого ви прийшли? — раптом рознімався він.

— Лікарський обов'язок.

— А в мене їх менше? Легші? — все ще гнівливо вигукнув секретар. Походив, походив, трохи заспокоївся. — Та знаєте, зняти його... недисциплінований... свавільний... а недогляди в господарстві знайти можна в кожного... А свідомість того, що він комусь потрібний — це, може, й тримає його на світі... Не знаю... не знаю... Не дам собі ради... Та й вам, знаю, теж нічого путнього поки що не спало на розум...

3

Заміряється на чужу дитину — поб'єш свою.

З Парадоксів Життя.

Вранці Олекса встав із головним болем, а коли голився перед дзеркалом, дуже не злюбив себе — очі запухли, обличчя набрякло. Навіть бритви не відчував лицем.

«Подумають люди — запиячив... Щось, мабуть, із нирками...»

Зів густого кулешу, засмаченого курячими вишкварками, випив кухоль свіжої води, сказав хазяйці вибачливо:

— Ви, Марто, у вільну часину нажніть на подвір'ї споришу, помийте добре, висушіть у шопі. А там у горняті заварюватимете. Щось я запухаю. Поп'ю з тиждень, може, стухне.

— Можна ще й петрушки. В мене є насушена.

— Про мене.

Олексу сьогодні морозило, й він надів піджак.

— Старість — не радість, а горб — не корість, — прицмокнув він.

— Та не прибіднюйтесь, — веселенько заперечила Марта, — за вас ще тридцятка піде.

— Може, яка дурна й пішла б... на скоре вдівство... Ну, хай у цій хаті ковбаса не переводиться!.. Пішов я.

В селі було тихо, безлюдно. Тільки подекуди на дорозі копишилась малеча — нагрібали з пороху вали, мабуть, будували фортеці. Вже розцвіла білим квітом дереза, солодко й млосно пахло бугилою. З канав висолоплювали язики припорошені пилом порепані м'ясисті лопухи.

Сонце добре припікало Олексі в спину, а всередині відчував дріж.

«Чи не опився холодної води? — подумав Олекса, повернувся до сонця і хвилин кілька перепочивав. — Ну й ну! — І, може, вперше за кілька днів відчутної недуги подумав про осколок. — Це, мабуть, він із тіла проситься... — І ця думка принесла йому втіху, а з нею і полегшення. — Вийде сам, клятий... Дійде до шкіри, нарве і з гноєм спливе... Цур йому!..»

Й дихати почав легше, й мовби пропасниця пройшла.

Повеселілий зайшов до контори.

— Живіть! — привітався до рахівника й дівчини-помічниці. — А я оце вчора з обіду прихворів був... А зараз нівроку, здоровий. Навіть чарку вкинув би, так сінокіс... ну, й ніхто не поставить.

— Прийшла рознарядка на посуд для дитясел, — подав йому папір Іван Минович. — Ось там — шість каструль, сорок мисок алюмінієвих і емальованих, шістдесят ложок, три ополоники, п'ятдесят кухликів і ще щось там...

— Ну, молодець головна комсомолка! Хоч і припізналася, та не підвела...

— На кого доручення писати?

— Та на того ж Сіробабу... провалитися б йому на гнилому містку! — Олекса ще носив тяжке серце на завгоспа за похорон баби Гусачки. — Й вигнати б оце його, та ким заміниш?.. Путня жінка не потягне — бо ж власне господарство, діти... Хіба б Марту... так горем прибита... ще й досі від сина ні звуку ні згуку... та й ділянка буряків — хто візьме? А це ж сімдесят соток... Ну, добре, подумаєм... Пишіть на Сіробабу.

— І ще вам повістка до прокурора, — ховаючи очі, сказав рахівник. — І ще Павлуньові, «яструбкові». Того сам Дадико шукав. Каже: «Цього я таки випроваджу, а то, мовляв, Копитенко зіб'є з толку».

— Ну що ж, як прокуророві нема чого робити, то хай пацанові дрижаки наганяє... А мене вже не такі лякали... А як будуть із сільради знов питати, скажете — вибув у невідомому напрямі й невідомо допоки.

— Й ще одне...

— Та ви б уже одразу все висипали! — невдоволено буркнув Олекса.

— Ще листа вам залишив листоноша. Так гадаю собі — од Фросини Ковалихи.

— А давайте-но, — оживився Олекса, — що там ялівка поробляє...

Кривульки, виведені товстим послиненим олівцем, обсіли трикутничок листа, як померзлі жуки.

Олекса розгорнув трикутник і, насмішкувато ворущачи губами, почав розбирати густо заплямоване жирними чорними смугами Фросинине письмо.

«Здрастуйте, Олексо Пеньковичу. А одписує вам Просина Коваль із Димбасу. Їхали ми сюди із вербовщиком у теплушці — телятник, кажуть, — аж штири дні. (Закреслено військовою цензурою) давали тіки два рази. А то годувалися ми з сидорів. Давали ще чай, тіки без (закреслено). А так було добре. Тіки душно у вагоні. Але ми одсували двері. В (закреслено) стояли два дні. Колії були забиті (закреслено), а в них лежали (закреслено), усе в бинтах — хто без (закреслено), а хто без (закреслено). А як переїхали довжезний міст через (закреслено), то одразу поїхали швидше.

Й німець не бомбив, і отак якось доїхали. А там у лазню нас погнали й квачиком тицькали — пекуче таке, пекуче! А вийшли, то побачили високу гору шпичкою, а вона вся курить. А ця гора зветься терикон.

Ну, то нас завели в гуртожиток, а там усе кімнати чисті. По штири жінчини в одній. І люстра щоб дивитися, і тумбочки, геть і рушники, й вода в карафці. Там днів зо два побули, нічо' не робили, а тоді нас переписали й повели на роботу. Дали кожній штани й лейбики такі з брезенту, а на голову такі глибокі мисочки з ліхтариками, а ще й на боку важенька коробка. От воно й світить. А потім як почали спускати в шахту, матінко моя! Летиш донизу, аж дух забиває. А потім поставили мене коло такої бинди широкої, а вона все біжить і біжить, і кінця й краю їй нема. А на ній угóлля. То я з того уголля вибираю породу. Це камінь такий чорний, що не блищить. Робота добра, тіки день малий. І ще б нічо', так тіки ноги болять, вісім годин стоїш і все хапаєш, і відкидаєш. А хліба дають (закреслено) грамів, а в ідальні (закреслено) нема й годують (закреслено). Як у гуртожиток приїдеш, то газети читають і радіо шкрабарчить. І ще ввечері в кіно ходимо, смішно так,— показують, які німці дурні. Насміємось, та спати. А вранці в ідальню, поснідаємо (закреслено) й до теї машини, що в шахту скидає.

І тут уже мені нічо' не ввижається, в шахті ні одного разу Танас не стояв і на мене не дивився. Бреше, не добіжить аж до Димбасу!

І ще, Олексю Пеньковичу, дуже я вас вподобала, хоч ви й старі, і як знов захочте за жінку взяти, то я нічо'. Тут один майстер до мене клинці підбиває, каже, ти жінчина з усіх боків породиста, а я йому на те нічо'. Тільки мені тут аж два годи робить, бомагу підписала. Зоставайтеся здорові, й дякую вам за ласку, що од Танаса, чорного та темного, мене ослобонили. Одписала рукою власною Прорина Коваль».

Олекса прочитав і засміявся.

— Ну, Іване Миновичу, пішли наші вгору! Фросина Коваль уже робітничий клас. Тепер для неї всі кози в золоті. Й нам дякує, що ми її в люди вивели.

— По знайомству...— єхидненько вкинув рахівник. А що при тому дівчина-помічниця пирхнула, Олекса невдоволено прокашлявся і, щоб звести нанівець усі можливі сумніви щодо його аскетизму, вдавано засміявся.

— Чуєте, вдома вовком дивилася, а це присватується. Одписує з Донбасу, що й заміж за мене пішла б.

Дівчина-рахівник очікувально й зацікавлено внюпилась у нього.

— Чого дивишся? — розсердився Копитенко. — Не віриш?

— Та ні, ні! Більш як треба.

Олекса підняв свого дубового пальця і поворушив ним — чи то загрозово, чи застережно.

— От комсомолка, а розум — як у позапартійної баби!

— Та я нічого, Олексо Феопенктіювичу!..

— А звісно, бо в головах ти в мене не стояла!

Й, щоб закінчити неприємну для нього розмову, запитав строго:

— То скільки там повірено буряків?

— П'ятдесят вісім гектарів.

— А сіна скошено?

— Дев'яносто шість.

— Глядіть мені! — солідно сказав Олекса й вийшов.

Вирішив навідатись до пустки — хата колишнього старости, сім'я його втекла з німцями, — там мали бути дитячі ясла. По дорозі прихопив Дадикову дружину, що мала тими яслами завідувати.

Гостроносенька молодиця була ставна й гарна. Соромлячись чи пишаючись, вона не піднімала очей, гордо несла свою голівку, переобтяжену копицею ледь рудуватого волосся, стягнутого на потилиці в товстий вузол.

— Та й чого так запишалася? — покотив смішком Олекса.

Жінка помовчала, не піднімаючи очей, і сказала сухо:

— А з вами, чоловіками, інакше й не можна. Вам тільки попусти віжки!

— А ти Дадика часом не б'єш?

— Як доведеться. — Коротенькі зморшки біля кутиків уст здригнулися і завмерли.

— Ну, ти й пава! — Олекса аж прицмокнув. — А мене колись баби любили!..

— Хвали руку — товар бачим!

— Оце так до свого начальника? — засміявся Олекса.

— А для мене начальник ще не родився.

— Ну й ну!.. А скажи, якби оце знов довелось вибирати — за кого пішла б: за мене чи за Дадика?

— За Петра.

— А я ж?..

— Ви — бабій, ще й великий нахаба.

— О-о,— аж зрадів Олекса, — це ти точно! Вели-и-икий бабій, ласий до всього круглого. Це ти добре мене обписала. Й уся жінота так гарно, як оце ти, обхвалювала й любила, й за те варениками в сметані годувала.

— Од мене вам — кольки!

— Оце й уся жінота мені казала, та тільки не довго. Бо потім були інші розмовоньки... Ну, ось і прийшли. Дайте-но, я відімкну.

Хата пахнула на них давнім гірким духом горілої сажі, кислої капусти, олії, прілої соломи й нехворощі, ще й новим сирим запахом вапна.

— Повідчиняєте вікна й двері, а то щось сирувато,— зморщився Олекса.

Піч і лежанку з хати викинули, кухню влаштували в окремішній коморі.

Чимала хата й кімната були заставлені вздовж стін дерев'яними драбинчатими ліжками, що змайстрував Сисой Козюренко, було кілька металевих. Матраци були з мішкочовини, набитої сіном.

— Аж сам би оце погоцав,— притовк кулаком кілька постілей Копитенко.

— Спатимуть впоперек по двоє, по троє в ліжку,— пояснила Дадичиха.

— Ну, що ж, на печі й по четверо спали,— погодився Олекса.— Кого в куховарки берете?

— А Мокрину Стецюк, Фросини Ковалихи матір. Охайна, ще й смачно готує.

— Розпасеться,— покрутив головою Олекса,— ще й додому кошिकाми таскатиме.

— Ну, більш як за одну не наїсться, а кошिकाми надриватись я не дам.

— Вам — вірю,— вперше без грайливості в голосі й погляді сказав Олекса.— Отже, завтра принесуть і приведуть жінки своє щастячко, а ви вже глядіть, щоб жінки не марикували.

— Не тривожтесь. Я колишня вчителька.— Трохи згодом додала: — Давно. Молодших класів.

Олекса від збентеження облизав губи.

«Добре, що хоч намордасника не приліпила». А вголос сказав:

— Я і гадаю собі — не така, мовляв, проста жінчина в Дадика, а он яка!.. Ах, чортів син!.. І як ви з ним спізналися?

Жінка знизала плечима, глянула на Олексу непорозумілим — «це настирність? просто цікавість? чи глум?» — поглядом.

— По революції в драматичному гуртку грали. В Петра

був он який голос!.. І все на сцені разом співали, оспівдувались, обнімались, поки й подружилися.

— От чортів Дади́ко! — ще раз позаздрив Олекса. — Не знав я в житті стежечки щастя знайти!.. Ну, добре, — зітхнув він, жалкуючи, що розмова з жінкою дійшла кінця. — Завтра зайду, погляну, як улаштувалися... А ви не соромтеся, насідайте на мене, як чого треба. Бо хоч і війна, а діти не повинні ставати дорослими в чотири-п'ять років. Бо то не життя. Бувайте покамість. І не гнівайтесь, як що незгідне сказав...

У жінки знову ворухнулися коротенькі зморшки біля краєчків губ — обличчя висвітлювалось теплом.

— Ви гарна людина, тільки не знаєте того.

«Ще й ого!» — подумав Олекса, але звична скромність його взяла верх.

— Як сплю, то з палицею підійти можна... Ну, живіть!..

Другого дня Олекса зайшов у дитясла вже по обіді.

Степа Василівна, як він мусив тепер називати Дадичиху, зустріла його дуже заклопотана. По рваних червоних плямах під очима Олекса здогадався, що вона плакала.

— Ну, то як вам на новому місці? Чи не кривдять вас малі сопливці?

Дворічні й трирічні безштаньки, що саме попрокидалися після «мертвої години», снували в них під ногами, капризували, обнімали Олексу за коліна, чіплялися завідувачці за спідницю. Няньки збирали їх по одному — того за ручку, іншого просто під пахву, стояв вереск і плач, аж Олекса зморщився.

— Вийдемо на часину, а то тут я оглухну!

Надворі шумно віддмухався.

— Ну й пекло ж у вас!

— Та зараз ще нічого, а от уранці був гвалт! І все через Юрасика Оскілка. Як привела його Ніна до гурту, то матері, що тут були, мало в коси їй не вчепилися. «Геть, — кричать, — паскудо, зі своїм німчаєм!.. Бийте, — кричать до своїх старшеньких, — цього фашиста!..» А діти поскривлялись, та задки за своїх матерів, тільки блимають, а потім у плач! І таке піднялося ревисько, що хоч вуха зати́кай!.. Тоді почали смикати Ніну — забирайся, мовляв, зі своїм фашистським байстрюком, поки живі обое! Кинулась я розбороняти, то мало саму не набили. Тоді Ніна шарпнула свого за руку й побігла додому. «Попалю хати, — кричить, — звірюки ви! Й хай котра зачепить дитину — зарубаю сапою!» Жінки на вулицю, за нею, проклинають, а та зроби-

ла їм сороміцький знак — осюди мене, осюди!.. Й не знаю, Олексо Феопенктіювичу, що мені діяти, як далі бути...

Й, узявшись за щоку рукою, схлипнула.

Олекса мовчав, тільки жовна перекочувались на щоках.
— Треба якось їх мирити.

І кріпко зажмурився. Потім суворо:

— Завтра, Степо Василівно, всіх матерів затримайте. А я приведу Нінку з її байстрюком. І будемо радити раду.

І з лихою хмариною на виду подався до своєї лінійки.

Похнюпившись, тихою ступою поїхав до Ніни. Знав, що на роботі її сьогодні немає. І, знаючи вже жінку, цілком вірив її погрозам. А що ж, така люта вовчиця може когось і підпалити. Захищаючи свого вилупка,— погодься, Олексо, свою рідну дитину...

І як вона нагуляла того Юрасика? Може, якийсь заломив руки й присилував? Чому ж тоді не витруїла, не спустила з кров'ю? Сільські жінки це вміють, знахарки навчили... Чи, може, самотню, нужденну, злу на людей відьму, скрадливо обходив, облестив якийсь солдат-бабій,— а вони ж парубки охайні, майже кожний грає на губній гармошці, а то й утне на акордеоні. Може, розтануло від тої тягучої музики озлоблене серце обійденої долею дівки, й не одвела пожадливих рук од свого стану? А може, з неймовірною силою озлоблення до людей сама закохалася в чепуристого єфрейтора, від якого пахло медовими сигаретами й духмяним милом?.. І чи думала про наслідки тих коротких — в одну ніч — любовців до ворожого солдата?.. А й чи думають чоловік і жінка в постелі про те, що вони — вороги? Й що б думав ти, Олексо, якби дійшов до Німеччини й там переспав із німкенею, що вподобала б тебе, в якої брат чи муж стріляв у тебе на фронті? Й чи втримався б ти від спокуси?.. На козаку, кажуть, нема знаку... А на тій гаданій німкені? А на сьогоднішній Нінці?.. Й хотів би я зараз побачити святенника, від найменшого до найбільшого, що бурмотів би мені про жіночу честь після того, як залишив Нінку на поталу чи ласку ворогові!.. Це й ти, Олексо, винуватий у Нінчиній ганьбі, коли в сорок першому позбувся зброї!.. Війна залишає по собі не тільки мертвих, удів та сиріт, а й байстрюків. От як обертається справа, Олексо!

До Нінчиної халупи Олекса зайшов чорний та темний. Зареваний Юрасик, мабуть, добряче побитий, хлюпав, аж

гикав, в кутку на полу, а мати його, зачувши рипіння дверей, схопилася і зі стисненими гострими кулачками кинулась на непрошеного гостя.

— Пішов як такий матері! — І, якби Олекса не схопив її за зап'ястя, вдарила б його в груди.

Він стиснув жінці руки так, що пальці її аж посиніли, й дуже попхнув до лави. Й коли в неї підігнулися коліна, гарикнув:

— Сядь, дурне! Й слухай, коли хочеш людиною жити!

Жінка обм'якла, впала головою на лаву, безгучно затрусилася.

— Собаки! Собаки! Що я вам зробила?!

— Людські душі обпаскудила, от що ти зробила! — задишкувато, але сливе спокійно сказав Олекса й силоміць звів її. — Слу-у-ухай! Я ніколи не питатиму тебе, що і як. Але тобі треба жити й працювати, бо нам від цього нікуди дітися. Кажу — задля твого Юрасика. Я не присікуватимусь до тебе — чи німець він, чи угорець, а чи й свій вологодець. Бо так спитати може тільки фашист. Всі діти на світі однакові, жодного нема поганого. А ти — його мати. Й цього для мене досить. І повинен він жити спокійно, а коло нього спокійна й ти. Чуєш мене?

— Бодай би я не чула тебе довіку!

— Так, так!.. Чуй: заради Юрасика, що тільки й гріє твоє люте серце, ти завтра вранці прийдеш із ним до ясел. Там буду і я. І хоч що б я казав, і хоч що б я робив, ти терпи й мовчи. Заради Юрасика! Ти чуєш мене?!

— Ой діду, мати же твою!..

— Поговори мені, поговори!.. Але якщо не прийдеш — а я тебе тягти не буду... — гляди! Але чуй — заради Юрасика!..

— Прийду-у-у!.. — застогнала жінка. — На муку... на смерть мою!.. Бо як тебе не послухати... заради Юрасика?!

— Тож-бо.

Олекса стомлено сів на лаву поряд із жінкою, розкрутив свого кашука, почав ладити цигарку.

— Піді-но витягни холодної води.

Жінка блимнула на нього почервонілими очима.

— Ой ді-ду!.. — і похитала головою.

Затим зірвалася з місця, брязнула відром, вибігла з хати.

Олекса з незапаленою цигаркою в кутку рота з пекучою цікавістю розглядав малого.

Зрідка похлипуючи, Юрасик лежачи задер ногу, взяв її за великий палець і намагався притягти до рота.

— Ач, бузувір, дотягнув-таки! А лаятись матірно, як пенька твоя, вмієш?

Хлопчик покосував на Олексу, солідно помовчав і раптом бухнув:

— Бе-бе-бе!

— Ти диви, як наш!..— покрутив головою Олекса, й аж тоді зачиркав запальничкою. Кілька разів пихнув димом, помахав у себе під носом рукою, кинув примирливо: — Ну, живи... людське дитя!

За кілька хвилин до хати вбігла Ніна, недбало грюкнула відром по стільцеві й, усе ще вороже косуючи на Олексу, піднесла йому води.

Олекса випив із півкварті, ще плеснув у жменю і змочив гімнастерку під серцем.

— Гляди! — буркнув погрєзливо. Й пішов із хати.

Того вечора писав листа своїй Оксані.

«Серце моє, чуй!

Така мене нудьга бере за тобою — усе тиняюсь, мов од гілля одірваний. Тільки й живу, що маю тебе віднайти. Та все справи нагальні, та ще трохи нездоровиться. Старе, як кажуть, хвали, а з двору веди... От як тільки тебе знов побачу — то всім справам кінець, а хоч вовк траву їж...

А ти як прийдеш і мене не застанеш, то не побивайся дуже, може так статися — тюрму одбуваю. Бо складаються справи так, що мені тут одну дурепу неодмінно треба вирятувати, а за це мене можуть архангели залігати. Бо добро й те треба робити вміючи, а в мене не виходить поінтелігентному — я, дурний, усе колодою та колодою. Ну, та завтра побачимо. Та якщо й посадять чоловіка твого, то, надісь, не надовго, — адже, як розіб'ють ворога лютого, то неодмінно дадуть амністію ще й не таким розбишкам.

А ти, певно, томишся на роботі, й ніженьки в тебе гудуть, і рученьки крутить, і голівонька болять, і в попереку колька. Бо ж на тобі вся війна, і як тільки ти зляжеш, то й автомати перестануть бити. Ой не злягай, моя любя! Та ще прошу — не сивій, щоб мені ще хоч раз побачити тебе молоду. А там і вмерти можна. Ой, побудь, побудь молодю!»

Так боліло в плечі, що рука стала мов ватяна. Якось роздягся і повалив гаряче тіло в прохолодну постіль. Стало мовби легше. А думкою бродив навмання, наче в тумані,

тим шляхом, що колись ішов був до Оксани. Йї зринали в пам'яті якісь ніби й знайомі, ніби й не бачені ніколи місця, й безгучно заходив до жінки в хату, й Оксана стояла злякана й тривожна, й коли він клав їй руку на плече, то не відчував ні тепла, ні сїтності, й коли дивився їй у вічі, то бачив там холод і бездонну порожнечу.

Його обсіпало снігом, тіло затерпло, відчував саму тільки голову. А потім і на неї насунув непроглядний туман...

І прокинувся так само тривожний, ніби оце мав іти на суд.

Далекий від усього, що його оточувало, звично поголився, вмився, сїв за стіл і аж тоді тільки побачив перед собою великі Мартині руки, що ставили миску.

Звів на жінку погляд. Очі в неї були заплакані, чисте добре лице мов хмарою затягло.

— Та й чого?..

Жінка одвернулася, згорбилася і почовгала до печі.

— Ай, чоловіче добрий... усе ви хочете знати...

— Та хіба я вам ворог?

Жінка не відповіла, так само тихо й недужно вийшла з хати.

Олекса почав обережно, з кінчика ложки, тягти губами густий куліш.

Ввійшла Марта, стала перед ним, безпорадно склавши руки на животі.

— Вигнали мене з партії. Не поновили.— Помовчала, втерла пальцями кінчики вуст.— Мовляв, була на окупації, нічим себе не виявила... Отак. Папір прийшов. Отак.

Постояла з хвилину, сподіваючись од нього слова, зітхнула й пішла поратись по господарству.

Чи то від недуги вчорашньої, а чи від Мартиної мови куліш став гірким і ніби й кислим. Але, пересилуючи відразу, він зачихав його в себе, бо знав: сьогодні йому треба бути дужим.

Знадвору ввійшла Санька, стала в нього перед очима й, мовби голодна, пильно стежила, як він їсть.

— А я вже підросла? — спитала несміло.

— Підросла, Саню, тільки не дуже.

Дівчина радісно засміялася, крутнулася на одній п'яті й підстрибом вибігла з хати.

Олекса зайшов до кімнати, довго човпся над своїм речовим мішком.

Марту побачив коло повітки — мовчки тішилася, як смачно їсть поросю. Олекса зумів-таки виписати їй.

— Аж захлинається,— похвалив він поросюка.

Жінка вдячно подивилася на нього.

Олекса пожував губами, обережно доторкнувся до її ліктя.

— Знаю, Мартуню, як вам тяжко... Й що порадити?.. Й сам не знаю. А проте живіть так, ніби ви в партії давно-давно, й будете в ній до самої що не є смерті. І як так житимете, то чого ще вам треба?..

Не підводила Марта на нього очей, думала.

Й уже як він од неї пішов, сказала сама до себе:

— А й буде так.

Й Олекса почув це, подумав: «А жінка вона розумна!»

Коло дитясел збуджено гомоніли десятків зо двоє жінок. За літніми столами сиділи старшенькі діти й, тримаючи всією п'ятірнею дерев'яні ложки, замащені в клейку затірку, снідали. Маленьких няньки повсаджували собі на коліна й годували з ложечки — ану, гам! гам!

Деякі матері, нагнувшись над своїми пручливими Васьками та Одарочками; ревниво слідували, як няньки справляються зі своїми непростими обов'язками.

— Ой, лихо моє, як заталяпався! Дайте-но, втру йому мордасю!..

— Та не так хутко, він уже бульки пускає! Ще захлинеється!

— А в мене їх бачите скільки? Ось ставайте на моє місце!

З появою Олекси гамір утих. Видно, забачивши його через вікно, з хати вибігла чепурна Дадичиха в білім халаті й білій хустині.

Зупинилася перед Олексою.

— Я зараз! — І знову метнулася до хати.

За якусь хвилину обережно показала в дверях, заступаючи трохи нижчу за себе Ніну Оскілко. На руках у тої крутив головою наляканий Юрасик.

— Іди, йди! — зловісно мовив Олекса. Мерехтлива його посмішка скидалася на відблиск пекельного вогню.— Іди, йди! — повторив він і широко обвів навколо себе руками, ніби звільняючи місце в широкому колі.

— Іду, йду! — зухвало кинула Ніна й стала перед Олексою, трохи розставивши ноги. Між коліньми поставила Юрасика.

— Ну от,— голосно сказав Олекса,— скажіть мені, добрі жінчини, що ви од неї хочете?

— Стерво!

— Лахудра!

— Не хочемо, щоб наші діти...

— Ну, ну! — захоочував Олекса.

— ...та їли з одного котла з німчаєм! З фашистом!..

— Батьки на фронті голови кладуть...

— ...а тут фашистів нашим хлібом годуй!

— А може, хай би й жили серед нас...— із удаваною жалісливістю вкинув Олекса.— Скільки там того хліба!..

— А кольки їм!

— Так, як наших полонених годували... що ноги попростягали!..

— А й справді,— погодився Олекса.— Голодом мордували! Вбивали!

— І їх к такій матері повбивати! Лахудру німецьку! І її вилупка!

Олекса кинув бистрий погляд на жінку, що винесла вирок, і вирізнив її з гурту. Гарячі очі, тонкий ніс, мов у святої з образа, тонке смагле лице, розмальоване рваними червоними плямами. Згадав: весною в полі так само честила «Нінку-хвойду».

— О! — підняв палець Олекса.— Ти чуєш, Нінко, що кажуть добрі жінчини?! Тут і будемо тебе судити! За тисний зв'язок із ворогом народу! За зв'язок із фашистом, що вбивав і, мабуть, ще вбиває наших людей! І що тобі за це присудити?!

— Звісно що!..

Ніна зойкнула, вхопила дитину на руки й кинулась гікати.

— Ні, не втечеш! — схопив її за руку Олекса.— Суд буде правий і скорий!

Хоч яка була клята, а підігнулись у Ніни коліна, й повалилась жінка на землю, прикриваючи тілом дитину.

— Ходи-но сюди! — поманив Олекса жінку з гурту, що перша винесла вирок.— Ходи, ходи, не бійся!

Скрадливо, мов заворожена, жінка підійшла до Олекси, пропікаючи його чорним полум'ям.

Копитенко витяг із кишені вальтер, покрутив його перед очима. Потім, клацнувши, загнав у рукоятку обойму. Тицьнув у руки жінці.

— Кінчай! Однією кулею. Обох. Не бійся. Все візьму на себе!

Жінка облизала пошерхлі губи, тихо позадкувала, пальці її ослабли, й пістолет глухо стукнувся об землю.

— Стріляй! — люто закричав Олекса. Хутко підняв пістолет і наставив на жінку. — Стріляй, а то засуджу її тебе! — Йї знову намагався вкласти зброю в руки молодиці.

Та сплотніла й тремтячими губами витиснула:

— Та ви здуріли?! О, бач, який скажений! То ж дитя! — І притьмом сховалася за чийсь плечі.

Олекса шумно видихнув із себе повітря. Губи в нього скривилися, ніби ось заплаче. Йї гавкотливим голосом сказав неголосно:

— Людське дитя!.. — Поглянув на вузькі плечі Ніни Осілко, на зіщулену її спину з глибоким рівчаком посередині, що чекала вже кулі, й ображено — за себе, за людей і за цю жінку, додав: — А це — його мати! Йї той, хто стріляє в людське дитя, — фашист, і той, що стріляє в матір, — фашист! І хто стріляє в чуже дитя, той убиває своє!.. Чуй кожна з вас!..

У напруженій тиші довго стояв і думав.

— Для нашої перемоги, добрі мої жінчини, потрібно одне: працювати й працювати, поки впадеш. А хто з ким переспав, а хто байстрюка привів, то не мое діло й не ваше! І як котра-небудь із вас, добрі мої жінчини, ще раз цвікне отій дитині чи безпутній її матері, то... — вклав вальтер до кишени, — згадайте сей день... Ну, хто хоче висловитись? — обвів він мерехтливим насмішкуватим поглядом увесь натовп.

— Усе пойнятно, — хмуро сказала якась жінка в нього за спиною. — Мов розвиднілось. Не сумнівайтесь.

— От і добре, — зітхнув Олекса. Потім носком чобота трохи бридливо торкнувся Ніниної порепаної п'яти. — А ти... вставай, іди на роботу! Йї до-о-обре роби — задля нашої перемоги над лютим ворогом, що й тобі приніс нещастя! Задля Юрасика. Йї вам тепер ніхто й півслова не скаже. Бо він — дитя! А ти — його грішна мати!

Ніна зірвалася на ноги, схопила дитину, блимнула на Олексу, хотіла щось сказати, й раптом розревілася, заметушилася на однім місці, та, коли Степа Василівна м'яко відняла в неї дитину, притьмом кинулась із двору.

Олекса мляво підморгнув Дадичисі й з сумовитою посмішкою проводжав поглядом жінок, що тихо й замислено виходили на вулицю. Як уже остання з них, молода Пукасиха, ковзаючись долонею по стовпчику воріт, не спускаючи зачудованого погляду своїх зелених очей, залишила двір, Копитенко теж почовгав за нею. Вирішив піти на квартиру, бо знав, що сьогодні ноги вже його не носитимуть.

Бити по скелі — покришитесь, а по землі — ствердішає.

З Парадоксів Життя.

Другого дня Олекса встав дуже засмучений. Адже щоранку йому нагадувала про себе жінка — не покійна Ольга, не всі ті, що потайки любилися з ним протягом усього його безпутного життя, не скажена Фросина, навіть не сиза голубка Оксана, а якась особлива — з обличчям у тумані, але яскрава непокритою сутністю, біла, недоторклива й до нудьги жадана... А це вже він її не побачив...

Невже кінець?

Олекса поклав собі — він доти живий, поки смочче його нудьга за жінкою.

Невже Оксана ввійшла в його життя для того, щоб зробити його для всіх мертвим?

І от що: туга за Оксаною була якась особлива, не пекуча, а м'яка, скоріш як чекання затишку й спокою, а не оскаженілих бажань.

Дивувався Олекса — невже ж оце тобі, як колись старому запорожцеві, великому грішникові, випада одіграти в кості душу в сатани й віддати її, потріпану й спантеличену, вижмакану, як випрана онуча, в монастир на розправу богові?

Він ще й не поснідав, як недужо рипнули двері, й у них показалися ватяні штани дядька Тадея, а потім, коли той повернувся у вузькому проході, кашкетик із репнутим козирком, сірі кудла й просяні віники вусів владного посланця.

Дядько Тадей цього разу був у дуже рішучому настрої, тож, не поздоровкавшись, сів на лаву поруч із відром води, скинув свого вицвілого кашкетика, чомусь струсив його на підлогу, пухнув губами й суворо мовив:

— Випада вам безпременно. Йти до сілради. Район требає! — Потовк ковінькою глиняну підлогу. — Не-за-мед-лі-тель-но! — Ще почовгав підметкою. — У із-бе-жа-ні-є. — Віддмухався. — І щоб добровільно. Несли. Незаконне храненіє. І патрони теж. — Довгенько думав, понуривши голову. — Ніззя так!

Олекса тихо качався на лаві — розбирав якійсь недужий, безголосий сміх.

— Ну, йди вже, йди! — Олекса аж із голосу спав од того утробного сміху.— Ой... скажеш — прийде, мовляв, ось тільки поснідає.

Дядько Тадей обурено пристукнув ковінькою.

— Ніяк. Не можна мені. Йтить от вас. Поки не приставите. Незаконне храненіє. І патрони тож. А як ні — то фізичеське усиліє.— І ще раз шаркнув підметкою.— Район сказав.

— Ну, то жди.— Олекса злегка підморгнув до заклопотаної Марти, й та поставила на стіл сніданок.— Сідай зі мною снідати,— звернувся Олекса до дядька Тадея і показав Марті два пальці.

— Я при сполненій,— невдоволено покрутив головою виконавець і ледь-ледь підвів з лави свої ватяні штани,— видно, парили.

— Ну, то сиди голодний,— байдуже сказав Олекса, тими самими двома пальцями заперечно похитав до Марти й заходився снідати. Дядько Тадей аж крутився на лаві. Ох, і обурений він був — не зміг таки всидіти, підвівся, потупцював на однім місці й подався з хати. Через вікно Олексі видно було, як він ще довгенько крутився, поки вмостив важкі сідниці на призьбі.

«Хто ж роздзвонив? — заклопотано думав Олекса.— Чи хтось із жінок?.. Ну, я їм таку притчу розказав, що жодна не пішла б жалітися... Чи, може Дадичиха?.. Ну, та все одно — шила в мішку не утаїш... Треба нести й вальтер, і патрони, ще й гранату... Тепер не оберешся клопоту...»

Після сніданку за звичаєм пив воду. Кварта помітно цюкала по зубах

«Розкис старий. Цього разу вже дадуть... Себе не шкода, й нічого не шкода... а от тільки жаль Оксани».

Заклопотаний, але зовні спокійний, пішов у кімнату, порився в речмишку, забрав пістолет і дві обойми. Недбало вкинув до кишені штанів. У другу кишеню поклав гранату, в нагрудну — запал.

— І якого такого гиндика ти тут висиджуєш? — запитав він надворі виконавця, що з його появою за дві спроби зумів підвестися.

Дядько Тадей тільки обурено заворушив усами.

— Ніззя так! Незаконне храненіє!.. Слідуйте мені в сіліраду!..

І, як недбалий конвфїр рушницю, заклав ковіньку під паху й, випнувши живіт, став у Олекси за спиною.

— Ти будеш мене ще й супроводити?! Як якогось гнидика-полідая?! То понесеш і моє майно! — Олекса хутенько вихопив гранату й упхнув за пазуху своєму конвоїрові.

— Ва-а-ай! — зарепетував дядько Тадей і гепнув на землю найширшою частиною своїх штанів. Навіть якби Олекса в такий спосіб підкинув був йому здоровенного вужаку, то не нажахав би так. Виконавець рвонув комір сорочки, й граната покотилася в нього між ногами. З небувалою спритністю він схопився на ноги й порснув на вулицю — ніби набагато легший, ніж досі, ніби й настільки ж важчий.

— А тю-тю! — Олекса заляпав себе по стегнах, по-розбійницькому свиснув і зареготав. Потім помахав кулаком: — Я вас навчу, як кавалера трьох Слав та водити приводом!..

Підібрав із споришу гранату, обтер її долонею від роси й знову сховав до кишені.

Навідався ще в контору. Крім дівчини-рахівника, там не було нікого. Іван Минович косив сіно.

З рішучістю людини, що їй уже втрачати нічого, подався до сільради.

В кімнаті секретаря сиділо троє. Оксень вдавав, що дуже заклопотаний, — після кількох сутичок із Олексою він вирішив більш ніколи з ним не заводитись. Дадико, з густими, аж чорними, тінями в западинах свого мовби видовбаного обличчя, бадьорився, але уникав Олексиного погляду («Оце він і подзвонив!» — подумав Олекса), й драглистий, дуже нещасний — мало не стогнав, виконавець дядько Тадей. Цього Олекса аж пожалів.

— Ну?.. — примружився Олекса зловісно й зайшов збоку, щоб заглянути Дадикові в очі. — Степа, мабуть, сказала одне слово, а ти приплів ще п'ятеро?.. Йі то ж живе на світі таке междуметіє — ой, ах, ох!..

— А ти не дуже гордись! — хмуро огризнувся Дадико. — Князьок мені знайшовся!

— Щось ти дуже за мене взявся! — покрутив головою Олекса. — Йі довго в тилу засидівся... фронтовиків топчеш!.. Розбронюю я тебе, Петре!

— Ось тебе Васюра забронює! Жде не діждеться! — кивнув Дадико на двері свого кабінету. — Од нього ти вийдеш тихенький, мов ягнятко... Там не будеш за пістолет хапатися... та людей гранатами підривати, — покосував Дадико на виконавця. Олекса теж зиркнув на дядька Тадея. Штани на ньому були вже не такі паркі.

— Ти ж «яструбків» поклич! — нагадав Олекса Дадикові першу свою зустріч із ним.

— А вони вже напоготові!

Олекса відчинив двері до кабінету.

— Кликали?

Худорлявий район підвів на нього погляд — стомлений, неприязний і пекучо зацікавлений.

— Заходьте, — буркнув.

Олекса щільно причинив двері й сів навпроти капітана. Потім, заворожливим поглядом дивлячись тому у вічі, почав викладати свій арсенал.

— Оце приберіг, знаєте, ще в загоні. Щоб у погані руки не дісталось...

— Ну?

— Та все не було часу здати.

— Зберігали? — з тоненькою усмішкою мовив капітан.

— Зберігав, — зітхнув Копитенко.

— Ну що ж, карний кодекс передбачає за це два роки.

— Дрібниці, — махнув рукою Олекса. — Двадцять п'ять — ото стаття!... А цю здужаю. Тільки, мабуть, доведеться вам багатьо-о-ох пересадити! Партизанів було з півмільйона, й кожен щось та мав.

— Партизани з приходом радянських військ усю зброю здали.

— А я одразу пішов на фронт. А зброя була в схованці.

— Ви вже з півроку працюєте в тилу. Чому не здали одразу після повернення з армії?

— Та, знаєте, поки дошукався тої схованки!..

— Слухайте, Підковенко, ви ж знаєте, що це брехня!

— Але дуже правдоподібна!

— Про вас кажуть — справедливий. То навіщо вам брехня?

— А вам казали, що я ще й не дурний?..

Район засміявся.

— Ну, ви й фрукт!.. Розповідали мені про вас... деякі люди... Й що з вами робити?.. Ну, хоча б за вчорашню історію?.. Погрожувати жінкам пістолетом!..

— Ті добрі жінщини погрожували вчинити самосуд над дитиною. І над її матір'ю.

— Ви б роз'яснили людям!

— Я і пояснив. І зрозуміли! І як хто на мене пожаліється, то судить!

— В тому й справа, що ніхто не жаліється... — мало не з жалем похитав головою район. — А самому мені розпочинати справу... Хоч дикість із вас аж пре... Кажуть... деякі

люди: вас треба розстрілювати... й одночасно малювати з вас образ... Хоч я особисто ікону з вас не малював би...

— Воля ваша... хоча з мене й можна малювати... святого Колодія... Це такий селянський, жіночий святий... дає благість од своєї чималої святості вдовам та безмужнім жінкам... як вони того побажають... Мужик, коли він мужик, то він і в святих мужик..

— Ну, а ця ваша дика витівка з виконавцем? За це теж треба судити!

Олекса підвівся, одчинив двері до секретаря.

— Тадею! — покликав голосно. Й терпляче ждав, поки виконавець пропхнеться в двері.

— Тадею, — повторив він, коли той заворушив усами на районного начальника, — ви маєте до мене якісь претензії? — з напруженою меректливою посмішкою запитав Олекса. — Будете мене позивати за те, що доручив вам однести гранату до сільради?

Дядько Тадей і пирхав, і ворушив усами, й пристукував ковніркою, і все не міг здобути на слово.

Нарешті націлив пальця на район.

— Ніззя так шуткувати! Іть од такої шутки й померти можна!..

— Ти ще легко одбувся... — пробурмотів Олекса. А потім грізно до дядька Тадея: — Розкажуй товаришеві з району, як хотів прикладати до мене фізичні зусилля... і чим саме... палицею... чи, може, своєю розкладушкою пхав би... Розкажи, розкажи!..

Дядько Тадей обурено пухнув.

— Район треуе — нада ітить! Мало я за вами вїбігав?!

— Ну, тоді позивай! — махнув рукою Олекса. — Я не буду в обиді... як ти такий полохливий... що й гранату з тобою не можна передати... А якби я тобі протитанкову міну доручив?.. Я не зобиджаюсь... і як прийдеш за підводою чи й так щось... то ти гадаєш, довго розмірковуватиму?.. Позивай!

— Дақ нащо мені вас позивати... з вами тіки заведись!..

— Ви маєте претензії до голови колгоспу? — покусуючи губи від стримуваного бажання зареготати, спитав район.

— Касательно... ніяких! Тіки од таких шуток...

— Ну, йдіть! — махнув рукою район. — Він вам ще одну гранату підкладе!.. Так, Підковенко?..

— Та що ви, товаришу капітан! Я все зрозумів і показався!

— Глядіть, щоб більш не просили за вас... деякі люди!

— А-а, все зрозумів!

— А зараз одержите від мене розписку.— Район війняв зі своєї червоної теки друкований бланк, заповнив його й простяг Олексі. Копитенко прочитав:

«Довідка.

Видана партизанові тов. Копитенкові Олексію Феопенктіювичу в тому, що він здав органам Радянської влади слідуочу вогнепальну й холодну зброю:

1. Пістолет системи «Вальтер» 1 шт.
2. Патронів до нього 16 шт.
3. Граната РГД 1 шт.
4. Запал до неї 1 шт.

12 липня 1944 р. За ... Воєнком Хлібодарівського району (майор) ... капітан Васюра».

— До нових віників пам'ятатиму! — пообіцяв Олекса.

— Ви от скажіть мені наостанку: навіщо вам здалась була зброя?

Олекса нахмурився, довго смоктав зуб, потім серйозно глянув у вічі районуві:

— Знаєте, як з іншими порівняти — не доносив я її більш як півроку... А бійцеві не доносити зброю... нудьга бере. А ще й того, що банда ота бродила.

— Йдіть,— махнув рукою капітан.

За дверима кабінету настрої у Олекси помітно поліпшився. Підморгнув на сторожкий погляд Дадика, примружився.

— Знаєш, Петре, дві правди: як гатити по скелі — покришиться, а по землі — затвердішає. Отак і я: мужик, мов та земля...— І без усякого переходу — з тоненькою посмішкою, знущально: — Казала Степа, що ти гарно співаєш... що співом тим чарівним і памороки її забив... Заспівав би ти й районуві: «Я ж тебе підманула, я ж тебе підвела...»

А за кіньми не приходь! — додав мстиво.

— Йди ти!..

5

Хочеш добра — не будь добрим.

З Парадоксів Життя.

Десь надвечір Олекса підїхав до дитячих ясел. Обличчя його палало, мов заглядав у розтоплену піч. Він і сам не складав собі справи, які ж то почуття палять його зсередини. Сором? Зло? Образа? Чи зневірився в людях?

Щоб якось заспокоїтись, з півгодини катав більшеньких вихованців на лійці. Теплі дитячі тільця, що їх обнімав поперед себе, аби не попадали, зігрівали його душу, поступово вливали в нього мир. Різало в очах — давно не мав він такого щастя. Це він своїх малих обнімає-голубить, живі вони, живі!.. Це ось зараз вийде на двері Ольга, вдавано сердито загукає високим надтріснутим голосом — ото безпутний, робота обсіла, а він, бач, здитинився, катається!.. Старе — як мале!.. Це дітей мені покалічиш!..

Ні, не виходить Ольга, не галасують його синочки — це втішаються чужі діти, сьогоднішні пестуни, може, завтрашні сироти...

Нарешті одмахався від цілого гурту зобиджених, — завтра покатаю, завтра! — підійшов до Дадичихи, що серйозно, із внутрішнім острахом не спускала з нього погляду, крізь зуби поздоровкався.

З мерехтливою усмішкою глянув їй у вічі.

— Раді?..

— А чого я маю радіти? — виклично, але з болем відповіла на його погляд своїм твердим поглядом.

— Ну як же — потоптався Петро. По мені... а ви йому, певно, до того й словечко підкинули...

— Боже ти мій!.. — похитала головою жінка. Потім замислилась і, легконога, почала креслити по споришу м'які півдуги. Легенько зігхнула. — Тепер я знаю, чому вас, такого збаламученого... люди злі проклинають, а добрі то душу за вас віддали б... Знаю, чому ви і бабій великий — а по очах видно! — бо серця жіночі... вразливі... за вами аж терпнуть.

Олекса засміявся, чекаючи ще чогось.

— Ні, не намовляла я Петра... Не має влади наді мною, то хоч на вас її виказав... А я тільки хотіла б, щоб до голосу його... та ще норів ваш предковичний, дикий... щоб аж боляче було й тілові й душі! Ге ж дурна?! — Й очима наповненими пожаліла, простила його.

Прийшла молода Пукасиха забирати двох своїх меншеньких. Від дверей горнула їх своєю пеленою, несміливо зупинилася перед Олексою.

— Чуйте... вже давненько просили мати, аби ви зайшли на часину. — Й пеленою покотила далі своїх замурзаних.

Олекса, все ще сповнений жаром, ображений, мовби й не сталося перерви в розмові, зло кинув:

— То кидай к чортиній матері Петра та йди за мене!

— Не пішла б за вас... бо сама собі пані! На такого можна дивитися тільки віддалік.

— А в мене вже є своя Оксана! — мстиво, залюблено, аж солодко, розплився в посмішці Олекса. — Так що наше вам! Живіть!

І підкреслено бадьоро, напруженою ходою подався з двору.

Поїхав на сіножать. Духмяне сіно було складено в копиці, крізь підсохлу стерню трави пробивалися зелені шпичаки отави, виднілися кружки з-під вивезених на суходіл копиць — прив'ялі живі стебла знебарвилися без сонця, але — знав — оживуть, проростуть.

Жінки й старі чоловіки подавали трійчатами на підводи, вміло й обережно вкладали навильники на накладні драбини. Гехкаючи від натуги, вшнуровували рублі, натягаючи накручене на ступню шнуровання ще й коліньми. Й Олексі запахло далеке дитинство, згадалося найбільше щастя — лежати долілиць у лоскітному сіні, в рівчаку, втиснутім рублем, звисивши голову над передком воза. А фура м'яко похитується з боку на бік, ласкавими рибками тихо пропливають під тобою коні, легенькими пухирцями здійсмається з-під їхніх копит курява, й дорога — далеко-далека своєю неквапливістю і тихим шелестом.

І це щастя триває довго-довго — від першої поїздки на сіножать до сивого волосу, коли вже стидаєшся й думки про повернення в казковий світ. Мабуть, і казки народилися від щемливої туги за дитинством — таким близьким і таким далеким. Адже створити казку може тільки стара й мудра людина, сповнена великої нудьги за втраченим часом.

Олекса поважно й неквапливо, як журавель, походжав по сіножаті, здоровкався з людьми, з котрими за руку — це з жінками, з котрими трохи погордливо — з чоловіками.

Зустрівся і з Козубом; той був невдатний ні подавати на віз, ні вкладати сіно, — цим клопоталися його дружина й теща.

— Ну, живіть, офіцерші! Здоровий і ти, молодший лейтенанте!.. То й де ж та десята копиця, що додому забереш? — насмішкувато прискалив око Олекса.

— А онде-о, — кивнув обліковець.

Копичка розміром своїм не відрізнялась од інших.

— Ти диви! — покрутив головою Олекса. — Думав, свідомий ти тільки на правлінні!

— Дурний він,— не обертаючись до Олекси, вирекла його худюща дружина. А теща, широка, пласка, як і дочка, додала густим голосом:

— Живим на небо хоче лізти. Та й серед тих, прости господи, праведників буде найдурніший.

— Ідіть ви!..— мляво огризнувся Козуб.

— Зате гріха на нім ніякого,— під'юджував жінок Олекса.

— Всі святі, прости господи, були телепні — ні сам не гам, ні другому не дам,— мудро вирекла Козубова теща.

— Ну, а святість твоя, Козубе, не обернеться для мене довгим спочинком од суєти мирської?

Козуб мовчав. Затим махнув рукою.

— Це вже, мабуть, хтось інший за тебе помолиться!

— Ну, то живіть!

Побував Олекса й коло ожередів. Один був уже вивершений — високий, як у доброго дядька хата, й довжиною ступенів із сотню, пригнічений кроковками з вільшини. На другому порядкував Сисой Козюренко, головний скиртоправ, разом із низеньким і округлим фуражиром, з котрим спізнався Копитенко перед виборними зборами. Кругле обличчя фуражира було смагле, але без жодної зморшки, а вуса густою щіткою — білі, мов ялинові лапи в іскристому пухкому сніжку.

— Ну, то як, гвардійці, ще не просите питоньки в молодий?.. Гарно у вас виходить! Живіть! — привітався Олекса.

— І вас тим самим кінцем по тому самому місцю! — задихано відказав фуражир.

— Стараємось... старий кінь борозни не зіпсує,— підхвалився Козюренко.

Жінки подавали сіно на стіжок важко, не стільки руками, як животами. В Олекси аж руки занили від споглядання тої надлюдської натури.

— Менші навильники набирайте, жіночки, щоб у животі не тенькнуло! А то повертаються чоловіки, а у вас все позахите.

— Наші не повернуться,— похмуро сказала одна.— Так що нема чого берегтися. Аби швидше світ померк, тоді й спочинем.

Олексу мов кулею пропекло — так ударив жаль.

І подумки дорікав нащадкам. І собі дорікав за безпутна своє життя, навіть за те, що не помер у бою — в останньому ривкові до ворожого горла.

Хто поверне цій жінці молодість і силу хоча б на одну просвітлу годину? Хто згадає її ім'я, та ще й по батьковій та ще прізвище?.. Ніхто не згадає великомучениць, у котрих навіть холодні впокоєні руки — чорні та темні, надто багато їх. Ні, не про мільйони треба говорити — від того їм, тим мільйонам, ні холодно ні жарко, а про кожного зокрема. А не можеш про кожного — то замовкни й не озивайся!

Йї допомогти цим жінкам не міг, бо на всіх не розірвешся, та ще й коли станеш до роботи, то мусиш працювати до оскаженіння, поки й духу пустишся.

...А в цей час осколок, що вже повністю зруйнував фіброзну, проник у м'язо-фіброзну оболонку аорти.

Олекса відчув легенький укол, а потім тоскне тепло розтислося в грудях.

«Шукає, клятий, виходу, — радісно подумав Копитенко. — Отак, дивись, за тиждень-два й проклюнеться».

...Тамуючи пекучий сором перед жінками, Олекса непевно пообіцяв:

— А вас, бабки-молодиці, запам'ятаю! Доброю пам'яттю!.. Коли щось треба... що в моїх силах... то я...

Жінки не озивалися, видно, не вірили, й Олекса їх розумів, бо й сам не йняв віри в свою добродійність.

— Може, не зараз, — обережно додав він, — то колись згодом...

— Авжеж, авжеж, — підтакнула жінка, що так ошелешила Олексу. — Якби не надія на те «колись», то й дурні б на світі перевелись!

Олекса засміявся над своєю безпорадністю — хоч і не звик за словом у кишеню лізти, а тут не зміг здобутися на відповідь.

І од великої ніяковості потупцював на однім місці, замуликав перше, що сплило в пам'яті:

Ой чия ж то нива,
чий ж то покоси,
ой чия дівчина
розпустила коси...»

Постояв ще мовчки.

— Ну, гвардійці, — вдавано бадьоро гукнув до скиртоправів, — на вас тільки надія! Живіть! — І з тінню на виду побрів до своєї лінійки.

На вечірнім наряді бригадири рільничих і тракторної бригад доповідали, як вони підготувалися до жнив. Два комбайни «Комунар» на тракторній тязі, ледь живі від старості, ще й добряче побиті в сорок першій, зіплені відчайдушною винахідливістю емтеєсівських слюсарів, навряд чи потягнуть жнива.

— Шукайте косарів... чи косарих... хоча б ячмінь покладуть, може, ще й полеглу озимину,— міркував Олекса.— А діди хай щодня клепають молодицям коси — кожен на своєму кутку... А ти, Сіробабо,— до завгоспа,— де хоч, а дістань з десяток бабок. Не купиш — хай ковалі зроблять... ну й окоренків. І щоб у кожній жінки була мантачка. Й навчїть мантачити, щоб не надавали жінки дуль косам. Ячмінь хай косять без грабок, а під жито й пшеницю, чуєте, Козюренко, щоб настругали хоча б по три зубки до грабок... І на все це вам — три дні. В кого голова дірява — то запишіть, бо за все питаю! Особливо ж тебе, Сіробабо, бо ти, й не думаючи, знов учвориш якусь економічну контрреволюцію!.. Я за тобою пильно стежу!

— Та вже зразу здавайте в район, а то сил моїх нема! — мало не плакав завгосп.

— Встигнемо,— похмуро пообіцяв Олекса.— Жнива — це твій останній шанець. Та тільки не панікуй, може, ще й обійдеться... Ну, живи!

Ще до того, як утихли останні суперечки між тими, що ніяк не могли домовитись на наряді й вимахували запаленими цигарками, Олекса подався до Пукасихи.

Діти вже спали, Марія перепирала в ночвах їхні сорочечки — Степа Василівна вимагає, щоб матері приводили дітей до дитясел у чистому. Стара, співаючи побіля каганця, латала щось із шмаття.

Марія зустріла його сторожким, ніби винуватим поглядом, а стара, не підводячи очей, замість відповіді на привітання кинула й запитливо, і вдоволено, ще й з легким глумом:

— Прийшов...

Олекса відсунув якусь лахманину й сів на лаві.

— Ну, то живете?

— Як бачиш,— зіткнула стара й уперше підвела на нього погляд.— З ласки божої... і твоєї.

— Ну, стара! Ніколи ти мені не подобалась!

Пукасиха поминула увагою його слова, спитала м'якше:

— Вечеряв? Може, спрягти ячню? Марта тебе, надісь, захарчувала?

— Плетете!..— зморщився Олекса.

— Ну-ну! — схвально загула стара.— Знала, що хазяйки не огудиш... То повечеряєш?

— Вдома,— буркнув Олекса.— Кажіть, чого кликали?

— Та й гарячий ти, як черинь під хліб!..— насмішкувато озирнула його стара. Потім зітхнула, замислилась.— Нечемний ти, а все від гордоти. Хіба я не годна того, щоб зі мною словом перекинутись, так, знічев'я?.. Бо словом люди не тільки справи роблять, а й утішаються... що їм жити важко... важче, ніж скотині безсловесній... що їм бог життя мало відміряв... та й те якесь непотрібне... Ну, це я тобі згодом доскажу. А зараз дітям спати треба, та й Марушка он з ніг валиться... Вийдемо лишень та погомонимо надворі.

Впираючись руками в коліна, стара підвелася і, не дивлячись на Олексу, подалася з хати.

Вечір обступив їх жаркий, ще дихав теплом перегрітої землі, білої глини й вишневого клею. Підповень світив хи-мерним мертвим світлом, що, здавалося, і не давало тіні, вирізняв тяжкий бляшаний вишневий лист, манив кудись у тривожну тишу, в застиглий, як холодець, час.

Ще не впала на трави роса, не зволожені, гостро пахли пуп'янки акацієвого квіту, в осяяному небі безгучно співала вічність.

Стомлений Олекса, крякнувши, сів поряд зі старою. Обое, умиротворені ніччю, довгенько мовчали.

Олекса хоч і не любив старої, зараз почувався по-доброму залежним од неї, ніби молодший брат перед строгою старшою сестрою. Лукія була років на дванадцять-чотирнадцять старша за нього.

— Ну, то що там пише Просина Ковалиха з Димбасу? — нетерплячим голосом, із не зрозумілими Олексі ревностями спитала Пукасиха.— Люди кажуть, аж два письма ти од неї одержав.

— А вам який клопіт?

— Бачиш, клопотався ти нами, самотинними та вбогими, клопочусь і я тобою. Бо звела нас доля на одній стежці, як ото над прірвою — і не розійдешся, і не позадуєш... То не кличе тебе до себе?

— Ну, а як і кличе, то що? Так би оце й побіг? Я не крук, щоб сідати на падло. Може, знайде собі дурнішого — то її щастя.

— А може, помиритесь? — не вгавала Лукія.— Бог і той прощає гріхи.

— Її гріхи я їй простив, якої ще їй болячки треба?

— Ото-то! Якої ще їй болячки треба! Чого ти, стерво, зманюєш чоловіка, гарного та гідного?! Оце ти добре сказав, і я тобі вірю. Бо справедливий! Та тільки добро людське більше за справедливість!..— І вухо наставила — що ж то він скаже.

— Добро... добро...— розмірковував Олекса.— А що воно таке?.. Це, либонь, те, щоб забути всі кривди, все зло, що чинить твій ворог?.. Ні, такого добра від мене не дїждуться!.. Ви чули про Івана Гонту? Так от, коли ляхи його спіймали, то граф Браницький, той, що в Білій Церкві володарював, засудив Гонту вмирати аж два тижні... Бідодашний сконав за тиждень... То що — забути про це?!. Каттам треба мстити в десятому колїні, щоб кожен із них знав, що його злочини буде спокутувати син, онук, правнук і праправнук! Бо як тоді спокійно жити на світі, коли знаєш, що катюга своєю смертю в пишній постелі вже уник людського праведного суду?!. Ну, скажіть мені, що це неправедно! Мовчите?

Якось я вичитав був у книжці, що американські робовласники неграм-втікачам одрубували руки й занурювали культи в горючу смолу, а потім того мученика вішали. Та попадись мені нащадок того ката, то зробив би все з ним, як його прапрадід із тим нещасним негром! От у чому добро!

— Мабуть, не так... не так, як ти кажеш... Бо Ісус Христос простив розбійника, що помирав із ним на хресті... «Сьогодні ж будеш зі мною в раю»,— сказав.

— Ісус Христос простив і тих катюг, що спалили мою Ольку з дітьми! Й звів їх, мабуть, у раю: синочків моїх спечених і катюг — розбійника ж простив!.. Отож хочеш добра — не будь добрим!..

— Несамовитий ти якийсь! Блюзнірствуєш... Якась правда в тебе нелюдська... Чи ти янгол, а чи й сам сатана?

— З одного тіста вони зіплені, та служать різним хазяям... Бо забрати на небо розбійника, а в пекло, хто з того розбійника душу випустив,— однь правда!

— Ні, не такий ти, їй-богу, не такий!..

— От ніяк не второпаю, чого вам од мене треба?

— Хочу, щоб заспокоїлась твоя душа. Щоб зігріло тебе жіноче серце. Бо блукаєш душею своєю, як Марко по пеклу. Й де ти найдеш для неї, твоєї душі розхристаної, пристановисько? Я навіть Просину простила б тобі, якби шукав у неї спокою та миру. Але бачу — до теї баламутки серце твоє не прихилиться. І ще одно скажу: війна, смерто-

убивство, вдови нидіють, самотні та нужденні, а ти, здоровий ще бугай, кропиш шлях водичкою, як віл сірий... Ой, берегла ж я од тебе Марушку; бо за Петя серце боліло. Та не стало Петя, а й Марушки мені жаль, бо ще молода, їй би ще діти водити. Й оце останне, що маю, як пам'ять од Петя, тобі віддаю, бо звільнив ти душу його, та й діток його, од соромá вічного... Чуєш, солдате, бери Марушку! Петьових діток я сама догляну, поки жива, нікому вони на заваді не стануть. А Марушка тобі прийдеться до серця. Роботяща, як бджілка... А якби ти бачив, які перса в неї!.. Ще десятюх вигодує! І тиха, як вода в криниченьці... А до пестошів... скажу тобі на вухо, старому собаці,— аж ой-кає, було, од Петьових цілунків! Чула я, грішна, чула!

— Старий я для Марії. Добре знаєте, що небавом і вдруге стане вдовою.

— Старий то старий, а год ще з п'ятнадцять годен будеш приголубити жінку. Хай хоч це має бідолашна молодиця. Бо їй же тільки тридцять год.

— От бачите!

— А де вона візьме молодшого, як усе вдови та вдови, од вітру хиляться, мов тополі при дорозі!.. І я коло тебе доживу, бо не стане в тебе серця вигнати з хати Петьову матір! Казав же Петь, що ти йому побратим...

Боляче було Олексі слухати ці тоскні слова, боляче й радісно, бо віддавала йому стара більш, аніж могла мати від нього. Розчулений, він важко задихав, знову взяло тупим болем ліву руку, та притамував віддих — його ж бо мають за здорового й дужого чоловіка, якому ще можна віддати дочку чи невістку!

— Ой Лукіє, Лукіє!..— похитав він головою.

І совісно йому було сказати, що Марія вже не та, якою він знав її, що змертвіла душа її вже нікого не зігріє,— образив би їм стару навіки. Адже віддавала вона йому сливе дочку, й це була не оборудка, де «хвали руку — товар бачим»,— стара щиро вірила в святість свого дарунка, й огудити його — це все одно, що відхилити жінку, яка цнотливо пропонує себе в беззастережній любові. Отож так: або любов, або тяжка ненависть!..

Олекса аж упрів, і гудзики на гімнастерці розстебнув, ще й помахав перед лицем рукою.

— Ну, чого вагаєшся?.. Я вже все обдумала, виплакала й так рішила. Й брати чесну вдову — це все одно, що дівку, бо знала вона самого першого чоловіка, а він про неї вже нікому не скаже.

«Сама вона порівняє і скаже»,— подумав Олекса. Але з відомих йому причин це його не обходило. Скільки жив, не пам'ятає, щоб жінки клали на нього огуду.

І його не бентежило грубе вихваляння Марії з уст її свекрухи — в сільському побуті жінку цінують тільки за працьовитість і за здатність легко й охоче родити дітей.

Але що ти їй скажеш, оцій старій? Що нібито не здатний бути чоловіком? Соромно, та й не повірить хитра й прониклива стара, бо ж його відносини з Фросиною, на жаль, не були святою таїною.

Отож він вирішив бути зовсім-зовсім правдивим.

— Знаєте, Лукіє, Марушка з усіх боків добра молодиця. Куди не кинь — скрізь двадцять одно. Таку б не тільки за голову колгоспу можна видати, а й за директора маслозаводу. Та тільки є в мене наречена жіночка Оксана, що жде та побивається за мною. А я вже такий — це й люди скажуть! — нізащо не зраджу дружину, а інак — хай би всохло те зрадливе тіло!

Олекса аж заморгав розчулено від своєї правдивості й вірності, аж у очах зарізало — так вірив він у свої святі слова.

— А з Просиною чого ж качався? — грубо й гнівно спитала стара.

Не міг Олекса й тут збрехати, чесно сказав:

— Бо силувано мене!

Стара зареготала.

— А провалився б ти на тонкій кризі! Бачиш, який Йосип Прекрасний!.. Так і того ж не могла присилувати жона фараонова!

— Бо нікчемний був. Справжнього мужика присилувати — не треба й рук прикладати.

— З тобою добалакаєшся,— засмучено похитала головою стара.

— Якби ж я не заручений!..— скрушно сказав Олекса.

— Ще й гордує, старий пес!.. І що я скажу Марушці?.. Була в мене з нею мова про тебе... Згадала, яким липким оком дивився ти на неї отоді-отоді... Ну, Марушка на мою мову плакала за Петьюю, із тиждень дулась на мене, а потім ще раз спитала я її пильненько... Ну що ж, каже, мамо, мабуть, судилося мені зі старим віку доживати... Та тільки думаю, каже,— не зобидить він сиріт Петьових, бо ж сам осиротів, та й добрий він, то тільки, мовляв, на виду такий гордий та скажений!..

— Не добивай мене, стара, я вже й так сливе мертвий!

— Тебе ще й довбнею не доб'єш!.. Засмутив ти мене, сваху каляну... бачити тебе не можу... Мабуть, і справді ти ганджований, — мстиво зморщилась Лукія, — якщо вже й на таку гарну молодицю, як Марушка, в тебе дух не здійсмається!

— Мабуть, що так, — із сумною обидою промимрив Олекса.

— Ну, от і погомоніли. — Стара почала підводитись. — Пора й тобі на спочив... Та тільки ти не тривожся... я про твою хворобу нікому не скажу... Хай у тих вдових молодиць хоч надія на тебе зостанеться...

— Нехай... — мляво погодився Олекса, і йому чомусь видалось, що вигадана старою неміч і справді охоплює його. — А ви Марушці як рідна мати, — проникливо сказав він.

Стара помовчала, коротко задихала, потім крізь сльози:

— Як Петьову душу бережу... Неңаче сама її народила, виносила на руках, коси розчісувала й заплітала. Та тільки не голублю її — боронь боже, не розпещу, хай тільки самий бог бачить, що половину Петьової душі, що на сім світі зосталася, так само кохаю, як і ту, що в нього. Йди, солдате, йди!..

Без смаку повечерявши, вицокував Олекса листа своїй Оксані.

«Голубко моя сизокрилая!

І що це зі мною сталось: як подумаю про тебе, то серце бухає в ребра і ядуха бере.

Був я в житті крем'яний та ще й лютий, як люципер, а от одружився з тобою, то наче в любистку мене скупали, — так і хочеться мордою тертися об твої долоні. Й довго так ластитись, поки й одіпхнеш. І хоч шкура в мене товста від самого дитинства — батько шпандером видублював, і недоля градом сікла, та був затятий і непокірливий, а оце ти до мене прийшла, й став я мов теплий віск між твоїми пальцями, й навіть загадаєш хату замітати чи стіни шпарувати, та й то не матюкатимусь.

А одписую я тобі цього листа, щоб добре мене в шори взяла, бо вже старі відьми спокушають, щоби при живій жінці женився. І боюсь, щоб і справді не заморочили голову, кляті звідниці... (Тут в Олексі аж кінчик носа засвербив од сильного боріння духу). Одне слово, пильнуй, Оксано, — береженого, як кажуть, і бог береже...

Й хоч жаль мені всіх жінок удових, та ба — на всіх не оженишся, бо й сам не здужаю, і вони одна одній у коси вчепляться.

І ти ж була в мене вдова, й що взяв я тебе — залічаться мені сто гріхів — як не перед богом, що його немає, то перед людьми. Бо хто вдову пожалів — то мало не святий. А я ж тебе жалію, хоч круг моєї голови й немає сяєва. Так що й ти не гордись — бо он якого чоловіка маєш!.. А ще я тобі скажу: от немає тебе коло мене, то я розіпсів сильно, й непотрібні слова сьогодні говорив — про помсту, мовляв, до десятого коліна, а я уже усвідомив, що довга помста — то і є фашизм.

То ти тримай мене в руках — коли треба видурняй, на-сварись на мене, а хоч і кописткою, бо тільки твого тихого голосу я і боюсь. Бо тільки твоя ласкава рука мене побити може.

Чекаєш мене й ще трохи зачекай. Ось здолаємо жнива, та ще молотьбу, та ще хлібоздачу, та й посів на озимім клину, й зберу я свої торби й прийду до твоєї милості — карай мене й милуй, та не проганяй свого блудного чоловіка, бо, крім як у тебе, ніде йому прихилити буйну та дурну голову.

Жди мене, кажу, жди. Жди.

Як для кого — то Олекса Феопенктіївич Копитенко, а для тебе, єдиної, — Лесик».

6

Глумись сам над собою — не глумитимуться інші.

З Парадоксів Життя

Хоч і не раз вітався з ковалем принагідно, проте добро-го знайомства в Олексі з ним не було. Трохи побоювався цього маленького, сухого чоловіка з подовжніми, мов товсті черв'яки, зморшками на закіптюженому обличчі, з безбарвними очима й припаленими віями за його гучне дихання з присвистом — виявляється, в того замість хряща в горло була вставлена платинова трубка. Й говорив коваль важко, з посвистом. Олексі здавалося, що й нутрощі в грудях у коваля були неживі, металеві. Знаючи вади своєї мови, коваль був мовчазний, ніби глухонімий. І, незважаючи на своє каліцтво, був добрий і жалісливий, навіть сапи чи серпи молодцям робив у вільний від колгоспної роботи час задарма. Почне, було, молодця розкладати хустину зі згорнутими

в дурку карбованцями, як коваль блимне на неї і засвистить:

— С-с-схова-а-ай! С-с-самій... з-с-снадоблятьс-ся...

А молотобоець, здоровий, губатий, трохи набамбулений мужик, тільки погляд переводить із хустини, що жіночка ховає за пазуху, на свого майстра. Й після того гупає молотом вслід за ковалевим молотком так сердито, що з-під колоди, на якій прикріплено ковадло, прискає зітерта на тонкий порох окалина.

Цього разу Олекса зайшов до кузні незвично скромний, маючи в кишені складений аркуш із конторської книги.

— Живіть, Кириле Годосьовичу!

Коваль поглянув на нього, поморгав повіками з ріденькими віями й мовчки витяг із горна іскристий шмат заліза. Кілька разів стукнув ним об ріжок, збиваючи циндру, зручно вмовстив на ковадлі й дзенькнув молотком до молотобійця. І затайцювала вся приземкувата кузня навприсядки, мовби дебелий мужик із однією загубленою підківкою,— дзень — бух! дзень — бух! — і збита земляна долівка глухо крєктала від того танцю. Іскри долітали до Олексиних ніг, і він поступився, щоб не пропало штани.

Востаннє, з поковзом, ударив ковалів молоток, і півпудовий молот застиг на плечі в молотобійця. Коваль знову вклав поковку в горно, молотобоець відклав молот і, смикаючи за дурку на ремінці, заворушив тельбухатим міхом.

Коваль підійшов до Олекси й мовчки наставив ухо.

Олекса витяг із кишені аркуш і так само мовчки віддав ковалеві.

На малюнку було досить вправно зображено металевий ківш із витягнутим наперед різакон, із обок боків — кільця з ланцюговими тяжами до орчика й навкіс привареними шматками труб для дерев'яних держаків.

Коваль довго розглядав малюнок, то наближав його до очей, то віддаляв, аж ніби нюхав, затим просвистів:

— С-с-скрепер. Кі-кінний.

Похнюпився і довго мовчав.

— Матер'ял...

— А онде-о розбитий комбайн. То листове залізо можна з нього. А решта для вас дрібниці... От тільки що візьмете за труди свої? Бо це не для колгоспу — для мене.

Коваль з присвистом зітхнув і махнув рукою.

— На коли вам?

— Та тижнів за два як зробите, то й гаразд. А як так, то з мене могорич.

Коваль вигнув свої подовжні зморшки на лиці й мовчки тицьнув себе пальцем у горло.

— З-с-сробимо.— І заспокійливо покивав головою.

— Живіть! — радо поплескав його по плечу Копитенко. «Оце буде мені поміч,— подумав він.— Ще конячину випрошу... й буду возити земельку, поки живий... І поставлю на своєму, й не вмру, поки все зроблю...»

...А в цей час лікар Микола Андрійович вислуховував чергового пацієнта. Й чомусь згадав Олексу. Й думка та була болісна, бо спадала йому на ум не раз і не два, й він не міг дати на неї пояснення. Що ж могло бути?.. Неуважність лікарів у медсанбаті? Чи байдужість самого Копитенка до свого поранення?.. І Микола Андрійович, забувши про хворого, що, вже одягаючись, длубався в своїй одежі, покусував губу й думав, думав, перебирав у пам'яті все, що знав із військово-польової хірургії.

- З яких причин могли відмовитись од видалення осколка? Це могла бути загальновійськова оперативна обстановка — бій у оточенні, в партизанському загоні, неможливість своєчасного виносу з поля бою — чи, поранений, у полон потрапив, чи до місцевих жителів...

Могло не бути життєвоважливих передумов до оперативного втручання — відсутність значного внутрішнього крововиливу...

Міг бути порівняно задовільний стан хворого під час евакуації в передового району до госпітальної бази, а то ще відсутня повна клінічна діагностика.

Сам хворий міг відмовитись од операції за особистими мотивами — ну, хоча б страх, чи за соціальними — бажання якомога швидше повернутися в стрій.

І ще могла бути порівняно прискорена реабілітація в життєвому плані, хоч і безперспективний прогноз до продовження служби в строю.

Чи ж допитаєшся в самого Копитенка, якому, по суті, начхати на всі ці причини, коли він не бажає думати навіть про наслідки?..

Важко було Миколі Андрійовичу — почувався так, ніби в височенній скелі спостерігав за потопаючим...

...Олексі випадало їхати на нараду. Цього разу взяв Яремчука, щоб було кому приглянути за кіньми.

Нарада мала відбутися в колишньому костьолі, переобладнаному під Палац піонерів.

До початку Олекса ще мав вільний час і тому зайшов у райземвідділ. Його зразу обступили агрономи, зоотехніки, статистик, секретарка. Тицькали до рук не відправлену ще пошту, в Олекси аж розпухли кишені від усіляких директив та обіжників. Натомість вимагали зведень. І майже кожен, виказуючи зверхність і поблажливість, давав вказівки, попереджував і наздогад буряків погрожував. Навіть старший землевпорядник натякнув Олексі, що зволікання із затвердженням списків для відновлення колгоспної земельної шнурової книги може закінчитись для нього, голови, небажаним побаченням із прокурором. Знаєте, це справа великої політичної ваги...

— Що хочете робить,— плаксивим голосом просився Олекса,— тільки не ведіть до прокурора! Бо той уже на мене такого понаписував, що затерпнуть сідниці все одсидіти...

Пройшов до свого кабінету заврайземвідділом Верба в новенькій офіцерській уніформі без відзнак, скоса й погірдливо глянув холодними блакитними очима з-під білих брів на Копитенка, задер підборіддя, не привітався. Олекса у відповідь байдливо скривив губи.

— Ще й досі не зрізали вербу? — зумисне голосно поцікавився він. Гурт службовців, що оточував Олексу, відразу розсіявся.

Копитенко крекнув і повагом вийшов із приміщення.

Нараду провів голова райвиконкому Кучер, сивий спокійний чоловік, колишній голова колгоспу, з яким Олекса за кілька місяців свого головування так і не стикався.

Про готовність до жнив доповідав Верба.

Напочатку Олекса слухав досить неуважно, але коли заврайземвідділом повідомив, що колгоспи цього року освоїли тільки сімдесят шість відсотків наявних рілних земель, Олекса зразу згадав Дідичеве поле в своєму колгоспі — все в сріблястих полинах та брунатних нехворощах.

— А як будуть обчислювати хлібопоставки? — гукнув з місця Олекса.

— За площею наявних рілних земель,— рівним голосом проказав Верба.— А що колгосп імені Сталіна села Стрижиків залишив у залежності триста двадцять гектарів — від цього держава не повинна потерпати!

— А чим же їх підняти? — захвилювався Олекса.— Чотирма битими тракторами, з них два — газогенераторних.

— А це вже ваше діло. Коли бралися керувати колгоспом — треба будо думати!.. І взагалі, господарчого розуму у вас вистачає тільки на те, щоб порушувати встановлену

районом структуру посівних площ,— замість недосіяних двадцяти гектарів ячменю, посіяли гречку, й порушувати Статут сільськогосподарської артілі, вперто не вилучаючи лишків городньої землі в колгоспників!.. За нашими відомостями, в колгоспі імені Сталіна не одрізано чотири гектари і двадцять чотири сотих лишків, а це має не тільки безпосередньо господарче значення для колгоспу, а й несе в собі ознаки політичного опортунізму!..

«Чотири гектари по дві-три сотки — й триста двадцять залежу!» — подумав Олекса, але добре знав, що таке опортунізм, і прикусив язика.

— І взагалі,— продовжував Верба,— мені не зрозуміло, як товариш Копитенко, некомпетентний, недисциплінований працівник (а нам ще й відомо, що тривалий час він перебував на окупованій території) та міг потрапити на керівну роботу! — Холодні світлі очі Верби важко тиснули на непевно усміхнене обличчя Олекси.— Й з цими сумнівними об'єктивними й суб'єктивними якостями ви ще й дозволяєте собі погрожувати зброєю чесним колгоспникам, коли ті обурюються вашому потуранню особам, що навіки заплямували себе колаборантством. Маю на увазі жінку легкої поведінки, що нагуляла дитину від німця!

— А якби від китайця чи негра — то був би правильний байстрюк?! — з мерехтливою посмішкою огризнувся Олекса.— Людям треба робити, а не тягатися за коси та підглядати, хто з ким переспав!

— От вам ще один факт політичного опортунізму! — викинув руку в зал Верба.— Ну, про це ми поговоримо в іншому місці!

— Та годі вам! — насупився голова райвиконкому.— Доповідайте по суті! — Й зробив собі якісь помітки в записнику.

Усі присутні з великою цікавістю оберталися на Олексу, всім він був не знайомий, та й зухвалої його поведінки ніхто не схвалював.

— Де він узявся, такий гострий?

— Видно, там такого наколотив!

— Вправлять йому в голові грижу!

Зовсім близько в нього за спиною хтось проказав уголос:

— Сам із трофейних, то й прихистив німецьку вівчарку!

Не шукав поглядом кривдників, мовчки підвівся і, плутаючись у ногах сусідів по лаві, поспішно вийшов. Верба урвав свою промову й спокійно проводив його своїм голубим поглядом суворого праведника аж до виходу.

«Ай дурні! Ото дурні! А знайшовся б і розумний, то, мабуть, не зважився б і писнути!»

Олекса зараз шкодував, що не надів усіх своїх орденів, щоб упали в очі не тільки Вербі, а й тим, що базікали казна-що.

— Поїдемо, Яремчук,— поторгав Олекса фурмана.— Там один дурний стільки наколотив, що десятеро мудрих почамріють, поки розколотять!

— А що,— обережно зібрав свої ремінні зморшки Яремчук,— дали вам паркя?..

— Не можеш ти, Яремчук, і дня прожити, щоб чоловіка за м'яке місце не вкусити! Як захочуть тебе чорти під ніготь узяти, то, мабуть, із чужих штанів витрусять!.. Ну, поганій до райпарткому!

Секретарка довго не пускала Олексу до Івана Павловича. Сидів у нього хтось із обкому. Олекса аж совався на стільці від нетерплячки — не так од довгого чекання, як од невдоволеного почуття образи.

«Скажу — або ж Верба, або я!» — горіли його лиця. Минув час, Олекса трохи охолонув і вже ставив перед Іваном Павловичем свою кривду по-іншому: «Або ж Вербу потикайте носом, або ж...» За півгодини він уже бідкався Іванові Павловичу: «Ну як можна чоловікові працювати, коли ота верба...»

А ще хвилин за десять вийшов із кабінету високий гарний чоловік зі шрамом через усю щоку («Міна», — подумав Олекса), за ним — помітно зсутулений Іван Павлович Чорний. Сивина його вже не відсвічувалась синюватим, а кучерявилась молочною піною. І ще одне помітив Олекса: лиця були не рожево-смаглі, а жовті. «Постарів, постарів», — відзначив Олекса й важко підвівся назустріч.

— До мене? — із заклопотаним виглядом приклав Чорний пальці до грудей.— Прийняти не зможу, голубе, ідемо разом із товаришем,— і кивнув на високого.— Щось вигляд у тебе, Копитенко, нездоровий, запух, наче з похмілля...

— Ай, яке там похмілля! — роздосадувано махнув рукою Олекса.

— Отож, кажу,— нездоровий ти, голубе, не бережешся, та й, на жаль, чутки про тебе... гм!.. Будемо слухати на бюро... Ну, готуйся!..— Іван Павлович стримано махнув рукою, прощаючись.— Готуйся, кажу, багато в тебе недоробок... ну, розумію — нездоров'я... скаржитесь на тебе Верба...

— Ой, та ще мені верба!..— болісно зморщився Олекса.— Сказав би я, так слова не даєте...

Іван Павлович покосував на представника обкому, строго глянув на Копитенка й повторив:

— Готуйтеся.

І разом із високим вийшов із приймальні.

— Зайнятий...— розгублено всміхнувся Олекса до секретарки, щоб за ним залишилося останнє слово.— Ну, вже іншим разом...

І, обережно потупцювавши в дверях, вийшов.

— Погомонів трохи з Іваном Павловичем,— награно весело підморгнув фурманові.— Кажу, не подобається мені така робота... щоб каламутило воду... Потерпи,— каже Іван Павлович,— все владнається... в усьому розберемося, кому треба — намилимо шию, знімемо стружку... Що ж, як терпіти, то й терпіти...

— Може, все й обійдеться...— з непевним, двозначним усміхом прокректав Яремчук.

Олекса підозріливо глянув на нього.

— То не твого розуму діло. Поганяй до чайної.

Зісла кортіло випити. Перелічив свої червінці — на двох не вистачає, а поминуті частуванням навіть Яремчука Олекса не міг. Тож, кривлячись, пообідали ріденьким розсолоником із почорнілою картоплею, на друге було по шматочку дуже жирної свинини з перловою кашею. За таке частування Яремчук навіть не подякував. Рожевуваті від дуже червоних повік очі фурмана не приховували глумливого усміху. Олекса знав його значення, але почуття приниження на нараді було дужчим за гнів на холуйську душу Яремчука, й Олекса просто знехтував тою паскудною посмішкою.

Від досади Олексу не тягло в село, де, як йому здавалося, могли вже дізнатися про його приниження. І коли Яремчук пустив коні в рись, шарпнув фурмана за рукав — не спіши, щось недужиться...

Подумки знов розмовляв із Чорним і хоч, як завжди, не боявся його немилості, проте вважав, що Іван Павлович, наслухавшись холодних, скреготливих речей Верби, мабуть, таки несправедливо поставиться до свого колишнього партизана. «Ех, Іване Павловичу, що то робить влада з чоловіком!» І з гіркотою признався собі, що не буде Чорний робити вибір між ним і Вербою на Олексину користь. «Всі вони, начальники, з одного тіста зліплені. Крук крукові ока не виклюне... Так що недаремно сказав Іван Павлович — готуйся, мовляв...»

Не за посадою своєю жалкував Олекса, яка, почував, вислизає од нього, а за тим, що стане не потрібний людям.

Ну, от скинуть... Куди податися?.. В Заріччя він уже не піде нізащо. Все простягатимуть до нього руки спечені синопочки... Ну, а Оксана? Ця не кивне йому на двері. А як раптом, шукаючи його, бродить десь по світові, так само безпритульна й безталанна, як він? І двір її поріс лободою і чорнобилем, і кубляться в нім чужі кури, й тин розгородили злодійкуваті сусіди, й нефарбовані двері розсохлися, і мертві вікна заткані павутиною, і білі колись стіни — рябі й замурзані від дощів? Чи притягне та пустка Олексине зморе-не серце? А й не самого притулку він прагне, а людського тепла.

І як у обійсті коханої дружини не знайде він останнього свого вогнища, то де матиме комірчину в Стрижиках? Комірне зараз п'ятдесят карбованців, а пенсія його — вісімдесят...

Чи й справді пристати до молоді Пукасики. Жаль йому її тридцять літ, але Оксану мусить шукати й знайти, поки ноги ходять.

Квартірантом стара Лукія його не візьме — образилась за Марію.

Та й взагалі, в прийми йому приставати не можна — приймак повинен бути дужим, роботящим, як чорний віл, вдатний до всякого майстерства, а Олекса вмів хіба що кілок затесати та ще хату вшити.

Й, отак розміркувавши, вже й не почував неприязні до Івана Павловича — як він може заступити його, Олексину долю, від холодного вітровію, коли війна, й смерть, і плач, і стогін, — і всього того болю вселенського нікому не при-тлумити...

Отже, й справді треба готуватися. Зробити все — щоб ні осуду, ні дорікань, щоб люди не кпили, коли непотрібний, нічий і тимеш вулицею села, де мав колись шану й владу. Не забути про людей хороших, бо тільки їхня думка про тебе й визначить твою долю. Не забути Марту Музику, Сисю Козюренка, сухорукдго Козуба, що косить однією рукою. Не забути вдів солдатських і тих, що взавтра овдовіють, — смаглолицих мучениць, що їм уже ніхто не поверне ні молодості, ні принадності, ні радості...

На квартиру Олекса не заїжджав. До самого вечора вичитував привезену пошту й накладав резолюції, що так розчулювали рахівника Івана Миновича.

Після наряду буркнув до обліковця тракторної бригади Козуба — а зостанься.

Сидів Козуб боком до столу, терпляче чекав, поки Олекса запалить зі свого гумового капшука, неозначено всміхався, мов уже знав наперед, про що поведе мову голова.

— От так,— випустив Копитенко з рота кільце й продув його в центрі струминою диму.— Приходив ти навесні з родичами, питав мене про посаду...

— Було, було...

— А того не знаєш, що ще відтоді думав я та гадав, як твоєю волю вволити.

Прискаливши око від диму, Олекса з тоненькою, сумовитою посмішкою вивчав сухе, горбоносе обличчя співрозмовника, й у погляді його не було звичної насмішкуватості, а просто цікавість — як то розворушиться Козубова душа, коли він, Олекса, повідає йому головне.

А Козуб аж дихання притамовував, щоб Олекса не вловив його хвилювання.

— Ну, що ж, і надумав?

— Надумав, Козубе, надумав! Уже не будуть твої відьми дурняти тебе!.. Й от що я надумав. Ти кадр із усіх боків вдатний — і партійність у тебе справна, й чин на тобі чималий, ну й молодий ще та завзятий — то чом би тебе не висувати все вгору та вгору?.. А ти собі думаєш — «польоводом»... Бери вище!.. А ти й подумав: «заступником голови»... А отут ти дуже помилився! Не поставлю я тебе заступником голови колгоспу!

— Та став хоч горшком, тільки в піч не засовуй! — вдано весело засміявся Козуб.

— О! Ти не гордий! І за те я пораджу людям обрати тебе головою!

— Отут я скажу тобі таке, що в тебе одразу відпаде охота давати людям поради.— Козубова усмішка була весела й лукава.— Якщо вже хто й порадить людям обрати мене на голову, то це буде районна партійна організація!

— А ти он який! — покрутив Олекса рукою з розчепіреними пальцями.— Ну, добре, нехай буде й так, але спершу я звільню для тебе посаду.— Й уперше протягом усієї розмови глянув у вічі обліковцеві серйозно й стурбовано.

Непевна посмішка застигла на Козубовому обличчі, як машкара. Він терпляче чекав.

І Олекса теж чекав. Поскаржитись на життя своє, на образую свою, на безвихідь?.. Не зрозуміє відставний молодший лейтенант, ба навіть не повірить, бо звук уже до напівжартівливих, напівглумливих зверхніх речей Олекси.

Та не любив Копитенко піддобрюватись. Тому з болем, аж у вилицях заломило, рубонув:

— Дурень я, тому й поступаюсь місцем розумнішим!

Довго мовчав, дивлячись у затінений куток кімнати. Потім промовив, мабуть, до самого себе:

— Глумись сам над собою — не глумитимуться інші.

— Ти, мабуть, і на війні був такий — біг, біг, аж падав.

— Не завсіди... Тільки одного прошу в тебе: не переінакшуй того, що я вже зробив. І полюби тих людей добрих, що я полюбив. І не зобиджай Нінку Оскілко, бо навіть я, лютий, її простив. І ще поминай лихим поглядом двір Фросини Ковалихи, бо кару свою, мов той горб, довіку носитиме за плечима!

7

Щоб легше нести тягар за плечима,
то спереду повісь ще й другий.

З Парадоксів Життя.

«...Оксано, душе моя, все ближче я підходжу до тебе. Завтра старе й мале виходять на косовицю — вперше на звільненій землі... От впам'ятку мені — ще в партизанах був, — їду охляпки на коні, навкруги жита половіють, та й пахне так солодко, що голова обертом іде, а мені коло серця гадина в'ється — і земля не моя, і хліб, і всяке інше зело не моє. І хоч довкола на багато верст жодного гнидника-німця не бачу, а тільк його мовби все поле вкрила. Так мені тоді привиджалося.

А це вже вийдуть люди в поле без страху в серці, геть і забувши, який собою той ворог лютий, бо закотився він так далеко, що й згуку про нього немає, і навіть не покажеться в небі цяточка од його літака. Скільки крові з мого серця витекло, щоб діждався я цього погідного дня!..

На жнива, Оксано, на жнива!.. А по жнивях і стрінемось, ти вже потерпи. Буде важко, піт очі zalиватиме, в голові шумітиме, під грудьми смоктатиме, а ти терпи — війна.

А в мене тут притичина одна трапилась — не так щоб дуже сумна, не так щоб і весела. Й не знаю, в чому я завинив, а скинуть твого чоловіка з великого начальника. Але то не біда — з мужика вже мене ніхто не скине, бо, кажу, мужик, коли він мужик, то він таки мужик...

Та, їй-же богу, добре бути мужиком — ніхто тобі ніколи не задрить.

Ти ж і зразу мене такого вподобала, ба навіть не питала, хто я,— сама бачила, що не з білого тіста зліплений. І ти не журись, якось проживемо. Піду в сторожі, там сімдесят п'ять соток пишуть, а ще добре вшиваю соломою хати — то буде й приробіток на людях. І не буде тобі соромно за мене, адже стою, так собі гадаю, по цей бік правди і як вийду з тобою на свято з усіма своїми Славами, то ще й позаздрять нам!

А поки що мені тяжко, ой, тяжко, Оксано! Й коли б уже притулитися до тебе душею — всі мої злигодні вода знесе».

Віддрукувавши листа Оксані, Олекса довго думав, чи писати заяву про увільнення від обов'язків голови колгоспу.

Напишеш — одразу зашумить Верба: а-а, мовляв, знає кішка, чие сало з'їла!.. Злякався, мовляв, моєї, Вербової, правди й завчасу дає чосу!.. Ану, мовляв, нацькуємо на нього кого слід!..

А не напишеш? Тоді зроблять оргвисновки. Й загримиш із гуркотом. А тому, хто падає, соломи не підстеляють. І буде так: сидітимеш у хаті з тиждень, поки посмієш висунути носа на вулицю, а там вислуховувати лукаві співчуття — вигляд у тих жалібників сумирний-сумирний, а всередині аж клекоче сміх. І тоді вже й не привітається ніхто з тих, що ламали шапки за десять кроків. І Яремчук, везучи нового — котрого вже на віку! — начальника, тільки поцвюхає батогом вздовж брички — на знак того, що ніколи тебе не знав і ніколи вже не підпустить тебе до своєї холоуїської величі.

І ще думав Олекса, що там, на фронті, ніхто ніколи не просить відставки, поки вб'ють вороги чи розжалують або розстріляють свої!..

І вирішив Копитенко до кінця залишатися бійцем. І аж легше стало, мовби радив із кимось розумну раду, й налилося серце правдою, а тіло новою силою.

Зустріне Козуба, скаже: чекай, я тебе тримаю в пам'ятку. Й знаєш, мене, сякого-такого, все ж послухає Іван Павлович, що не один пуд солі зі мною з'їв. Бо хоч він ледь терпить мене, зате поважає мою правду. Бо правда буває всяка — й легка, й пряма, а моя — така химерна, що аж болить. Потерпи, Козубе, поки мене вб'ють у бою чи розстріляють свої!..

...А в цей час виснажена й посивіла жінка на другому поверсі нар, міцно зажмуривши наповнені слізьми очі, вимо-

лювала в темного голодного бога дозвіл померти без страждань. І ще проклинала чоловіка, якого покохала раз у житті, щоб потім зненавидіти до кінця недовгого віку свого.

... Збуджений своїми невеселими думками, Олекса довго не міг заснути. Задихався. Боявся темряви, бо парке повітря кімнати здавалося йому густим і чорним, як дьоготь. І підвестися, щоб засвітити лампу, не хотів — мовчки переборював свій нерозумний страх. Щоб трохи полегшало, почав уявляти собі Оксану такою, якою вона могла б лежати з ним у ліжку. Але тепло не приходило, й це ще більш смутило, нагадуючи йому про хворобу, що її запідозрила в ньому Лукія Пукасиха.

«Клята відьмо, не заманиш мене до своєї Марушки! Бо, їй-богу, прислухатимешся, на що я вдатний уночі. Деся якби й звела доля з Марією, то виганяв би спати стару каргу в комору».

Сердився на себе, на свою неміч, на Марію, що багато від нього чекає, на стару, що заклала його тіло.

Довго перевертався з боку на бік, згадував усіх своїх колишніх любок, добре згадував, із замилюванням, і вони, певно, теж згадували в цей час про нього, бо поступово тіло наливалось тим теплом, що робить чоловіка гордим, він заспокоївся і поринув у напівсонну молодість.

Уранці він уже й не згадував ні про прикру розмову з Пукасихою, ні про зіткнення з Вербою, ні про «сповідь» свою перед Козубом.

Тільки-но поголився і умився, обмацав своє помітно збрескле обличчя перед дзеркалом, сказав до Марти:

— Щось мені, Мартуню, не поміг настій споришу. Випив я його мало не відро, а морда, бачите, — ніби з голоду опух...

— Вам курорти потрібні, травою тільки здорового вилікуеш...

— Може, й правда ваша... Перейшов, кажуть, на ліки, то пропав навіки... Та не про це в нас з вами сьогодні мова. Хочу я людям, та й вам, зробити полегшення. Сіробаба Степан не завгосп, а лінивий осавула. Йому б ще в руки гарапника дати — ну справжнісінький тобі панський попихач. Не забуду я йому похорону баби Гусачки. Й от хочу вас поставити завгоспом — тут, гадаю, мене й усе правління підтримає. Не проп'єте ви жодної колгоспної копійки, колгосп для вас як рідна хата — в усі кутки заглянете. Й хочеться ще мені, щоб ваші руки спрацьовані трохи одійшли й щоб люди вас ще більш шанували, щоб знали — о, партійна,

тому й нами керує! Хай ви для всіх залишитесь партійною!

Велике погідне лице жінки мінилося — і радість на ньому, й соромливість за похвалу, й здивування, і сум. М'які губи з безбарвним пушком на верхній кривилися.

Олекса помітив її настрій і поспішив розрадити.

— Вам же, Мартуню, ніхто не дорікне неробством, адже літ за тридцять роботи ви стільки землі нагорнули, що в степу можна могилу висипати.

— Не шукала я, Олексю Феопенктіювичу, легкої праці й пільг ніяких. Та й зневажаю тих, що ласі на різні пільги в людей за плечима. Й у кандидати я вступала — то не ввижалася мені тепла місцина, й уже сама карточка була для мене заплаатою за те, що робила й мала робити. Й що мені дасть ваша велика посада? Один і сімдесят п'ять соток? Та я в ланці зароблю більше. Ще, може, в мирний час і пристала б на вашу раду. А зараз мое спасіння — робити, щоб аж у очах темніло, щоб хоч на хвилю не стояв перед очима Только мій, щоб не плакав — ой, як мені, мамо, страшно, ой, як мені боляче!..

— Ще й досі нема нічого? — фальшивим голосом запитав Олекса.

— Нехай би краще нічого й не приходило. То хоч ждала б довіку, все виглядала б на дорогу, поки могла б виповзти з хати... Ні, чоловіче добрий, не треба мені вашої посади! Оце сказала, й усе!..

— Спасибі, Мартуню, що ви поїняли мене. А вас то я вже давно поїняв! І хоч хто мені скаже, що ви позапартійна, то матюків на нього навішаю, як торбин на лірника. Й ще скажу вам, що партійність, як і багатство, в домовину з собою не беруть. І на камені могильнім не карбують, — от, мовляв, жив собі на світі партійний Іван... І ще скажу — не чоловік партійний, а його совість. А совість у вас партійна!

Зажурена Марта мовчала.

«Боже ти мій, — подумав Олекса, — якби ж то тебе можна було обняти та притиснути!.. Святою тебе ще б можна зробити...»

— Ну, снідайте, як ласка ваша, бо я збираюсь.

У вікно Олекса бачив, як Марта тягне воду з криниці, заливає пузату черепащу баньку, затикає її жмутком сіна. Потім, пряма й здорова, з косою на плечі, на кісці торбинка з харчами, в лівій руці — банька на шворці, виходить із двору. Що вона передумає за цілий день? І що більше пектиме

її — липнєве люте сонце, а чи туга за чоловіком, котрого сама спорядила на фронт і сама привезла на санях уже холодного. Йі чи думатиме про те, що він, либонь, був другим, хто взяв до рук гвинтівку, виділену на двох? Ні, їй, мабуть, було байдуже, чи першим він був, а чи другим... Чи про Толька пектиме її печія на душі, перед якою і живова спекота здається холодним листопадом?.. Чи думка, куди прихилить голову Санька, як мати помре?.. Але косяю вона махатиме справно, як дужий мужик, і піт утиратиме рукавом лише тоді, коли від нього розпливатиметься світ у очак.

Ні, хоч що там кажіть, а Марта партійна, може, більш за інших партійна! Терплячістю своєю партійна, золотим своїм мовчанням партійна, непоказною добротою партійна! Йі своєю відмовою од теплого місця в житті партійна!

Десь востанне зустрінусь із Іваном Павловичем — все оце й скажу: чи вже ми дуже багаті на гарних людей, щоб такими, як Марта, розкидатися?..

Ні, мабуть, не чекатиму нагоди, а сьогодні ж Чорному напишу. А там, як матиме час подумати, то й сам напише куди слід.

З цією думкою він вийшов із хати, недбало погладив Саньку по голові. Дівчина з підстрибом проводжала його до воріт.

— А в мене й стрічки є! — похвалилася вона йому в спину.

— Бережи на весілля, — зі стомленим посміхом відповіла їй.

Ще й не високо підбилося сонце, а вже стояв сквар, і навіть зблизька мерехтіло марєво. Над тинами блідо-зеленими кетягами звисали вишні, траплялися серед них і почервонілі. Олекса, що знудьгувався за кислим, зривав одну-дві й довго з насолодою обсмоктував. Вузьенька куряна колія на вулиці метлялася сюди-туди, обминаючи глибоченькі бакаї, вимиті в суглинках сінокісними дощами. Подекуди, як збіговисько страхітливих ящерів із крем'яними спинами, вигрівалося на сонці жовто-сіре груддя.

«Треба буде послати пару коней з борінками трохи причепурити шляхи. А то знову сипнуть дощі, то вимийуть такі чорторії, що й трактором не проїдеш...»

Коло стельмашні побачив Яремчука. Сисой Козюренко з помічником натягав нову шину. Сухе колесо диміло, а старий кувалдою спритно набивав на нього сіро-синю залізну бинду. Востанне пристукнув, покрутив головою, задоволе-

но споглядаючи свою роботу, потім облив шину з бляшаної коробочки водою, підняв дзюбиком молотка справне колесо й підкотив його до воза.

— Катайтеся, громадяни!

— Буде в мене мова до вас, Соне Карповичу, — поручкався зі стельмахом Копитенко. — Та тільки не тут. Викличемо на правління.

Козюренко запитливо примружився.

— Може, хочете з мужика скинути? — закикотів він.

— Ми з вами, Сисою Карповичу, з тої номенклатури, котру не знімають, а тільки пересувають — від однієї купи гною до іншої. Мужик, — це й вам кажу, — коли він мужик, то він таки мужик!

— А це ви вірно кажете, ха-ха! — Витесані з каменю риси Козюренкового обличчя розгладились у посмішці. — Скрізь ми робимо однаково, та тільки годують по-різному. — І прискалив око. — Та ще — коли то й сам ідеш з роботи, а коли, як пана, й ведуть... Ну, пошуткували, й годі... Оце ми тут і пошабашимо. Та й підемо на косовицю.

— Покажіть і там, Соне Карповичу, що злот — не гривеник. Попрошу я вас стати ще й за головного скиртоправа... А ти, Яремчук, воза віддай бригадирові, а сам чіпляй борінки й проскородь усі вулиці. Й тасьми в полі.

Яремчук аж зарипів.

— А чого це мені — дурну роботу? Ба навіть за панів ніхто вулиць не скородив. А розумні ж люди були!

— Ну, це ти від них великого розуму набрався. Але щодо ума, то знай таку правду: як ти начальник, то я дурень, а як я начальник — то ти дурень. Отак ми з тобою погомоніли, а шофери й возії розберуться, кому із нас подякувати. Так що чимчикуй, небоже!

Й Олекса подався до конюшні.

Черговий конюх нарихтував йому лінійку, й Копитенко покотив на поле.

Пшениця поспівала майже разом із ячменем. На пшеничному лану поважно, як старенькі дідки, сунули два комбайни «Комунар» на тракторних причепах. Щоб не втратити під дощами соломку, Олекса звелів одразу стягати її волокушами в скирти.

— Так коні ж під хлібопоставку... — розгублено розвів руками рудий Митро, бригадир.

— Почекаємо з тиждень... А то вогкий хліб паритиметься десь у буртах коло залізниці, а солома гнитиме на полі...

— Так перша ж заповідь!..

— А є і одинадцята: «Не лови гав!» Пшеницю одвозьте до комори, сушитимем на критому току. А підсохне — во-зтитимем.

— Так розкрадуть же...

— Сам ти багато вкрадеш?.. Отже, не вкрадеш... То чо-го ж ти вважаєш себе ліпшим за інших?

— І то правда... Та тільки за таку правду...— Й Митро показав рукою, ніби щось чи когось хапає.

— Я, Дмитре, теж коло правди ходжу... може, далі, ніж праведники... але по цей бік... Ет,— махнув Олекса рукою,— раз козі смерть!..

І, дуже неспокійний, поїхав на ячменисько.

«Буде великий грім,— думав він.— Вони там, у районі, думають про справну цифру, а мені треба подбати про худо-бу, щоб весною не висіла на шлеях... А ще й так бува: при-возять хліб на Заготзерно, а там його не приймають,— мовляв, вологе. Висипають неподалік на шосе й сушать... Це аби тільки з колгоспу хутчій вивезти... Отака арифметика. То чим сушити його, той хліб, на дорозі, сушитимем біля комори... Але не зрозуміють там, ні... «Давай першу запо-відь, а хоч вовк траву їж...» І замість прискорити збирання врожаю одривають добру половину людей на вивозку зер-на, що його не хочуть і приймати. Може, й саботаж приши-ють, може, голову одірвуть, а дурниць не робитиму...»

Перше, що впало в око Олексі на ячмениську,— велика бочка на чотириколісному ході з питною водою, до якої був прикріплений легенький фанерний щит із наклеєними на нім зведеннями Радінформбюро за кілька днів. Збоку сто-яла пересувна Червона дошка, на яку мали заносити прізви-ща передовиків, а поки що висів «бойовий листок». Олекса пробіг очима кілька заголовків, виписаних червоним і си-нім олівцями,— залишився вдоволений. «Кожен центнер на-шого хліба — снаряд по Гітлеру». «Наступ на жнивах — на-ступ на фронті». «Чого чекає від тебе, колгоспнику, наша доблесна Червона Армія».

— Молодець, Козуб! — вголос похвалив Копитенко.— Та й учителі не підводять!

Вчительки, справді, не підвели. Підійшовши до в'язаль-ниць, Олекса зразу впізнав Дору Михайлівну, що невміло, але вперто затикала скручене перевесло цуркою.

На його привітання жінка підвела розчервоніле, зрошене потом обличчя, облизала свої вусики, ніяково витерла руки об фартух.

— Як можемо...— закліпала очима.

— Ну, Доро Михайлівно... це ваша найкраща виховна година! — розчулився Олекса.

— Служимо трудовому народу! — усміхнено проказала вона фразу, якою червоноармійці відповідали на похвалу командира.— Усі наші тут,— сказала директриса вже буденним голосом.— Ще й газети прихопили, під полудень читатимем людям: А товариш Козуб підготував коротеньку політінформацію.

— Ну, велика вам дяка! Все легше буде жінкам, як знатимуть усю правду. Навіть удовам легше буде свій камінь нести! Спасибі вам, люди добрі, від братів моїх — фронтовиків!

І Олекса, що ніколи не кланявся, а на привітання тільки головою кивав — знизу догори, помітно вклонився всьому лядному полю.

І повагом пішов од косаря до косаря, од в'язальниці до в'язальниці — зовні щоб привітати з першими жнивими на звільненому лану, а внутрішньо мовив прощальне слово, вибачався за все, що зробив погано й чого не зробив зовсім.

Марта Музика косила. Збоку здавалося, ніби й не прикладала зусиль. Пряма — не гнулася, тільки поступалася вперед дрібненькими кроками, прокладаючи свіжі зелені доріжки в підсіяному клевері. Й покіс клала рівно — теплою золотаву стежечку. Може, в своє дитинство. Бо куди ж мала вести та доріжка?

Й Олекса зараз знову подумав про війну, що цілі покоління залишає без доброго майбутнього.

— Добре косите, Марто! — Олекса м'яко, але настійливо взяв із її рук кісся.— Трохи посидьте, а я дійду ручку.

— Та що ви, що ви!..— запротестувала жінка. Й нетерпляче йшла за ним, мов людина, яку він обікрав.— Саме втяглася... і все думаю і думаю... а ви ту думку мою обірвали... Та віддайте, кажу! — майже сердито гукнула вона.

Олекса зупинився, здивований. Знизав плечима, віддав косу Марті.

— Щоб легше нести клумак за плечима, то підвісь спереду й другий...— болісно зморщилась вона на Олексин запитливий погляд.— Ох, як важко! — Й зажмурилась.

Що їй міг сказати Олекса? Чим утішити? Та хіба що звалити на її рамена ще важчу роботу...

— Живіть! — мовив він тихо й подався вперек поля.

Десь на п'ятім чи шостім покосі спиною до нього сиділа, відкинувши ноги вбік, молода жінка.

— Що, притомилася? — замість привітання звернувся Копитенко.

Підвелася, обтрусилася спідницю, обернулася до нього.

— А-а, це ти, скажена! — засміявся Олекса.

Ніна Оскілко спідлоба блимнула на нього холодними блакитними очима.

— Здрастуйте, — кинула крізь зуби.

Олекса примружено і, як завжди, насмішкувато вивчав її обличчя.

«А навіть гарне, стерво», — відзначив про себе. Довгасте, ніжнього обрису лице, рівні золотаві брови. А погляд... ніби ось зненацька гавкне.

— Ну!.. — знизу догори кивнув він головою.

Жінка заворушила губами, але промовчала.

— То як, кажу, з Юрасиком?

І тут камінне своєю незрушністю лице її мовби потекло, розм'якло. Й у погляді висвітилися ревнищі, недовіра, образи й притамована вдячність.

— Юрасик... Юрасик... — захвилювалась вона. — Йому зараз добре... Та й мені... Як сім баб пошептало... ніхто слова лихого не кине...

— От бачиш! Казав тобі! — запишався Олекса.

Ніна міцно зажмурилась, але сльози не зронила.

— Такі добрі стали, мов у ромашці скупані... мовби жодна й не прискала... Котра пиріжечок із шовковицею в ручку тицьне... котра по голівці погладить... Бідний, мовляв, сирітка... А він же... — жінка знову злісно скривилася од відрази не знати до кого — до людей чи до себе, — а він же байстриюк!

— Т-туди-и!.. — протяг Олекса.

— Ба й кажу — байстриюк! — зло підтвердила жінка. — Та для мене він — син! І не дорікне мені, що не бачив та й не побачить батька!

— Матері гріх дорікати... — невпевнено сказав Олекса.

— На вчителя вивчу... щоб людських дітей навчав... аби розумні були та добрі!

— Йї сама коло нього віку доживеш... А йому казатимеш, що батько його, мовляв, загиб на фронті.

— Це вже моє діло, що я йому скажу!.. От кінчиться ця війна, й почнуть її забувати, то настане час, коли люди перестануть скреготати зубами, а там зустрінуться десь наш Іван із німцем, і словом перекинуться, і дивуватимуться, як один одного за горло хапав. Отоді й скажу Юрасику, як воно все було.

Олекса похмурнів.

— А ти мені скажи...— й замовк. Не те що сміливості не вистачало, а не хотів перед самим собою і перед жінкою плямувати дитину.— Мене, мабуть, скоро тут не буде... подамся кудись од вас...

— Вам скажу... задля Юрасика... що за нього ви заступилися... Мати мої ще задовго до смерті скалічили. Голова труситься, руки... Ну, й запили від того горя. І в колгоспі не роблять, і в хаті справи не складуть. Доки я в школі вчилася, колгосп сяк-так допомагав, а там пішла на роботу. А мати собі тихцем долізуть до залізниці, а там у вагонах трусяться та жebraють потихеньку. А потім куплять чвертку, й говорять із нею... Ну, прознали наші люди, й пішло — старчиха... Й до мене прізвисько пристало, насміхаються та жалають... Вже й дівкою стала, чіпляються парубки, та не до того, щоб за себе взяти. А що не один одкоша дістав — пустили поговорі, що, мовляв, і сяка й така... Й у осередку була, на зборах усе як треба, а як хлопці дівчат додому проводжають, то пари мені нема... Стидаються... Перестала я внески сплачувати. Разів кілька спитали та й рукою махнули. А далі як присне хто, то я такого нагну, що аж на вухах висне. Й не вірю нікому, й ні до кого серцем не прихильюсь, бо скам'яніло воно в мене. Отак. А судити себе не дам. Усіх тих суддів праведних жену ік такій матері... Ну, а як знайшовся Юрасик, то чекали від мене — хату, мовляв, узимку одчиню, щоб Юрасика застудити та потім тихенько на цвинтар одперти. А от цього не хочете?! Чия мати праведніша — не знаю. Чий батько правильніший — мені байдуже. А Юрасик мій праведний, як усі діти праведні! От вам і мова вся. І довіку вам вдячна, бо завдали мені науку, яка то на світі справжня правда...

Замовкла жінка, похнюпилася. Мовчав і Олекса. Лице його мінилося — то мовби насміхався над кимось, то мовби від болю страждав.

— Завербувалася би куди-небудь...— подумав уголок Олекса.

Жінка брудно вилаялась.

Олекса й сам не був святий, однак дуже не любив брутальності в жінках.

— Падло ти...— беззлісно пробурчав він, підвівся і попрощався: — Ну, що ж, живіть!

Увечері довго мучився, згадуючи розмову з Нінкою. Але інше пекло його ще більше. Віддмухуючись, мов на важкій роботі, кладав одним пальцем на друкарській машинці,

складаючи довгого листа Іванові Павловичу про Мартину долю. І вірив він у колишнього свого командира, та знав напевне, що й Іванові Павловичу не оминуть свого часу... Хай цей папір вилежить своє в архівах аж до пори, поки люди розберуться що й до чого. Хай болісно вистигне правда. Олекса вірив.

8

Щоб набратися розуму — треба
здури́ти.

З Парадоксів Життя.

Спав Олекса мало й тривожно. Дуже боліло під правою лопаткою, а попід пахвами стисло немов обручем. І ще ядуха, що її Олекса дуже боявся. Двічі вставав і, щоб не будити Марту, навшпиньках проходив до кухні, намочував хустину холодною водою. Прикладав до серця і чекав, прислухаючись до тиші в кімнаті й у самому собі.

Боявся померти в темряві. На стільці побіля ліжка поставив лампу, з годину читав «Миколу Джерю» і аж тоді заспокоївся. Повернувся до стіни й так, із непогашеною лампою, і заснув.

Уві сні по скошеному полю за ним гнався танк. Олекса не чув гуркоту мотора, машина в повній тиші хиталася, і залізний палець гармати, теж коливаючись, безпомилково вказував на Олексу.

Ноги Копитенкові ставали дедалі важчими, а танк усе наближався, і врешті Олекса не міг одірвати ступні від землі. Й раптом перед танком, осяяна золотим світлом, постала Оксана. Вона тихо повела рукою, і страховисько почало помітно зменшуватись у розмірах, аж поки зовсім розтануло в повітрі.

«Оксано!» — простяг Олекса руки до жінки й прокинувся.

І був страх, і була радість, і була печаль.

І, щасливий видивом Оксани, Олекса знову заснув і вже не прокидався до світу.

Вранці він був сповнений вдячності до своєї коханої дружини, що заступила його від смерті.

Але ж не кожної ночі зуміє вона встати перед його лихом!..

І того дня Олекса вирішив розпочати давно задуману роботу — поки ще живий. Він буде працювати вночі. Ніч належить йому. Ніхто не дорікне, що він задля свого спасіння

занехав доручену йому роботу. Й люди не заважатимуть, не посміхатимуться йому в спину, не набридатимуть розпитуванням, сумнівами чи лукавим схваленням. Аж тоді, як побачать наслідки його самотніх трудів, може, хтось і кине добре слово — а гляньте, мовляв, це ж для нас, для дітей наших і онуків!..

Тільки розпочати б, висипати сяку-таку гребельку!.. Нехай буде як не Олексин ставок, то хоча б гребелька!.. А тим, що кепкуватимуть з тебе — захотів, мовляв, слави, — отак скажи: якщо не хочеш продовжити життя своє бодай у спогаді людському, то навіщо тоді й родитися метеликові-поденці?! Тільки волові байдуже, що буде з ним по тому, як здеруть із нього шкуру!.. Малій людині складніше увічнити свою пам'ять, ніж тій, що за життя знеслася високо. Мало їй, малій людині, бути доброю — добро пам'ятають ті, чийого серця воно торкнулося. Ніхто в третьому поколінні не скаже: «Олексина доброта». Ніхто не скаже: «Олексине зло», якщо тільки воно не було страхітливим... Скажуть тільки: «Олексин гайок», — якщо ти його насадив, «Олексина криничка», — якщо ти її розкопав, «Олексин поруб», — якщо ти його розкорчував...

Так цьому й бути.

Люди добрі, простіть, що в житті мене не вистачило на більше!

Й ще думав Олекса про ті душі, що їм доля не одміряла часу на добре діло: що пообіцяти їм?.. Попам було легше: упокоєним немовлятам обіцяли янгольський чин, молодим — вічну молодість і красу. Що ж пообіцяєш їм ти, Олексо?..

Перше, що уздрів Копитенко на колгоспному дворіщі, були три вантажні автомашини. Трохи осторонь розмовляли шофери: двоє літніх чоловіків і дівчина в короткій синій робі.

Утекти від них — так пізно. Потім допитаються — хто й що.

Олекса підійшов, привітався.

— Живіть! — І кожному, пильно дивлячись у вічі, немов задираючись, тицьнув свою дубову долоню.

— Рознаряджені?

— Еге.

— По хліб?

— Точно.

— А я вас кликав?

— За розпорядженням райпарткому й райвиконкому.

— Он воно що!.. Ну, так хліба ще немає.

— А ми терплячі. Ми й постоїмо. А ви жвавніше ворухитиметесь.

— А за простій хто платитиме?

— Колгосп.

— А в нас на рахунку — ф'ю!

— Цього ми не боїмось. Виставлять на інкасо.

— А ви хлопці кмітливі!

— Нас ще й харчувати треба! — нагадав пом'ятий, але дбайливо поголений шофер.

— І квартиру... з теплою бабою, — це другий, низенький і карячкуватий. Дівчина мовчала, бо знала, що квартири з гарним парубком напевне не знайдуть.

— Що ж мені з вами робити? — взявшись за підборіддя, вголос розмірковував Олекса. — Відрядити назад?.. Буде мороки-мороки! Ще й біди трошки. Та й розсердяться ті, що про нас подбали... й гукнуть: а подати сюди Копитенка, вже не живого, а мертвого!.. Ні, не можна вас назад відряджати. Але й платити за простій... Це все одно, як би за те, що в ідальні смаженю тільки понюхав... Ну от скажи мені ти, — тицьнув Олекса пальцями в груди низенького, — за віщо давати тобі квартиру, та ще й з теплою бабою?

— За мою роботу, денну й нічну.

— О! — підняв палець Копитенко. — Так і запишемо: за роботу! Отож буде так: один возить пшеницю на тік від комбайна, а ще двоє — ячмінні снопи до ожереду. А ми своїми кіньми скиртуватимем солому.

— Нас послано на першу заповідь, — похмуро нагадав зім'ятий. — А снопи звозьте собі самі.

— А ти що робитимеш?

— Стоятиму.

— У военний час? — нахмурився Копитенко. — То ж буде економічна контрреволюція!

— Це — як першу заповідь не виконувати.

— То, виходить, стоятимеш?

— Стоятиму.

— Ну, то й стій собі, поки сидір спорожніє.

Зім'ятий шофер обурено вилупився на нього, на якийсь час йому відібрало мову. Витяг із кишені потертий бумажник, похапливо шелестів папірцями. Знайшов потрібний і почав тицяти в нього пальцем.

— Ось тут написано: «...безкоштовно надавати квартиру з опаленням і освітленням і продукти харчування за заготівельними цінами...». Так що виконуйте!

— Вільних квартир нема,— загинав пальці Олекса,— усі хати зайняті, продуктів нема, геть і кришки миші перетрубили... Що ще там у тебе?

— «...особисто відповідає голова колгоспу...»

— О, на це ти тільки й можеш розраховувати. Так що не приндись. Поки підсушимо хліб, доведеться вам покритися на жнивах. Тоді якось і влаштується все.

— Будемо жалітися,— зробив рух пальцем зім'ятий, ніби проколював Олексу.

— Самому товаришеві Чорному,— підтримав свого товариша карячкуватий.

— А це вже як вам на душу спаде,— миролюбно махнув рукою Олекса й пішов запрягати коня в лінійку.

Коло довгого ожереду, трусячи розбовтаними боками, гула й вила старенька молотарка. Ляскаючи по шківу недбало зшитим пасом, по-свинячому порохкував замузаний трактор ХТЗ. Олекса із задоволенням відзначив, що на випускную трубу трактора натягли прогумований шланг, кінець якого було занурено в бочку з водою.

На містку молотарки завзято працювали дві молодіці-подавальниці, а запилений, чорний, як мурин, барабанщик ловко перетинав перевесла серпом і, з насолодою водячи розвалений сніп сюди-туди, совав його в ревучу зубату пащу барабана. Жінки із закутанними обличчями так, що видно було самі очі, відкидали на високі купи соломі й згодини.

Олексі дуже кортіло й самому стати до цієї скаженої і веселої роботи, та знав — довго не подужає. Тому тільки з дитячим замилюванням, радісно оглушений спостерігав за осмисленою метушнею людей, за машиною, що від невдоволеної пожадливої люті мало не зривалася бігти. Тракторист, мов чорний чаклун, походжав коло свого стриноженого колодами трактора, то напував його водою, то збавляв чи збільшував газ важеликом на колонці керма, то вправно й безстрашно натирав живицею пас.

Тут Олексу й досягла довга рука району. Цього разу не опасистий дядько Тадей у своїх вічних ватяних штаних, а сухорлявий, із сухими чорними очима, смаглий, як циган, голова сільради Дадико.

Підійшовши ззаду, поклав руку Олексі на плече й хитнув головою набік.

Мовчки одійшли за скирту.

— Ти що ж, знаєш, хочеш і мене потягти за собою? — зло примружився Дадико, від чого заглибини в його об-

личчі аж почорніли.— Ти що ж, знаєш, саботуєш першу заповідь?!

— Та ти в дурного хаті зимував!

— От зараз, знаєш, приїде уповноважений, знайомий тобі товариш. Він пригадає тобі, знаєш, і самочинства твої, і пістолет, і сьогоднішній твій саботаж! І не здумай, знаєш, ховатися, не відійду од тебе, поки приїде представник.

— На! — простяг Олекса йому руки, складені в зап'ястях навхрест.— Чи, може, закласти назад?

— Посмієшся на кутні! А зараз, знаєш, завантаж машини зерном.

— І не здумаю, поки підсушимо зерно до кондиції. А зараз у мене на мислі тільки солома.

— Мабуть, знаєш, у тебе в голові не тільки солома, а й полова!

— Це ліпше, ніж голова, напхана тільки директивами. І як тебе, такого зануду, взяла за себе Степа твоя! Не хочу й бачити! Ходи!

— Ти!.. Ти!.. До жінки моєї не підкочуйся!.. Бо...

— Чуй, не дражни, я ще й не такі висотки відбивав!.. Помадай-но, які в тебе на лобі гулі ростуть!..

І, пишаючись із того, що останнє слово за ним, Олекса почалапав до лінійки.

Все поки що йшло доладно, й Олекса вирішив поїхати в балку, визначити місце для майбутньої греблі.

До балки припірали поля сівозміни, обмежені тасьмами. Отже, гребля повинна сполучити хоча б дві протилежні польові дороги, а це дасть поперечний наскрізний проїзд через увесь польовий масив.

Потрібну місцину Олекса знайшов кілометрів за два від села. Якраз тут напував його доброю водицею старий колгоспний пастух.

Олексі стало дуже легко на душі — в неширокій балці було багато криничок, що живитимуть ставок, та ще й осінні та весняні дощі, та ще й талі води доллють. Ліпшого місця і не знайти.

Під рукою не було ні патишків, ні сухих соняшників, і Олекса по обидва боки від балки визначив створ чималими грудоміхами. Потім ступенями розміряв ширину між майбутніми верхніми бровками укосів. І на бровках теж виклав знаки з груддя. Тепер тільки б конячину та плужок-розпашник, а потім скрепером пересуватиме землю до гребельки.

Від нетерплячки Олекса аж тремтів. Головне розпочати... а там люди звикнуть, поволі стихнуть глузи, а там дивитимуться з цікавістю, а далі один-другий-десятий зголосяться і допомогти... Тільки б розпочати!..

Буде Олекса великим посміхом між людьми. Але й цього не минути. Помре на роботі, а справу свою зробить. Щоб довше жити, треба вміти померти...

А кпитимуть уже завтра, бо сьогодні увечері збереться правління колгоспу, щоб вирішити питання про ставок. І це для Олекси буде найтяжче — відповідати на недовірливі, може, насмішкуваті посмішки, подив, несхвалення.

Та, люди ж добрі, послухайте, я не прошу у вас вигоди чи спокою, дайте мені дозвіл на мій останній неспокій!.. Люди добрі, прошу у вас останньої ласки — за мої рани, за кров'ю зароблені ордени, за кілька місяців тяжкої роботи на пустому кулеші, заради тої каторжної роботи, що я її обрав самохіть, — оце й уся моя користь.

Оце я вам, люди добрі, скажу.

Не скажу тільки найголовнішого, потаємного, чого й Оксани, жоні коханій, і перед смертю не скажу...

...А в цей час ув'язнена Заксенхаузена номер 32305 снідала юшкою з брюкви. Нараз похлинулася, болісно закашлялась. Прикрила рот рукою, і з-під пальців потекла густа чорна кров.

...Небувале розчулення м'якою слабкістю охопило всю Олексину істоту. Ніби оце зсунувся з його спини тяжкий міх років, ніби всі болі його життя притлумилися і дивна ясність дитинства висвітилась ізсередини. Й було таке відчуття, ніби став менший на зріст і вся його життєва мудрість оселилася в тіло підлітка. Й знову подумав про Оксану, але цього разу вона постала перед ним схожою на його матір. І Олекса мало не вимовив «мамо», й це його не зрадувало, а чомусь настрахало. Й видиво щезло, й перед Олексою знов було поле, й зелена балка, й дуже тонке й крихке небо з білими пластівцями перистих хмаринок.

«Буде дощ», — звично подумав Олекса, й настроїй його погіршав, життя нагадало про обов'язки, й він невдоволено — так недовго тривало дитинство — звалив своє важке наболіле тіло на лінійку й зацмокав до коня.

Коло критого току побачив знайомий пошарпаний вантажний «газик». Тримаючи в руці червону теку, спирався ногою на підніжку капітан Васюра.

Кілька жінок совковими лопатами накидали зерно в кузови прикомандированих машин.

Олексі перехопило дихання. Підійшов до уповноваженого й зі своєю мерехтливою посмішкою привітався.

Замість відповіді Васюра недобре примружився.

— Коли в бою немає командира, я мушу виконати його обов'язки.

— Центнерів зо два розсіється по дорозі,— глухо вимовив Олекса.

— Жаль. Але у вас було дві години, щоб оббити мішковиною щілини.

В цей час, притримуючи хвору руку здоровою, з товстою пакою паперів під пахвою підійшов до них Козуб. Мабуть, мав передавати по телефону зведення в емтеес. Не вітаючись слухав.

— Пшениця не зовсім стигла,— сірим голосом переконував Олекса,— і її відправлять назад. А колгосп платитиме за марний пробіг машин. А ще й марно працюватимуть люди, що могли б у цей час скиртувати соломі.

— Голова начеб вірно каже,— вставив і своє Козуб.

— А ви хто? — стис губи Васюра.

— Обліковець тракторної бригади.

— То йдіть собі й клацайте.

— Він ще й комуніст,— нахмурився Копитенко.

— Комуніст?.. Щось не віриться,— з притиском одрубав уповноважений.— Член партії так не може говорити про першу заповідь. Крім того, в бою не дискутують. Отже, зараз не може бути й мови про соломі. Зараз — перша заповідь! Зараз — виконання плану хлібопоставок державі, й кожен, хто... ну, про це ми поговоримо пізніше... Й з вами, товаришу Кошик, теж.— І Васюра різко втягнув у себе повітря через ніс.

— То що нам робити? — Олекса аж посірів.

Уповноважений дивився крізь нього й мовчав.

За якусь хвилину заговорив уривчасто:

— Жаліючи вас... я радив би вам... зняти коні й людей зі скиртування соломи... Вона від вас не втече... Й негайно організувати червону валку з зерном. І то не-гай-но!..

— Так не приймуть же зерно! — майже з розпачем вигукнув Олекса.— Зрозумійте: як вологість понад вісімнадцять відсотків — і говорити не будуть!

— Демагогія — відразливо скривився уповноважений.— Я сам очолю червону валку, й хай спробує хто-небудь... або ви спробуйте!..

— Я не спробую,— сумно покивав головою Олекса.—
А от завтра чи позавтраму, як заквасять дощі...

— А звідки ви знаєте?

Олексу взяло зло.

— Казав дядько: «Щось моє свинисько чухмариться,
либонь, моква буде...» А якщо по правді, то он бачите, які
гарні перисті хмарки пливуть?

Васюра гмикнув.

— Ви, може, й у бога вірите?

Олекса мало не вилаявся, але стис зуби й проказав уда-
вано-сумирно:

— Як ви з району, то вам згори видніше... А наше діло
теляче — тільки жуйку жувати й мекати.

— Як це зрозуміти?

— А як сказано... Мужик, коли він мужик, то він таки
мужик... Піду знімати людей з роботи. Перепряжуть коні
у вози, й буде отака валка!..

— Спокутуйте, спокутуйте! — жорстко сказав Васюра.—
Спокутуйте вину, поки не пізно!

— Побі-і-іг! — протяг Олекса, йдучи до своєї лінійки.

Коло кузні надивав Сіробабу й звелів зарізати бичка-
годовика.

— Скажи Іванові Миновичу, хай випише шоферам, іздо-
вим і вантажникам, що возитимуть хліб. Кілограмів по два.

Першу валку з хлібом вирядили десь уже по обіді.

До бортів головної машини й до одного з возів прилаш-
тували гасла: «Перший хліб — державі!» Нижче меншими
літерами: «Колгосп імені Сталіна с. Стрижики».

В кабіні ЗІСа поряд із шофером сидів уповноважений
Васюра.

Вже мали рушати, як до Олекси підбіг один із вантаж-
ників, дерешкуватий неголений дядько в сорочці з грубого
полотна. Потягся був до облупленого поламаного козирка,
та потім сердито махнув рукою.

— Виряджаєте ось!.. М'яса такого дали!.. Самі косто-
махи!

Олекса був дуже стомлений.

— А ти он теж із кістками,— лагідно буркнув він.— То
що ж, бичок ліпший за тебе?

Вантажник закліпав, хитнув головою в один бік, у дру-
гий, знову махнув рукою — а бодай, мовляв, йому. Потім
засміявся.

— Ну, що ж, гризтиму кістки й гарчатиму! — й видерся
на підводу.

— Гляди, хоч рідну жінку не покусай.

Загарчали шестерні, й перша машина рушила. За нею друга, третя. А там іздові завйокали, й коні, похитуючи в такт ході головами, сумирно й терпляче покотили важкі вози.

Олекса стояв, поки за останнім із них повилася кучерява хмарка, потім хутенько поїхав до сільради.

Там застав самого тільки Оксеня.

Секретар блимнув на Олексу маленькими сірими очима, як завжди, полохливо й вороже й, не знаючи ще, чого можна чекати від нього, пригнічено внюпився в папери.

Проте, заклопотаний, Копитенко сьогодні й не думав покпити з Оксеня.

— Зайди-но в Дадикову халабуду, я зараз буду балакати з районом.— Олекса потер щоку на знак того, що розмова буде прикрою.

— То й балакайте собі,— прогундосив секретар.

— Балачка моя, Оксеню, буде секретна. З самим товаришем Чорним.

— Та які там таємниці по телефону!..

— Хіба ти, Оксеню, хочеш, щоб я тебе повеличав не тільки по батькові, а й по матері? — докірливо похитав головою Олекса.

— Щось ви дуже високо себе маєте! — буркнув Оксень і, зобиджено скосивши очі на кінчик свого ширшого як довшого носа, підхопив карлючку й, налягаючи на неї животом, подався до Дадикового кабінету.

А Олекса вже крутив ручку телефонного апарата.

— Гальо, гальо! — гукав він, цупко тримаючи трубку обома руками.— Та обізвись там хтось! Спите, трясця вашій свиноматері!

Нарешті обізвалися, і Олекса замовив кабінет секретаря райпарткому.

Йому дали приймальню, і секретарка довго переконувала Олексу, що не може ввімкнути кабінет, бо товариш Чорний тільки-но приїхав із колгоспів і в нього зараз інструктори.

— Чуй, дівчино, інструктори від нього нікуди не втечуть, а в мене справа нагальна!

— Горить щось? — спробувала розгніватись дівчина

— Так, горить!

— То подзвонить у пожежну команду!

— Ось зараз я скажу тобі таке, що сама горітимеш півроку!

Якусь хвилию трубка стиха награвала, затим клацнуло, а далі Олекса почув:

— Чорний слухає!

— Іване Павловичу, чуйте, це я, Копитенко! Звиняйте, але справа в мене аж шкварчить.

Викладайте, та швидше.

— Пшеницю косимо, а вона трішки не дійшла. Зерно ще вологе. То ми підсушуємо на току, а тим часом скиртуємо солому з-під комбайна. А представник, товариш Васюра, зняв людей і коні зі скиртування і повіз вологий хліб у Заготзерно. То як бути: чи мені забиратися, чи нехай би товариш Васюра з колгоспу вибув, поки управимось?..

Трубка довго мовчала, хоч Олекса й чув дихання Чорного.

Нарешті Іван Павлович заговорив стомленим, надтрісканим голосом.

— Ви знаєте, що таке перша заповідь колгоспів?

— Крім першої, Іване Павловичу, я б налічив іще дев'ять. Бо мені треба вчасно заскиртувати солому, щоб весною не підтягати худобу на шлеях. Бо мені ще й важливо, щоб не ганяти машини даремно в Заготзерно й назад і щоб люди не робили дурної роботи, коли кожна душа по заріз потрібна,— ось які ще заповіді я знаю. А ось як ляпнуть дощі...

І знову трубка мовчала.

— Слухай, голубе,— знову обізвався Чорний,— ти чекаєш, що я скажу тобі не возити хліб? Цього тобі не скаже ніхто, а хоч куди б ти дзвонив. Вам зрозуміло?..

— Ні, Іване Павловичу, непойнятливий я. Бо мужик.

— На посаді голови колгоспу, голубе, потрібен не мужик, а керівник, що розуміє веління часу. Й дотримується державної дисципліни.

— Я готовий,— пригнічено сказав Копитенко.

— То готуйся,— глухо погодився Чорний.

— Ой Іване Павловичу, хоча б з тиждень зачекати!..

Тоді було б усе гаразд.

— Жодного дня, товаришу Копитенко! Жодної години!

— Й усе ж нічого не розумію, Іване Павловичу!..

— Й пояснювати не буду. Може, колись згодом дійдете самі.

— То прощайте, Іване Павловичу.

— Прощай, товаришу Копитенко, прощай... Я тебе, голубе, ніколи не забуду. Але не вимагай від мене багато. Зрозуміли?.

— Ні, Іване Павловичу... Живіть! — І Олекса, з німим проханням дивлячись на трубку, як на живу істоту, довгенько ще чекав од неї слова і, не діждавшись, обережно, як мертву, поклав на важіль.

— От і все... Не зрозумів ти, Олексо, анічогісінько, дурнем жив, дурнем і помреш. Але ж є, певно, і якась така правда, що й дурень зрозуміє?..

Аж упрів Копитенко, та не від розмови з Чорним, а від безпорадності перед правдою, що її ніяк не міг збагнути.

Хрипким голосом покликав Оксеня.

Той з'явився на порозі спокійний, всезнаючий.

— Даремно ви, Копитенко, тріпались. Як дитина мала. Перша заповідь і є перша заповідь, це й бичкові ясно.

От бачиш, Олексо, Оксень збагнув усе, а ти ще кпив із нього!..

— Живи, Оксеню! Ти парубок розумний.

І Олекса, зламавшись у плечах, почовгав до виходу.

На вулиці зустрів тілисту дівчину-листоношу. Блискаючи на нього бувалими сірими очима, поворушила твердими губами, сказала з усміхом у голосі:

— А вам од когось лист.

Витягла з сумки трикутник, покрутила його в руці, протягла Олексі.

— Мабуть, од якоїсь молодиці, що до вас інтерес має...

— А ти вже, певно, й прочитала?

— Та боронь боже! Хай би мені більмо на око сіло!

— А ти не божись, бо сяде на обидва! — Й Олекса, помурнівши, — лист був од Фросини, — засунув його в нагрудну кишеню гімнастерки.

Дуже пригнічений, поїхав на поле, побував на ячмениську, коло молотарки, біля комбайна. Комбайнер з помічником, дуже знервовані, брязкотіли ключами — сталася поломка.

— Скоро запустите? — стояв у них за плечима Олекса.

— Хтозна... В емтеєсі шестірні нема... Будемо шукати в сусідів. Козуб уже поїхав.

— Ти на гору, а чорт за ногу... — досадливо скривився Олекса. — Піду перекидати частину косарів із ячменю...

Клопоту вистачило аж до вечора.

Біля контори Олекса застав членів правління і уповноваженого Васюру.

Капітан був у доброму гуморі й зустрів голову насмішуватим:

— Ну, Підковенко, от як утирають носи маловірам і нитикам — прийняли зерно! Всі двадцять три тонни! Умовно прийняли... Є там побіля станції заасфальтований майдан, — підмели, висипали зерно, нехай протряхає. Двох вантажників я залишив стерегти й перелопачувати збіжжя. Завтра телефонуйте зведення — двісті тридцять центнерів здано державі!

— То це, виходить, здали тільки на папері? — хмуро подікався Олекса. — Це так, наче в казці: «Й не боса, й не взута, й з подарунком, і без подарунка»?

— Демагогія! — розсердився уповноважений. — Сказано ж вам — прийняли! А як підсохне — зважать знову й підпишуть накладні.

— Так лежати той хліб міг би й на току...

— Вам хотілось би, щоб його розікрали?

Олекса тільки махнув рукою і перший зайшов до контори. За ним уже, пропустивши наперед уповноваженого, зайшли члени правління.

Васюра, стомлено кречнувши, зайняв Олексине місце, зручно поставив лікті на стіл і сплів пальці.

Люди порозсідалися, а Олекса довгенько стояв в уповноваженого за плечима, потім сказав докірливо:

— Мужик, коли він мужик, то він таки мужик!.. От порозсідалися собі, як директори маслозаводів, а уповноваженому й притулитися ніде. А я від соромá великого за вас теж не можу сісти!

Кров кинулась у обличчя Васюрі. Від розгублення він не знав, що й діяти. Але здоровий глузд узяв своє, він різко встав, підхопив кимось підсунутий стілець і сів біля столу збоку.

— Починайте, — сказав сухо.

— Не будемо довго балакати. Перше питання — як жнива йдуть. І скажу по ширості — поки що добре. В горі великому, в злигоднях, а жінки наші, підлітки, та й діди й баби, вчителі наші роблять, скажу, з усієї сили, по-фронтальному роблять. І дяка їм за це велика від народу нашого, од фронту. Й хоч не можемо ми як слід ту дяку виважити, однак хоч кількох відзначимо. Є в мене така пропозиція, щоб преміювати поросятами Марту Музику — косариху, Козуба — обліковця, що справляється в тракторній бригаді, ще й руками своїми скаліченими за косу береться, Козюренка Сисоя Карповича, скиртоправа нашого найпершого, ще й Павлуня Остапчука, що від рання до пізньої ночі

тягає коделою солому на скирту, а з учителів — Дору Михайлівну. Як хто має яку думку свою, то кажіть, не бійтеся.

Уповноважений, не піднімаючи очей, тарабанив пальцями по столі.

— Ну-ну! — сказав він голосом, у якому не чулося захоплення.

Присутні мовчали.

— Ну, то як, хазяї колгоспу? — покосував Олекса на уповноваженого.

Вираз обличчя Васюри був сумний і непроникливий.

І коли мовчанка стала важкою, капітан підвів голову.

— А може, по корові дасте? — й усміхнувся сумовито. — А чи не достатньо буде відзначити передовиків, славних стахановців колгоспного виробництва, справжніх патріотів Батьківщини, грамотами, занесенням на Червону дошку, добрим словом на зборах? А поросята хай собі живуть. Це ж громадське поголів'я, яке ми мусимо відновити до довоєнного рівня. Он казахські колгоспники цілими ешелонами відправляють худобу на звільнені землі для поповнення громадського поголів'я колгоспів. Треба розуміти поточний момент! Ну що ж, проголосуйте обидві пропозиції.

— Та навіщо голосувати, — махнув рукою Олекса. — Переходимо до другого питання. Про кадри, що вирішують усе. Треба нам для зміцнення керівництва затвердити товариша Козуба, єдиного нашого сільського комуніста, заступником голови колгоспу. А директора емтеес попросимо, щоб на посаду обліковця тракторної бригади призначив яку-небудь дівчину. Це одне. А друге — давно вже мені не подобається завгосп Сіробаба. То нехай бере свого портфеля і займає посаду рядового колгоспника, а це теж велика посада, товариші. А на завгоспа призначимо товариша Козюренка, позапартійного, але дуже співчуваючого, бо це хазяїн хоч куди! Завжди дбав про колгосп по своїй совісті, то тепер платитимем за його добрі діла трудоднями. — Копитенко обвів поглядом усіх присутніх, зупинився на Козюренковому обличчі, що від радості, від гордості і вдячності аж посмутніло, й легенько підморгнув йому. Сисой Карпович, увібравши голову в плечі, сторожко озирнувся.

Проте люди схвально загомоніли, й Козюренко покивав головою — згодний, мовляв, згодний...

— І ще одна моя пропозиція, а потім уже проголосуємо за все разом... Комсомольського ватажка Павлуня Остапчука, хоч він і малий ще, ввести... ну, як це?.. кооптувати до правління... А загальні збори затвердять. Як на це скаже район? — повернувся Олекса до Васюри.

Уповноважений помовчав, пограв бровами.

— Заперечень немає.

— Тоді проголосуємо.

Ображений Сіробаба прогупав чобітьми до виходу.

Олекса кинув йому вслід:

— Ти, Сіробабо, скажи ще спасибі, що вирятували тебе від довгої голодної тюрми!

Після того, як ущух сміх, Копитенко вів далі:

— Усе позаписуйте, Іване Миновичу, до протоколу, й щоб потім усі порозписувались... А тепер останнє питання: є, як кажуть, така думка: в урочищі Кринички загатити ставок. І якщо ваша ласка — то доручити це колгоспниківі Копитенкові Олексі Феопенктіювичу, ще й у протокол записати, щоб було дуже кріпко.

— Химерії якісь у вас... — зморщився Васюра. — Хіба у военний час це головне?

— Ми жити думаємо, товаришу уповноважений! — м'яко заперечив Олекса, що зараз дуже боявся протидії.

І, на превелику Олексину радість, ніхто з присутніх не надав особливого значення його думці, ніхто не вважав, що затія ця шкідлива, не вбачав ніхто й великої користі з неї, ніхто не вірив у її швидке здійснення, тому одно-стайно схвалили.

— Ви ж запишіть, Іване Миновичу, й розбірливо запишіть!.. — І Олекса збуджено потер руки.

Як розходились додому, в небі не проглядала жодна зірка.

— Захмарило, — сказав Олекса стурбовано. — От воно як! — І обернувся, шукаючи поглядом у темряві Васюру. Тягло свіжістю.

Олекса зрозумів, що сьогодні він уже не зможе розпочати свою нічну роботу.

— Живіть, люди добрі! — Й подався додому.

Повечеряв, забрав лампу до себе в кімнату, роздягся і в самому спідньому почав читати Фросининого листа.

«Здрастуйте, товаришу голова, а для мене ти все одно зостанешся Лесиком. Бо не можу я без тебе, клятого, жити, де ти й узевся на мою бідну голову!

От занастив мою душу, вигнав із хати рідної, віддав мене на поталу, а мені світ білий милий, що не бачу й не чую тебе, вовкулако.

А одписую я вам із лікарні, з дурдому тобто, бо признали мене за дурну, хоч лікарі це у вічі й не кажуть. Ходжу я на уколи різні — одні в м'яке місце, а інші в жилу, й після того, що в жилу, жарко так, як на печі, а знизу то й зовсім спекота. Й ще колють таким, що в холод кидає і в жар, і води випиваєш із відро, а потім сідало болить так, що й з ліжка не злізеш і в комірчину важко дійти.

А ще стою під таким дощиком — то гарячим полле, то холодним, і ще кладуть мені на попереk і на шию бляшки, а зверху мокрі подушечки, й воно так коле, наче голочки, й ще водять нас на роботу в майстерню, а там шиємо на швацьких машинках жіночі штанці. Й докториця каже: ти, Фросино, вже здорова, тільки ще трохи потерпи. І я питаю, чи я вже порозумнішала, а докториця каже — набагато порозумнішала. Тобі, каже, треба вийти заміж, і все твоє лихо минеться...

А чого мене в дурдїм завезли — бо Танас, клятий, добіг-таки аж до Димбасу й знов стояв переді мною чорний та темний і до себе кликав. І слів його я не чула, а тільки в голові одна думка стукала — повіситись. І коли я в комірчині до бачка прив'язала шнур, що на нїм білизну вішають, то нагодилася тут жінщина одна, двері шарпнула, а заціпка була слабенька, то й обірвалася. І жінщина та якось розплутала мене, витягла на коридор і наробила крику. А там приїхала машина з лікарями, зробили мені укол в жилу, і я заснула. А прокинулась уже в дурдомі.

Ой забери мене, Лесику, з Димбасу, та запишись зі мною в сілїраді, та буду тебе кохати, що й літа свої старі забудеш, та буду тобі ноги мити й косами втирати. Й буду вже як проклята робити в колгоспі, не огинатися, і на городі й у хаті лад давати, щоб тільки вечора дїждатися, та тебе, старого, приголубити та втішити.

А на того майстра, що до мене клинці підбиває, я і дивитися не хочу, хоч кличе до загсу й квартиру має. Бо ти єдиний запав мені в серце, що такий несамовитий та справедливий. І порозумнішала я тільки від того, що була дурна, а потім тебе пізнала.

Одпишіть мені листа, а я його начальникові шахти покажу — от, мовляв, кличе мене гарний чоловік заміж, і хоч війна, а є такий закон, щоб мене відпустили.

Писала власною рукою Просина Коваль із дурдому».

Олекса підпер голову рукою, заплющив очі. Зовсім по-смугнів. «Отак,— думав він,— виходить, щоб набратися розуму, треба здуріти... Ну й ну!.. Й де я тобі, дурепю, чоловіка знайду? Та ще й щоб на мене був схожий? А такий, Фросино, тебе ніколи не візьме! Й чому я повинен зробити тебе щасливою?.. Коли Марта, праведна душа, вже довіку щастя не зазнає... Чому такі, як Марта, не просять, щоб їх пожаліли?..»

9

Мир мій — то війна.
З Парадоксів Життя.

Олекса довго не міг заснути. Все тіло стало таким важким, що при найменшому порухові віддавало тупим болем. Так наче напився з дядьками до сивого туману, поліз у бійку, і його гарно відмолотили. Й усе гнітила терпка досада.

Не був тому причиною Фросинин лист. Уже десь за півгодини по тому, як його прочитав, Олекса й не думав про жінку. В селі була добра сотня молодиць, онімілих од розпачу, й ще з сотня день у день чекала, що зла доля тицьне на них пальцем. То чому він має тривожитись за долю тієї дурної ялівки?

А холодила його запахом бугили думка, що не розпочав своєї заповітної роботи, а це погана ознака — щось надумати й не зробити — так день кризь день будеш відкладати, долу не одуриш, а тільки самого себе...

Й ще розривався в сумнівах: скільки ж то часу йому відведено, щоб зробити добру справу для спасіння від смерті, й Оксану шукати, шукати й знайти?..

Поспитатися, може, в Миколи Андрійовича? Вони, лікарі, ніколи не знають, чи житиме людина, зате добре знають, коли помре...

А якщо скаже він: жити тобі, мовляв, зосталося... тижень. Що тоді? Ні, не можна його питати, а то з жалю і правду бовкне...

Й ще перед очима плив той хліб, що розсипав Васюра на асфальті сушити, а у вікні темніли шиби, по яких жуками повзли вниз, залишаючи нерівні мокрі доріжки, дощові краплі.

Ой досада, ой нудьга!..

Й кому повідаєш гірку печаль свою, хто хоч слово скаже тобі, самотинному, на розраду? Марта?.. А в неї і самої жар у душі...

Крекчучи від слабкості й болю, встав, сунув ноги на-босоніж у чоботи і, як був у спідньому, накинув на плечі плащ-намет, почовгав надвір. І сам відчув — уже не той він високий, гарний, зухвалий і дужий мужик, що нали-вався злою силою, уздрівши добру молодицю, а зламаний, із випнутим сухим задом, дід.

І ще нудотніша нудьга смоктала під грудьми — чи ж потрібен він ось такий молодій, із довгими, гладенькими, мов полакованими ногами й ніжним-ніжним станом, укоханій молодій молодиці Оксани?

Великі холодні краплі зі стріхи капали на Олексину потилицю, холодили, здавалось, і думку.

«Завтра скажу Васюрі...— мляво подумав Олекса, й це був протест колишньої дужої людини. На більше його не вистачило, й він закінчив свою думку зовсім байдужим: — А хай воно все горить синім полум'ям!..» І, ледь переставляючи ноги, почовгав за хлів.

Повертаючись до хати, перечепився за поріг і мало не впав.

«Доплигався, доскакався...»

Вклався з непогашеним світлом.

Трохи морозило. Згорнувся калачиком і сам себе пожалів: «Як мала дитина!..»

І знову бачив неньку свою зі світлим лицем Оксани. Й це було добре, бо справжні риси його матері давно вивітрились із пам'яті.

Й уві сні до повного щастя йому чогось не вистачало, він прокидався і знову йшов надвір.

І здавалося Олексі, що в кожній хаті людей смокче нудьга, й вони не сплять і так само тривожно блукають по дворах. І в кожного в тілі той самий тупий біль.

Вранці Марта не діждалась його до сніданку.

Легенько поцокала клямкою, — може, вбирається, — і, опустивши очі, зайшла до кімнати.

На припухлому лиснючому обличчі в синіх колах тьмяніли Олексині запалі очі.

— Та й що з вами? — скрушно похитала головою Марта.

— Та-а...— мляво поворушив Олекса пальцями поверх ліжника, що правив за ковдру.

— Я Миколу Андрійовича покличу.

— Не треба... Мені Козуба...

Марта не дуже поспішала вволити його волю, а почов-
плась на кухні, принесла миску кулешу, хліб і поставила на
стілці коло ліжка.

— Снідайте. Я зараз.

Сьорбав Олекса той куліш над силу, видавався він йому
гірким і кислим. Кілька разів полишав їжу, відкидався на
подушку й тупо думав: «Отак, либонь, у чужій хаті й од-
кину копита... Тільки клопіт Марті...»

Після сніданку дрімав. І все сипалось, пересипалось пе-
ред очима зерно.

Прокинувся від рипіння хатніх дверей, чулася невиразна
Мартина річ, затим Козубів награно-веселий тенорок.

— То де він, той симулянт?

— Заходь, заходь, малокаліберний майорел! — прорипів
Олекса.

Козуб зупинився на порозі кімнати, звично притримуючи
хвору руку здоровою, невисокий, горбоносий, із вугласти-
ми щелепами. Невеликі сіро-блакитні очі пострілювали по
хаті ніяково-зухвало.

— Та й чого це ти?

— Мабуть, на погоду. На фронті де тільки не качався —
й у болоті, й на снігу.

— Це так... — усміхнено й гордовито за свій рід військ
відзначив Козуб. — Піхо-о-ота!..

— Бери вище — розвідзвод! — теж запишався Олек-
са. — А покликав я тебе, молодшенький лейтенанте, не на
теревені, а як свого заступника, можна сказати, комісара.
От вибув я з бою, то ти перебирай командування. Перша
заповідь, о!

— Нарешті й ти порозумнішав? — усміхнувся Козуб.

Копитенко змовчав.

— Що там уповноважений поробляє? — поцікавився
Олекса по хвилині мовчанки.

— На току насипає в мішки, зерно. Сьогодні знову по-
веземо на станцію. Отака кон'юнктура...

Олекса заплющив очі. Пальці його поверх ліжника вору-
шилися.

— А чи подумав він про те збіжжя, що мокне в розси-
пі? — з болем запитав він. Помовчав і продовжував: — Ти
скажи йому як комуніст, хай зараз їде до міста, та гарнень-
ко попросить у військових частинах брезентів скільки тре-
ба, та накриє зерно. Й скажи йому моє слово — хоч він
і капітан-розкапітан, а як погноїть хліб, то я, хоч і поза-
партійний, самому товаришеві Сталіну напишу — що це не

хлібозаготівля, а економічна контрреволюція! І побачимо, кому голову увітнуть за першу заповідь! — Вигляд у Копитенка був суворий і урочистий. — Скажи йому, що сам я бульки пускатиму, але і його, падла собачого, втоплю!

— Не заводься з ним, — заклопотано мовив Козуб.

— Ні, — затрусив головою Олекса, — партійна правда, то не Васюрина правда!.. А ще на себе візьми от що: той хліб, що на току, засип у мішки, переваж і розвези по дворах. Проси людей, хай сушать на печах. І аж тоді возіть на хлібоздачу.

— Ой ні! — похитав головою Козуб. — Побоятся люди «усушки й утруски»! — Козуб помовчав, розмірковуючи. — А запломбувати контрольні мішечки — то скільки ж часу займе... Отака кон'юнктура...

— Плюнь ти на ті торбини з високої драбини — вони ще більше залякають людей. А скажи кожній отак-о: ми вам, мовляв, віримо, як самим собі, бо цей хліб — для Червоної Армії! І крапка!.. А якщо боїшся відповідальності, то дай мені — он за портретом — мій зшиток, я тобі накладу свою резолюцію. Ох, я вже нічого не боюсь! — зітхнув Олекса.

— Ти отакий мужик! — підняв Козуб кулак із відставленим великим пальцем. — Не треба мені твоєї резолюції. Отака кон'юнктура...

— Ну й добре. А як візьмуть тебе за штани, то я від свого слова не відмовлюсь. Ходи, комісарє!

Залишившись на самоті, Олекса думав про Оксану. Йї від цього не шугала поштовхами кров, не прискорювалось дихання, не наливався блаженною мукою бажання. Було в душі умиротворення, спокій, ясність і мовби збоку побачений промінь вічності.

Про смерть не думав. Нема її, тої смерті, коли на душі так ясно.

Йї од того, що був спокійний, засинав. І снівся йому сон, що його він бачив десятки разів ще від дитинства: залізна драбина, по якій він здійсмається все вище й вище й себе в собі не впізнає, молодий він чи старий — не відомо, тільки певно знає Олекса, що то він.

І прокидався, і знову засинав, і ліз по залізній драбині, якій кінця і краю не бачив — ні зверху, ні знизу.

Йї страху висоти не було, й не жалкував за тим, що покидає.

Лікар Микола Андрійович увійшов не в його сон, а в його біль.

Марта, соромливо й вибачливо посміхаючись, прийняла зі стільця миску із залишками кулешу, хліб і рушник, на якому він лежав, принесла з кухні чисту ганчірку й змахнула невидимий пил.

Микола Андрійович поважно сів і взяв своїми пухкими теплими пальцями Олексину руку в зап'ясті. Зиркаючи на годинник, певно, облічував Олексине життя. Кривенька сестра Ліза, похитуючись із боку на бік, поралась коло столу, розкладала свої блискучі знадоби.

Непроникливий вираз лікарєвого обличчя не лякав Олексу, він звик до спокою Миколи Андрійовича, неквапливості, незворушності — знав ці звички за ним ще з того часу, як лікар рятував його названого сина Володьку.

Й, заохочуючи й заспокоюючи лікаря, Олекса сказав:

— На погоду.

Не спускаючи очей із годинника, Микола Андрійович закивав головою. Випустив руку й звелів Олексі сісти на постелі й скинути сорочку.

— А може б, не треба... Не такий я вже й хворий...— Олекса кинув погляд на сестру й застидався.— Ти, Ліза-вето, вижди на часину, ми тебе потім покличемо.

Й аж тоді Микола Андрійович дістав змогу помилюватись цілою картинною галереєю на грудях і на спині Олекси.

— Чи у вас, докторе, нема якої кислоти, щоб усе це витруїти? — бурмотів Олекса пересохлими губами.

— Гм! Вам треба звернутися в косметичний кабінет. Але, на жаль, і там жінки...— Лікар прикладав свою рурочку до Олексиних грудей і спини, косуючи на малювання.— Дихайте... не дихайте... ну й ну!.. Й де це вас так розмалювали?

— Та ще парубком... як робив у порту...

— Дихайте... не дихайте... Ну, все. Одягайтеся... Лізо, йдіть уже,— покликав лікар сестрицю.— Стан нашого хворого непоганий... різати не будемо,— всміхнувся він до Олекси.— Кофеїн?.. Ні, ні! Дамо йому щось із седативних. Може, хворий, поїдете таки в лікарню?.. Ні? Категорично?.. Ну, й упертий же ви!.. Залиште йому, Лізо, краплі валеріани ще й «адоніс-бром». Зараз, хворий, я вам напишу, як усе це вживати. А взагалі, у вас непоганий вигляд... Лізо, попросіть у хазяйки перевареної води, накапайте тридцять крапель... Ну, хворий, полежте, скільки влечите, уникайте хвилювань, перевантажень, і все буде гаразд...

Олекса слухняно випив краплі й проковтнув таблетку, всміхнувся до лікаря — все, мовляв, гаразд, а до себе: я тебе, мовляв, розумію, не одуриш, не залякаєш, не заспокоїш...

Микола Андрійович, вдавано радіючи, ніби Олексина хвороба несерйозна, довгенько балакав із Олексою про втішні фронтові новини з газет, знічев'я подікавився, чи знає Олекса щось про дальшу долю свого сина Володьки, а коли Олекса нахмурився, одразу осікся і почав закидати, чи ж думає Олекса назавжди залишитися в Стрижиках і одружитися з доброю молодницею. Олекса всміхнувся загадково й сказав — ні, не збирається він одружуватись, нащо, мовляв, козакові той зайвий клопіт, коли й без одруження можна гарно попастися... «Ну-ну, пасіться, та глядіть, щоб вас не загнали в займи!..» Обое сміялися, один радісно — одурив! А другий сумовито — не одуриш!..

Потім Микола Андрійович одіслав Лізу й зовсім повеселів, питав Олексу, чи не треба йому крапель, щоб побадьорішати, й легенько підморгнув, і Олекса, не моргаючи, сказав, що крапель йому не потрібно, бо він ще нівроку, бадьорий, його ще не треба зводити попід руки. Й вони обое сміялися з тих, хто вже не може підвестися. А потім Микола Андрійович легенько поплескав поздоровілого Олексу по плечу й пішов собі.

За деякий час Олекса знову задрімав.

...А в цей час Микола Андрійович приймав хворих у амбулаторії.

— Сьогодні че-е-ерга! — сказала сестра Ліза. — Довгенько затримались ми в голови, а люди все підходили.

— Усіх приймемо, — заспокоїв її лікар.

— А що з головою? Мабуть, перевтома, — чи то запитливо, чи ствердно сказала вона.

— Він безнадійний... — сумно зітхнув Микола Андрійович. — Тільки оперативне втручання могло б урятувати його. Та й то, мабуть, уже пізно. Вам, Лізуню, я вірю; ніде не бовкнете.

Сестра мовчки підперла щоку рукою...

...Марта того дня на роботу не ходила. На обід внесла Олексі золотаву від курячого жиру юшку. Олекса пирхнув, але насваритися на жінку не посмів.

— Так, так... — тільки й сказав він.

— Авжеж! — несподівано твердо й сердито підтвердила Марта й навіть головою кивнула.

Зайшла Санька. Стала коло одвірка, заклавши руки за спину й опираючись ними об стіну, поглядом своїх сірих очей у пухнастих віях внюпилась у миску.

Олекса постеріг її погляд, блимнув на Марту й обережно відклав ложку.

— Спасибі, Марто. Наївся.

Жінка кинула погляд на дочку, похитала головою.

— Чи ж ти голодна? Ой, лихо моє! Та ви, Олексо Феопенктіювичу, не зважайте на Саньку, тільки-но й вона з-за столу. Й курятинки я їй вділила.

— Я не голодна, — підтвердила Санька. — Я тільки дивлюсь, як дядько їдять. Гарно так їдять, а ви, мамо, казали — вони хворі...

Олекса недужно закачався на подушці від сміху.

Марта теж засміялася.

— Ну, ви дивіть! Дурне-дурне, а часом таке скаже — за живіт хапаєшся!

— Я не дурна, — схилила голову на плече Санька, — я все знаю. А як ви так кажете, то мене ніхто заміж не візьме. Хвора скривилась і заплакала.

Марта заплющила очі й похитала головою.

— До-о-оною моя! Хіба тобі в матері погано? — Й великою темною долонею втерла скривлене Саньчине лице. — Ходи, Саню, накриши лободи поросяті... А ви, Олексо Феопенктіювичу, не переживайте. Свое горе ні з ким не поділю. Їжте, чоловіче добрий, та набирайтеся сили. Бо ви ж ой для нас, самотинних!..

— Піду я од вас... од усіх... — глухо сказав Олекса. Довго-довго мовчав. — Та й куди піду?..

Й стояла в хаті тиша, така густа, що аж гула.

— Живіть у нас, — зітхнула Марта. — Й нічого мені од вас не треба... Й догляну й обперу... й миску з ложкою поставлю... бо звикли ми до вас... до слова вашого, до ради. Так наче брат ви мені рідний... що довго-довго був у людях, а оце прийшов і в хату мою захисток приніс. І ви над цим подумайте... А я вже надумала.

— Спасибі, Мартуню, за ласку... та не виходить так. Вашій хаті спокій потрібен, а я — так якось ідеться — в жодну хату не приніс миру. Мир мій — то війна. Пробачайте.

Й Олекса заплющив очі.

Марта тихо вийшла.

Десь по обіді до хати зайшла Лукія Пукасиха, довго розмовляла з Мартою, а затим і до Олекси завітала.

Непрощена, сіла на лаві коло столу й довго мовчала.

— Що скажете? — покосував на неї Олекса. — Кажіть, та швидше.

— Нечемний ти, солдате... — похитала головою Лукія. — Та що з тебе візьмеш!.. Прийшла оце зирнути на тебе.

— Ну й що? Побачили новий глечик на кілочку?..

— Та, бач, усе село гуде: мовляв, зліг голова й голівоньки не підводить... Якби ж то люди не знали, що ти — нечема великий, — то в тебе у вікнах висли б... А так довелось мені самій... Ну, оце поглянула й скажу на селі — живий, мовляв, і очима лупає!

— А яке це там дурне мене вже ховає?

Лукія покрутила головою.

— Та, бач, бояться дуже всі, щоб ти дуба не врізав... І чого ти їм так до душі припав? Адже багатства людям не приніс, і щастя від тебе не зазнали... й у кожного на душі своє горе млиновим каменем... То чого б ото їм тебе жаліти? — Й Пукасиха, мовби дивуючись, знизала плечима. — А хоч убий — ніхто толком не знає.

— І я не знаю, — похмуро, щоб відстала, буркнув Олекса.

— А я, мабуть, знаю.

— Казав один — як одні знають, а інші не знають, то хай ті, що знають, скажуть тим, що не знають! — насмішувато вирік Олекса.

— Знаю і людям скажу. Та тільки не тобі. Щоб не загордився!

— А-а, про мене!..

— Не кажи, не кажи, любиш ти перед людьми попишатися! Та великого гріха в тому не бачу. Бо слава твоя по людських кістках не ходить.

— А це вже так! Сам помирав, за себе нікого не посилав! — гордо мовив Олекса.

— Ну, хвала тобі за те й многії літа! А щоб довше ти жив, то гостинців тобі принесла. В Марти залишила. Й нічого не кажи, — постерегла вона його погляд, — не тобі гостинці носимо, а долі, щоб лебе, нечемного, берегла! Бо як у мене й тебе, Петьового рятівника й побратима, не стане... — Стара міцно зажмурилась, тихо зітхнула й чомусь дрібненькими кроками вийшла з кімнати. Й не встигла ще зачинити хатні двері, як голосно заридала: — Ой не дай, восподи, не дай, восподи!.. Ой забери краще мене!.. А цей

старий вовк нехай живе!.. Ой, ой! — І двері відскли її стогін.

Олекса налякано лупав очима, в роті пересохло, та в хаті нікого не було, щоб подав йому води.

Хвилини за кілька Лукія зайшла знову, почовгала до Олекси в кімнату, сувора й тривожна, з почервонілими очима. Стала в дверях і кинула сердито:

— Це так я приходила сказати тобі, що Євмена випустили з допру й погнали на фронт виправлятися.

Олекса мовчав.

Стара незграбно повернулася і пішла.

«Не по мені вона голосила», — подумав Олекса, й на душі йому стало легше. Якось підвівся і в самому спідньому пішов на кухню напитися. Вода видалась липкою і противною. Тут його застала Марта, що саме вернулася до хати.

— Боже ти мій! — сплеснула вона руками. — Та пробачайте ж мені, бо я винувата! — Легенько взяла його попід руку, а опиратися він не міг, і повела до постелі. — Забула, вічним часом забула! Вкладайтеся, а я вже подбаю, щоб ви ні в чому нестатку не мали... А надворі хлюпотить і хлюпотить — оце вам жнива такі!.. Добре, що нічого немає в покосах, а то все попроростало б...

— Не приніс би чорт Васюру, то вчора, може, й заскиртували б соломую! — зітхнув Олекса. — Отак і хазяйнуй!..

Марта мовчала.

Копитенко догадався, невесело посміхнувся.

— Ви гадаєте, що в районі розумніші за нас?.. Може, вченіші, та не розумніші! Бо ми тисячу літ оремо-сіємо-жнемо, то чогось і навчилися! А він мені заповіді читає!.. От і скажіть, чи довго я тут утримаюсь?

— Треба ж когось і слухати, — обережно сказала Марта. — Ми тільки про себе дбаємо, а в районі там і вище — про всю державу!

— Ну, ясно, — сказав Олекса. — Все ясно, Мартуню, все! Добре, що ви мені все втовкмачили, бо я ще хотів тріпатись.

— Ви не думайте... — сказала Марта.

Олекса повернув до неї голову.

— А я вже нічого й не думаю. Нічого. Анічогісінько. Одне погано, що ми з вами не знаємо, коли думаєм про себе, а коли про цілу державу.

— Кожному своє.

— От товчуть мене та скубуть, що не повідрізав по соці, по дві садібних лишок, а через Васюру на станції про-

падає понад двадцять тонн зерна!.. Й вогню йому не прикладеш... Ідїть уже, Марто, спочиньте. Спочину і я...

Пізно увечері до Олексі зайшов Козуб. Був збуджений і весело-злий.

— Ну, як ти тут? — блиснув він невеликими сірими очима.

— Та начеб трохи легше. Може, завтра встану.

— Лежи, поки очухаєшся.

— Що там на колгоспі?

— Та все ніби гаразд. Тільки уповноважений на нас ока не має. Як тільки-но сказав я розвезити хліб по хатах, то він мене мало за чемери не схопив. «Ти що — розбазарювати колгоспний хліб?!» — «Іншого виходу, — кажу, — не бачу!» — «А я, — говорить, — бачу вихід у тому, щоб вас, правих опортуністів і саботажників, нещадно судити!» — «Суди, — кажу, — а ми й тебе засудимо за двадцять три тонни хліба, що гниє під дощем!» Отут він трохи притих. «А де гарантія, — питає, — що зерно не розкрадуть?» — «А де гарантія, — питаю, — що чоловіки, які пішли з колгоспу на фронт, батьки, значить, родин, брати й сини, та прийдуть додому цілі, виходить, і неушкоджені?.. Ти за них не потерпаєш, а за кілограм зерна, що його й справді можуть украсти, боїшся?.. Отака кон'юнктура...» — «Демагогія, — кричить, — це ти в свого Підковенка навчився!..» — «І в нього, — кажу, — можна дечого навчитися! Перш за все — думати головою». — «Ну, добре, — каже, — пломбуйте кілограмові мішечки з зерном, і хай сушаться разом із тим хлібом, що роздаєте людям». — «Відкривай, — кажу, — швацьку майстерню і строчи, а в мене людей на це й часу не знайдеться!» — «Тоді, — каже, — тільки через мій труп!..» Ну, тут мене таке зло взяло, побіг я до сільради, дзвоню самому Чорному. Така кон'юнктура: кому із нас лягати трупом — мені чи уповноваженому?.. «Та, — каже Іван Павлович, — ні йому, ні тобі, а робіть, — каже, — як почав був Копитенко. Й передай йому від мене подяку за науку й побажання скоріш одужати. Й скажи уповноваженому, хай негайно подзвонить мені. А хліб, — каже, — як підсушите, одразу везіть у Заготзерно. Завтра під'їду до вас сам...» Ну, Васюрі щось там говорив, бо той прийшов і мнеться — треба, каже, той хліб, що на станції, привезти назад і на печах сушити. «Ну, — кажу, — завезли, то й привозьте». — «Це, — каже, — треба, щоб ти організував, бо в мене в районі нагальні справи, зараз від'їжджаю...» Хотів я йому сказати, та подумав: все одно це діло наших рук

не мине. Кажу: приїжджайте, мовляв, будемо раді. «Угу,— каже. Поручкався зі мною на прощання. — Ви,— каже,— товаришу Кошик, не слухайте Підковенка — погорите!» — «Нічого,— кажу,— в танках горів, та й то не згорів...» Отака кон'юнктура...

— Це ти добре, ой, добре! — захвилювався Олекса.— Правда — вона нікому не зашкодить... коли люди розумні!.. Отепер я спокійний... як що зі мною — то ти потягнеш сам... Ну, добре, Козубе, живи! А завтра я, може, встану. Треба зустріти Івана Павловича на ногах,— на війні хворих нема, є тільки поранені та вбиті... Добре, Козубе, ти так піддав мені життя, що оце й крізь гранчак на світ поглянув би...

— То, може, пошукати?

— Та ні, не треба... Дізнаються на селі, скажуть: «Оце така його хвороба — помер та й на чарку дивиться...»

— Ну, одужуй!

— Живи!

Вранці довго стояв туман. І хати, й садки наче пливли хиталися в пінявій повені. Відсиріло все, людські голоси видавалися недужими й вологими, навіть трактор, що котив десь по дорозі, ніби булькав із повним ротом води. Бухало в кузні — й залізо втратило свій злий і дзвінкий голос. Плямкала під ногами густа грязюка ліниво, несмачно.

Виснуци рукою на стовпчиках тинів, часто дихаючи, слизався, брів Копитенко на колгосп. І не думав про те, що буде там робити, ніби найголовніше зараз було для нього — дійти.

10

«Так вас люблю, що побив би до крові!»

З Парадоксів Життя.

— Хочу відправити тебе, голубе, в госпіталь на добрі харчі, на спокій. Там оглянуть хірурги, може, зроблять операцію, а затим поїдеш у санаторій, адже Крим уже визволили. Приїдеш, ніхто не впізнає — мужик хоч куди!

— Ні, Іване Павловичу, я там зненацька помру. А мені ще треба знайти дружину... й так, одну роботу почати... Без неї мені не жити.

Мовчали.

Іван Павлович думав: «Треба, щоб ти сам зрозумів... сам попросився... сам пішов...»

Копитенко думає: «Треба, щоб ти попросив... тоді сам попрошуся... сам піду...»

Іван Павлович думає: «Просити не маю права... влада ніколи не просить... влада наказує... влада згинає...»

Олекса думає «Ну, не будь гордий... я теж гордий... мене зламаєш, але не зігнеш!..»

Іван Павлович сказав:

— Верба жаліється, що ти, голубе, систематично запінюєшся зі статистичною звітністю. Може, зняти рахівника? Це ж він порушує державну дисципліну?

Олекса сказав:

— Ні, Іване Павловичу. Не зобиджайте мені Івана Миновича. Бо то в мене, бува, залежуються непідписані папери.

Іван Павлович сказав:

— От бачиш!

Копитенко сказав:

— Я виправлюсь.

Іван Павлович сказав:

— Ви не школяр, товаришу Копитенко!.. Й ще завраїземвідділом звертає увагу на те, що ви не відрізали лишків у присадибному землекористуванні, а це вже справа політичного забарвлення!

— Чи й справді ви, Іване Павловичу, вірите, що на тій одрізаній сотці колгосп заживе багатства? Коли отак широко... по-людському сказати?..

— Колгосп не забагатіє. Це так. Більш того. Колгоспник на тій сотці збере пуд жита або два мішки картоплі... А колгосп нічого не збере. Й це мені не байдуже. Але є закон. І його, голубе, виконують неухильно. Й кожне велике порушення закону починається з отакої дрібниці. Чи ж можу я, представник правлячої партії, санкціонувати порушення закону?! Й чому це я, голубе, повинен тобі пояснювати?

— Легше жити, коли знаєш, для чого живеш. Легше й помирати, коли знаєш — за що.

— Я і сам не все знаю, товаришу Копитенко... Не все мені ясно в законах розвитку суспільства. Але вільним від суспільства ніхто не може бути. Це і є об'єктивний закон — не залежить від моєї і вашої волі.

— Я мужик, Іване Павловичу...

— Я ж вам уже казав про «мужика»!..

— Ну, що ж, і сотки приймаю на свою душу! Хоч дуже мені жаль, що тут моя правда не сходиться з вашою!

— Нема правд — твоєї і моєї. Є, голубе, одна правда. Правда суспільного розвитку. Бачиш, навіть правда соціалізму, їй то не всім подобається. Ну, скажімо, залишкам експлуататорських класів. Не подобається і тим, хто хоче мати більше, ніж заробляє. Не подобається розбещеним людям, егоїстам. І поступатися правдою соціалізму через те, що він не всім подобається, ніхто не буде. Тут ти, голубе, мене зрозумів?..

— Та начеб на ваше виходить... Але жаль мені, ой, жаль мужицької правди!

— «Говорила-балакала до самої смерті, та все казна-що»!.. Ну, а, скажімо, ваша позиція щодо хлібопоставки? Я не вірю Васюрі, що ви саботажник, але ваше хитрування щодо здачі державі перших — підкреслюю, перших! — центнерів хліба викликає не здивування, а... ну, це ви й самі відчуваєте!.. От скажіть, чому ви свою думку про те, щоб хліб сушити в колгоспників, подали тільки після того, як задошило?..

— Так солома ж... пропадала! — з обуренням, майже з розпачем вигукнув Копитенко.

— А державі зараз потрібен хліб, а не солома! Сьогодні. Ось цієї хвилини! Цієї миті! То ще не біда, коли худобі дістанеться неякісний грубий корм, а коли городянин не одержить свої шістсот чи чотириста грамів хліба — то вже нещастя!

— То чому ж його гноять на станції в буртах?!

Іван Павлович осікся. Зітхнув. Нахмурився. Замислився. Зажурився.

— Не знаю, голубе,— сказав він врешті.— А демагогію розводити не хочу. Не буду казати про брак складських приміщень, про розруху на залізниці, про брак вагонів, про військові ешелони, що котять сюди й туди... Це ти й сам знаєш. Але цього для пояснення мало... От я і промовчу!..

— Спасибі й за це, Іване Павловичу! Бо хоч і не сказано, а все ж правда!.. А от хочу від вас дізнатися — хто ж по той бік правди: я чи Васюра?

Чорний покрутив головою, невесело посміхнувся.

— Бачиш, голубе, Васюра ходить по самій правді, а ти... збоку...

— Але ж по цей бік... по цей!..

Іван Павлович не сказав нічого, тільки випростав і знову склав пальці.

— Приймаю,— сказав Олекса.— Приймаю на свою душу!

— От бачиш!.. А ще, голубе, за тобою справа в прокурора! А він чоловік хитрий — тягне до перемоги... до амністії...

Знову мовчали.

— А ще я тобі, голубе, підшукав би легшу роботу... твоєї пенсії малувато... Ну, хоча б комірником?..

— Не випадає мені, Іване Павловичу... сам не взяв би, то вдовам роздає би...

— А й справді,— погодився Чорний.— Я ж твою правду знаю: «щоб усім було порівну...»

— А так, Іване Павловичу... люблю рівність... ту, що про неї комісар у громадянську казав...

— Він і сам толком не знав... Такої рівності, голубе, не буде ніколи. На всіх шинки не вистачить.

— То хоч потрошечку...— жалібно сказав Олекса.

— Не посмакують...— похитав головою Чорний.

І знову мовчанка.

«Коли ж ти нарешті зважишся?» — думав Чорний.

«Ой, не тисни так страшенно!..» — думав Олекса.

«Як би мені тебе не поранити, не вбити!..» — думав Іван Павлович.

— Гадаю, на бюро тебе не викликатимем,— вголос сказав він.— Бо,— тут Чорний загнув на руці один палець, потім другий,— деякі члени бюро дуже на тебе сердиті...

— Авжеж,— зітхнув Олекса.— Сердяться.

— А колгосп тобі, як заслуженому воїну, відпускатиме хліб і приварок за заготівельними цінами... пенсії вистачить...

«Он воно як!..» — подумав Олекса.

«Здається, пробирає...» — подумав Іван Павлович.— А хату,— продовжував уголос,— дадуть тобі з виморочних... Казав Дадико, що була тут у вас така баба Гусачка... Будівельна бригада все відремонтує, огородить... і живи собі, голубе, на здоров'я сто літ!..

«Припер до стіни»,— подумав Олекса.

«Припер його до стіни!» — подумав Іван Павлович.

— Ні, хоч що кажи, голубе, а доведеться тобі полежати хоча б у районній лікарні! — поплескав він Олексу по плечу.

— Це після того, як знайду дружину... й зроблю одну свою роботу,— нарешті погодився Олекса.

«От і все»,— подумав Іван Павлович.

«От і все»,— подумав Олекса. Вголос спитав: — Козуба?

— Його,— кивнув головою Іван Павлович.

— Коли?

— Сьогодні й зберемо збори. Ти ж тільки не забувай, що ти хворий! — нахмутив брови Іван Павлович.

— Та як забути, коли ви нагадуєте!..

— Ну, звичайно ж!

— Спасибі.

— Дякую і вам. Ви мужня людина.

Неначе й усе було сказане, проте не все виказане.

— Слухай, голубе... военком хоче забрати голову сільради. Якась там у Дадика медична стаття... проте зараз їх перекреслюють мало не щодня.

— Не випадає, — похитав головою Олекса. Про себе подумав: «Дадичиха скаже: «Мого погнав на фронт, бо...» — Не випадає, — повторив. І сам зрадив своєму вирішенню: «Ні, молодичко, не дорікнеш!..»

— Шкода.

— Мені теж, — сказав Олекса. — Та не випадає.

— Ну, що ж, — розвів руками Іван Павлович і додав: — Останнє твоє розпорядження — загальні збори.

— Це можна.

Йї полетіли гінці в усі кінці. Йї невідомо, як і хто дізнався, хто кому кивнув, хто кому моргнув, хто кому прошепотів, але люди, що сходились до школи, вже знали: зніматимуть голову.

Йї хоч ніхто й словом не прохопився про своє ставлення до цієї звістки, проте Іван Павлович добре відчував настрій людей — тихі розмови, неприязні погляди в його бік, деякі напіводвернулися від столу президії.

Чорний сидів у першому ряду поряд із заврайземвідділом Вербою, що приїхав разом із ним.

За інших умов Олекса був би не від того, щоб на очах у людей погомоніти з секретарем райпарткому, але та обставина, що його розмова з Чорним уже не додасть йому людської шани, та ще присутність Верби, що, чистий і охайний, чомусь пахнув йому бугилою, примусили Олексу сісти на протилежному кінці лави. Зараз він дуже гостро відчував свою самотність.

Здається, походились усі, хто міг прийти. Неголені старі дядьки в задніх рядах засмалили цигарки й з огляду на присутність району делікатно розганяли долонями сіро-сині пасма диму.

Іван Павлович повернувся до Олекси й зробив легенький рух рукою — знизу догори.

Копитенко важко підвівся і почовгав до столу.

З прибитим виглядом, глухим голосом відкрив збори, спитав у людей дозволу ввести до складу президії його, секретаря райпарткому товариша Чорного, заврайземвідділом товариша Вербу, заступника голови колгоспу товариша Козуба й «нашу славетну стахановку-п'ятисотенницю товаришку Музику Марту».

Заплескали в долоні, до голосування не вдавалися.

«Вербі слово», — прошепотів Іван Павлович до Козуба, що перебрав на себе головування на зборах.

Той дзвінким, добре натренованим командирським голосом, як на полковім плацу, оголосив виступ Верби.

З непорушним обличчям, без жестів, тихим голосом, щоб загострити увагу, заврайземвідділом почав із найголовнішого — про успіхи Червоної Армії на фронтах, про другий фронт, книгу товариша Сталіна «Про Велику Вітчизняну війну радянського народу», про завдання трудівників тилу в цей вирішальний історичний момент. І під цим кутом зору піддав тонкому аналізу господарчу діяльність колгоспу імені Сталіна села Стрижиків.

Наголосив у першу чергу на кадрових прорахунках. Після звільнення села деякий час правління колгоспу очолював недосвідчений керівник, якого змінив на його посту начеб з усіх боків прийнятний товариш Копитенко. І як це не гірко — тільки останнім часом усі дізналися, що він — людина тяжко хвора й просто фізично не в спроможі охопити все коло найболючіших питань колгоспного виробництва в стадії його відбудови...

— А ми все виконуємо! — почувлося із залу. — І молоко, й м'ясо! І хліб виконаємо!

— То чого наповратились на Олексу Пеньковича?!

— Кому це він дорогу перебіг?!

Верба обвів поглядом збори, пограв жовнами.

Почав він, здається правильно, з Чорним виступ був погоджений, і в кінці його колгоспники мали дійти правильного висновку. На протидію з боку зборів Верба сподівався аж у самому кінці. Репліки на початку виступу розсердили його й збили з прийнятого тону. Й він закусив вудила.

— Збоку, товариші, завжди видніше. Крім того, треба думати не тільки про сьогоднішній день колгоспу, а й заглядати в майбутнє. І з цього погляду товариш Копитенко не такий уже й безгрішний... Колгоспом не освоєно понад триста гектарів залежі, грубо порушувався Статут сільськогосподарської артілі. Адже до цього часу, незважаючи на

відповідні вказівки райземвідділу, не відрізано й не повернуто колгоспові понад чотири гектари лишків у присадибному землекористуванні. Розбазарено, як підрахували спеціалісти райземвідділу, понад сто тридцять центнерів колгоспного сіна, бо голова колгоспу Копитенко, на порушення відповідної постанови, видавав колгоспникам за зібране сіно не десять відсотків, а значно більше! А це, то вариші, підсудна справа!..

— А якби добра половина сіна зогнила?! — почувся із густого дядківського диму.

— На провокаційне запитання відповідаю відверто: тоді це було б безгосподарністю, а так — злісне порушення закону!.. Припустилися і розбазарення громадського поголів'я худоби: дванадцять поросят відпустили колгоспникам за заготівельними цінами! А це, враховуючи, що поросята могли бути відгодовані до стокілограмової ваги, означає: держава втратила понад тонну м'яса! Йі ще мали намір і преміювати поросятами!.. Як назвати такі дії голови колгоспу Копитенка?!

— Ворог народу! — гукнув хтось єхидно.

Після нетривалої паузи, протягом якої Верба похмуро оглядав зал, шукаючи поглядом зухвальця, він продовжував:

— За Копитенком водяться і страшніші речі. Під вигаданим приводом скиртування пожнивної соломи він намагався саботувати першу заповідь колгоспу! Хотів би я бачити зараз того, хто насмілився б сказати мені, що за це Копитенка не треба судити!

— То й судіть! — зірвалася з місця Ніна Оскілко. — Та тільки без мене! — Йі, лихо свінувши очима на промовця, спотикаючись об чужі ноги, почала пробиватися до виходу.

— Нінко, злюща відьмо, не агітуй! — гукнув їй услід Копитенко.

Проте за Ніною підвелася ще декілька жінок, а затим і весь зал заворушився, заклекотів і повалив до виходу.

— Судіть! Хто нас тільки не судив!..

— Настановляйте собі кого завгодно!

— А нас спитали?!

— Що ми — самі в себе наймити?!

— Копитенко!! — зблід Іван Павлович.

Олекса підвівся, витягнувши ший, якусь хвилю розгублено бігав поглядом по розтривоженому залу, гукнув розпачливо:

— Люди до-о-обрі! Та куди ви?! Не покидайте мене! Не покида-а-айте!..

Деякі в дверях зупинилися, утворилася тиснява.

— Лю-у-уди!.. Верніться! Разом усе й вирішимо! Ну, Тетяно, ходи!.. Козюренко, ви ж розумний чоловік!.. Завертайте людей і самі сідайте! Вгомоніться, люди добрі, не крайте мені серце!

Дуже неохоче, лихі, розтривожені, як оси, люди заснували по залу, бурчали, але всідалися на свої місця.

Іван Павлович підвівся, підняв руку.

— Товариші! Заврайземвідділом покритикував правління вашого колгоспу за окремі недоліки. Ви й самі знаєте, що критика була гостра, але справедлива. Проте ми ще не вислухали товариша Копитенка — про його ставлення до критики. Так надамо ж слово голові колгоспу. Просимо! — Й Іван Павлович заплескав у долоні.

Ріденькі оплески почувлися і з залу.

Копитенко підвівся, похитав сам до себе головою, міцно зажмурих очі, потім, трохи оволодівши собою, гавкотливим голосом сказав:

— Люди добрі... товариші!.. Ой люди!.. Так вас люблю... що оце до червоної юшки побив би! Нерозумно ви вчинили... й мене підвели!.. Бо все, що тут мовилось, — то правда. А я, виходить, опинився по той бік... Покритикував мене район... і ви критикуйте... А ще хочу сказати — хорий я... І Микола Андрійович, лікар наш, не дасть мені збрехати... не потягну... отак... І як хочете мені добра, — а бачу, хочете! — то проголосуйте за нашого товариша Козуба — фронтовика, виходить, вашого земляка й партійного... А я, скажу вам наостанку відверто — позапартійний... хоч дуже співчуваючий!.. Тож піднімайте за мною руки — не проти мене, а за товариша Козуба!.. Ну, спасибі!.. Живіть!

І Одекса тихо, мов сліпий, вийшов з-за столу в зал, постояв перед лавою, люди зсунулись, звільнили йому місце. Сів, і, як після важкої роботи, зіперся ліктями на коліна, сплів пальці.

Увесь зал і президія довго мовчали.

Аж тут підвівся Козуб і, зиркнувши на Івана Павловича, своїм високим, дзвінким голосом виголосив:

— Товариші! Висловим свою, можна сказати, гарячу подяку інвалідові і героєві війни товаришеві Копитенку, котрий, можна сказати, здоров'я свого слабкого не шкодував для нашого гурту! Й проголосуймо за те, щоб віддати йому хату баби Гусачки, й щоб будівельна бригада ту хату

гарно, можна сказати, опорядила, й піч пересипала, й поміст встелила, щоб, можна сказати, жив товариш Копитенко, як у бога за пазухою! Отака кон'юнктура... Й щоб харчі йому відпускали до повного, можна сказати, задоволення за малу ціну! Й щоб залишався наш товариш Копитенко в правлінні, і як є він дуже справедливий — щоб заступався за всіх вдів і солдаток і ще, можна сказати, за старих бабів і дідів похилого віку! Отож, хто за те — піднімайте руки!..

— Ну, що ж, товаришу Копитенко, — сказав Іван Павлович, залишаючи збори. — Ви виявили здоровий глузд і мужність. Спасибі! — І потиснув Олексі руку. — А то... — тут Іван Павлович замислився. Покрутив головою і закінчив, дивлячись Олексі просто у вічі: — А то наслідки важко було б передбачити. — Пройшовши кілька кроків поряд, додав заклопотано: — Читав я, голубе, твого листа про Марту Музику. — Й ще раз пильно глянувши у вічі Олексі, поділився з ним своїм клопотом: — Читав...

11

Нешасливий у своєму щасті.

З Парадоксів Життя.

«Оксано, люба дружино моя, пишу тобі останнього листа. Бо завтра збираюсь і йду по тебе. Тепер мені ніщо не стане на заваді — з князівства мого мене вигнали, добре, що хоч не каменували... Й мені від того не гірко, бо знаю — зустрінусь із тобою. Кінчились мої страсті небесні, тепер настане мир. І я вже не безхатько, як був, — дадуть мені хижку на курячих ніжках, худоби — горобців сотню, а в коморі — пусту бодню¹... Та не сумуй, адже ти — моє найбільше багатство.

Хочу я, Ксеню, щоб ти пішла до мене, адже знаєш, як мужикові тяжко в приймах. А свою хату спродаси, а гроші однесеш у ошадну та й покладеш на себе — мені посагу твого не треба. За тобою я пішов би й на край світу, та тільки тут, у Стрижиках, люди мене добре знають і шанують, тож шануватимуть і тебе. І я шануватиму, та й не тільки в хаті, а й на людях, щоб заздрили тобі: от, мовляв, щаслива — чоловік її мало на руках не носить!..

¹ Тут діжка для зберігання сала. (Прим. автора).

І хоч ти вже не будеш головою, та то не біда,— не та шана, що її вибили дрином, а та, коли сам народ зватиме своїм сином...

От іду я до тебе, а самого страх бере: чи не передумала ти віддаватися за старого?

А раптом який молодший впав тобі в око, не такий щоб дуже інвалід, ну, без одної руки чи ноги, а так — справний, із усім, що треба, офіцер із тяжким чемоданом, а то й сам старшина з отакенною торбою грошей?.. Буде він останнім падлом, як відіб'є в мене мою останню радість!..

А їй же богу, тому не вірю, бо знаю тебе, яка ти щира та вірна, ти ж сама казала, що після першого чоловіка до мене жодного не приймала. Кому ж тоді вірити, як не тобі?!

А я був тобі вірний, не злизував сметани з чужих глечиків, не засівав чужої нивки. А як хто й бебатиме про якусь Фросину, так то велика брехня.

Отож іду я до тебе, як на прощу. До бога так не ідуть, як до тебе йду. Остобісіла мені війна та помста, а бог, відколи світ стоїть, воює з людьми і мстить їм безбожно — насилає потопи, землетруси, війну й моровицю. То до кого ж мені йти — до нього чи до тебе, лагідної голубки?..

Йду до тебе. Йду».

Вранці був тихий, ясний і урочистий.

Марта чомусь почувалася перед ним винуватою. Він помітив, здогадався.

— Не вболівайте, Мартуню. Все йде, як по писаному. З мужика мене вже ніхто не скине. І з людини — теж.

— Не тільки самим собі ви були потрібні...

— А хіба я був іншим, як мав владу? За владою плаче тільки різний непотріб.

— Може, й так. Та тільки...

— Без мене від вас теж не відберуть того, що маєте.

— А так,— сказала вона гордовито.— Поки не всохнуть руки.

— От бачите!

— А як тим, в кого вони вже всохли? — з болем запитала вона.

— За тих дбайте всі ви. А як же?.. Чому кожен із нас хоче мати собі бога-заступника? Тому, що сам ні до чого не зугарний?.. помилялися люди, коли вбачали в мені отого янгола-заступника. Я ні за кого не заступався. Все робив так, щоб люди самі виходили зі скрути, самі шукали

правди, самі давали собі раду. А заступництво — то від неповаги, коли думають, що людина сама нічого не може.

— А й правду ви кажете! Правду!

— От що, Мартуню,— урочисто сказав він трохи згодом,— будуть у нас із вами гарні переміни!

Вона аж подалася до нього з радісною готовністю слухати. Ніби мав сказати таку погрібну їй новину, після якої вона вже більш ніколи не знатиме біди. Не почуватиме ні свого віку, ні втрат, ні болю.

— Приведу я одну жінчину... А то ж моя жона! — сказав він, сам радісно здивований.

— А так, так...— розгублено прожебоніла Марта.— Я так і знала...— Тяжко перевівши подих, сказала вона не те, що думала. Й усе, що якусь хвилю наповнювало її світом, посіріло й згасло.

А він не помічав її стану, надто переповнений своїм світом, своєю надією.

— Що ж, приводьте... в нас усім вистачить місця... хата велика... Так, так... не сумнівайтесь...

— Та що ви!..

— Санька вам не заважатиме... скажу — геть і носа не потикай!.. Це добре, що є кому й про вас подбати... Це добре... добре...

Велика, спокійна, ясна, прозора... розгублена — жінка стояла перед ним зі звислими руками, не ховаючи погляду, в якому він незугарний був щось прочитати.

— От до кого ходити скажу своїй Оксані... Ми не будемо жити у вас,— заспокоїв він Марту,— ви ж самі чули.— дають нам хату.

— Так, так,— сказала вона.— А ми з Санькою якось пере'ємось.— Помовчала й додала: — А може, ще Тільки прийде...

— Обов'язково прийде,— чесно сказав Олекса.

— Та оженився... От і все.

Марта незграбно повернулася і вийшла в сіни.

...А в цей час старий майстер нахилився над непорушним тілом. Виувілі очіці його в дряглих повіках часто закліпали — він був жалісливий.

Зігнутий у три погібелі, від чого видавався довгоруким, як мавпа, старий притьмом подався до своєї конторки.

— Шарфюрер...— задишкувато прохрипів майстер до начальника конвою, що знічев'я гортав ілюстрований журнал.— Там... біля преса... жінка... непритомна!..

Молодий, гінкий парубок підвівся, обсмикнув мундир. Не-
вдоволено нахмурився.

— Хто?

— Номер 32305.

— Вони, ці російські свині, звикли в себе багато жерти!..

...Марта зайшла до хати спокійна й незворушна.

— То я хочу, Мартуню, просити вас, аби ви мені діста-
ли десь з півкіла сала та ще, може, курку. Сьогодні надвечір і вирушу. Ось вам — дві двадцятки... Вистачить?.. Та
ще з ласки вашої дасте буханець хліба... цибулі...

— Сало — двадцять за кіло. Ну, й курка так само...
Ще й червінець здачі... Може, вам ще й горілки?

— Та ні... жінка лаятиме...

Марта всміхнулася.

— Це добре, що ви жінку шануєте!

— О, вона в мене така!.. — покрутив головою Олекса. —
Ніби тиха-тиха, а як виверне кожуха, то начувайся!.. Ні, не
подумайте щось... не лає отак різними словами, а тільки
погляне... та головою похитає... а потім скаже... скаже... —
Олекса аж тяжко задихав, бо й сам не знав, що саме в до-
саді чи гніві скаже його Оксана.

— А що ж — усе вам мовчати та мовчати? — веселень-
ким голосом мовила Марта, й печаль у її очах таїлась, як
зірки в денному небі, що їх побачиш хіба що з глибокої
криниці.

— А коли-не-коли то треба й помовчати! — розплився
в посмішці Олекса. Потім враз посерйознішав: — От що,
Мартуню... в дорозі, знаєте, все з чоловіком може трапи-
тись... То як зайде до вас Оксана... а мене вже не буде...
ну, просто не буде!.. то ви оддасте їй те моє писання, що
в палітурках на миснику... От про це прошу вас добрим
часом...

— А хіба... Ну, та добре, все зроблю, як ви сказали.
А от чого вам іти, як можна й поїхати? Й чого зве-
чора?

— А того, — врочисто сказав Олекса, — що моя Оксана
годна того, щоб до неї не те що пішки йти, а навколішках...
ба й рачки лізти!.. А звечора йду тому... ну, та цього ви
не зрозумієте!..

— Щаслива жінка, що до неї ви йдете!

— Спасибі вам на добрім слові!

В обідню перерву зайшов до кривого Оксеня, бо чув, що
добре підстригає.

Господар сидів надворі навпроти вікна й шевським носом із ремінною колодочкою кришив до стільця турецький тютюн.

— Живи, Оксеню!

Парубок блимнув на нього спідлоба, потім чомусь по-тримався за ніс, але промовчав.

— Хочу дати тобі великі гроші, Оксеню.

— На чорта вони мені! — І носом повів.

— Кажу ж — дам п'ять карбованців. Тільки підстрижи.

Оксень продовжував кришити тютюн. Потім плямкнув губами:

— А вас уже підстригли. Ще, може, й поголять.

— Ой Оксеню, загордився ти!.. Казав мені Іван Павлович твоє місце зайняти — «ти, мовляв, кавалер, інвалід, то треба тобі легку роботу...» Та пожалів я твою ковінку... Ну, живи!

І Олекса подався на вулицю. Доходив уже до хвіртки, як почув:

— А йдіть!.. Який вас гедзь укусив?.. Підстрижу!

— Отак би й давно.

Олекса сидів на табуреті, обіпнутий суровим рушником, а Оксень довго скакав довкола нього на одній нозі, вживав ножицями й прицмокував язиком. Врешті, взявши обома руками за скроні, Оксень довго крутив Олексину голову, поки вирік:

— А тепер можна йти до баби свататись.

— Я тобі дам — до баби! До двадцятки!..

Олекса вирушив у дорогу, як звечоріло.

Ще вдень нагодив рибалку, щоб перевіз його по той бік річки.

Дивлячись, як дівочою розпущеною косою вирує вода під веслом, думав: «Щоб усе було так, як тоді до тебе йшов».

Оскільки всією душею прагнув цієї путі, в пам'яті виринали подробиці, забуті протягом двох років боїв і переходів. Ось тут, біля цієї купини, полонив невдатливого поліця, що ловив рибу для своїх панів, а ось де моріжчастий острів, на якому залишив на ніч годувати комарів свого дурнуватою, на смерть переляканого бранця, ось там і пристань — поникла верба занурила руки-віти у воду, мов ловить сріблясто-синіх пукасів...

Шелестить під днищем татариння, човен гострим носом нюхає прибережну твань. Отут, чоловіче добрий, я і зйду...

Прощайте, прощайте...

От і пругка стежечка через вільшину, за нею кінчається заплава й починається поле. А там — прямо й прямо, просто на Північну зізду...

З кожним кроком усе ближче до тебе...

Олекса не поспішав. Серце вже було не те, щоб гнатися з ним наввипередки.

Тихо й поважно йшов Олекса в своє майбутнє і минуле.

Оксана натомилася, дає останній лад у хаті, підходить до вікна, вдивляється в темряву, затыгає завіску й починає роздягатися. Збираючи шпильки в зуби, потягаючись, мов на весняному осонні, розкручує косу, скидає кофтину, й ось уже в білій льолі тягнеться до лампи, хукає і навшпиньках біжить до постелі — гульк!

Прохолодно її шовковим ногам, підбирає коліна до живота, згортається під ковдрою калачиком. Схрещує руки на грудях — така мерзлячка!.. Ксеню, посунься, дай-но твої ручелята, не будь недоторкою!.. Не тремти, пригорнись, зігрієшся!.. Не будь скупюю, посмакую білі-білі пиріжечки! Чисте-чисте поле. Виярок. Шовковий моріжок. Рожева квітка.

От ти й знову мені жінка, дружина, сестра, мої найми, моя гірка неволя, горе, й щастя, і рай, і пекло!.. Це ж ти відбила мене од спалених синочків, од мучениці Ольги!.. Ой на кого ж ти нас, тату, проміняв, ой чим же ти заплатив за нашу муку?! Ой ти, тату, зрадив нас аж двічі, не зазнали ми щастя від тебе ні в житті, ні по смерті!.. Оксано, заступись за мене перед дітьми, бо серце болить на їхню правду!.. Ой як же мені заступатися, коли не я відбила тебе, а ти, нечемо, сам прибився до мене!.. Ой діти, як помирю вас із своїм щастям-долею?.. А ти матір нашу спитай, стонадцять разів биту, кільканадцять разів тягану за коси, та вірну тобі в житті й у смерті! А вона ж тебе берегла не тільки від твоеї скаженої натури, а й од твоїх сатанинських гордоців!.. Ой діти, мудрість приходить аж тоді, коли людині не застається часу почати все знову! А розплата за дурість — велика мука, і я її пізнав, може, страшнішу за вашу! То заради моєї розпуки-муки простіть мені, діти, вашу!.. Ти не так хочеш нашого прощення, як власного щастя!.. А я його не зазнав протягом усього життя, то дайте мені пізнати хоч крапельночку, хоч перед смертю! Чуйте мене, діти, чуйте, бо я вас уже не чую! Ой невесело йти мені до моєї радості, нещасливий буду в своєму щасті! Я не винен, діти, що доля не заплатила вам за вашу долю, не винен і в тому, що моє щастя — то загад долі!..

Отака тривожна, напружена пісня ячала-квиліла в Олексиній душі в останній його дорозі...

Брів навпрошки — й стернею, і соняхами, й гречками, й кукурудзою, бо тільки так він вийде на Оксанину тиху оселю. І шлях йому, як чудодіям, що йшли на поклон до немовляти, вказувала зізда. Він не знав, що зірка та може його й не вивести. Але, крім зірки, вели його ще й надія і віра.

Й чим далі йшов, тим більш розумів, що дорога його не така й далека. Першого разу він був пройшов її за неповну ніч.

Сідав на канавах і спочивав. Млоїло під грудьми — розв'язував речмишок, відрівав краєць хліба, шмат сала, оббирав цибулину й, проганяючи млість, молов, аж за вухами лящало. Й радів за себе — як чоловік так добре їсть, то до життя цупкий і потужний. Дійду. Побачу. Скажу. Заберу.

Що все тіло болить — то від дороги. Що дихати важко — то від утоми. Підводься, Олексю, йди собі неспіхом, квапитись уже нічого, адже ти йшов сюди все життя. І коли прийдеш, то скажеш: от яку путь пройшов, а те, що залишилось, якось подолаємо разом!

Вийшов на доріжку, що збігала вниз до луку. Зліва дихнула на нього холодком темна річка. Дорога текла краєм урвища, й у сріблясто-сірій імлі вгадувалась заворожена далина. Попереду, здається, лісок. Його ще не видно — там, де він має бути, в густому, круто замішаному мороці, небо зливається із землею. Іти стало зовсім легко — дорога мовби струпує Олексю вниз.

Копав, копав криниченьку
у вишневому саду...—

в маршовому ритмі замуликав Олекса, й мовби молодшим став, і дихав легше. В прочинені двері світу яснолицим немовлям уповзав світанок.

У заплаві було бурячище. В місячному сяйві важкими мідними крайцями виблискувала соковита й, здавалося, холодна, мов лід, гичка. Розпареному в ході Олексі кортіло лягти на неї і, втупивши очі в зоряний пил, полежати, покачатися.

«Мале й старе — одного розуму», — усміхнено подумав він. І, як уже не раз, привиділась йому мати зі світлим лицем Оксани. Й себе побачив малого, смаглявого, з хвилястою смоляною кучмою. Це він разом із батьком виїхав на ніч і йде завертати коні, що, стриножені, пострибали кудись

у ніч. Іде й боїться, але не дуже, бо знає — напівпідвівшись на простеленому кожусі, батько прислухається до його кроків, і тільки-но скрикне його Лесик, зірветься на ноги й важко прогупотить до нього. Й горе тому — людині чи вовкулаці — хто зачепить хлопця: батько теж був гарячий і скажений...

Коні, мабуть, уже в лісі. Але батько чує... батько приїде... Й Олекса входить до лісу. Сирий морок огортає його тіло, що стає маленьким-маленьким, не більшим за його серце. Ось там він — той лахматий... чорний звір... що чигає на нього... важко дихає... за тим деревом... Тьфу, та ти здурів, що й досі живеш дитячим розумом? Тобі ж вісімнадцять — парубок із залізною ковпачкою, і тобі страшно йти до дівок на чуже село? А хай-но поткнеться хто — з хрестом на шиї чи з ріжками на голові — то чи не погнеться залізна палиця об його макітру?! Го-го-го! — пролунає в нічному лісі на страх тому, що затаїлося, на бадьорий дух тому, кому й чорт не брат!.. Го-го-го! — покотяться аж до підлісних осель, і серця дівчат, що тихо співають на колодах, полетять униз, як гринджолики з політої гірки.

— Го-го-го! — Це Олекса йде, той, що йому жоден парубок не заступить шлях до дівки, жоден харцизяка не зірве півонію з кашкета! Начувайтесь, дівчата, та хай кожна міцно стуляє коліна, бо це той Олекса, що його можна гарно слухати, та не можна йняти віри! Багацькі дівки, оминайте мене десятою дорогою, бо молотарка з ремінним пасом та двигуном, про яку я вам скажу, — то ж ціц із ремінною капицею, та мої довгі ручиська, а млин паровий — то жорна в коморі: покрутиш із годину, то аж пара з тебе пре!.. А ви, що бідного роду, не слухайте, що в мене півдесятини городу!..

— Го-го-го! — Це Олекса йде, хитрий дідько, лісовик, партизан, що йому нічого втрачати, бо вже нічого не має, окрім буйної голови. Та й чого вже мені боятися, коли вороги не вбили, а свої не розстріляли?!

— Го-го-го! — Це йде Копитенко, червоноармієць, і кожен, хто тільки не глухий, як тетерук на току, почує мене за гони по малиновому дзвонові срібних орденів!..

— Ох-ох-ох! — Це старий Олекса шкандибає, що в нього не зосталося ні роду ні плоду, сама тільки химерна любов, прозора й гірка, як остання сльоза вмираючого... та ще віра, надія, надія... Остання надія...

Цієї ночі доля була до Олекси прихильною. Не сіяла на нього рясним дощем, не розмісила дорогу так, що й ноги не витягнути, не стискала його серце лещатами судоми, не лягала на груди важким каменем ядухи, не падала, мов п'яний мужик під ноги, неміччю, не насилала на нього нічний обхід із ретельних «яструбків», що одвели б його до сільради й тримали б там до білого дня, не завела на манівці від його останньої, загаданої нею, долею, путі.

Від передчуття зустрічі з Оксаною, від молоді нетерплячки, незвичної для нього ніжності й розчулення, Олекса забув навіть про сон.

І все думав і ніяк не міг придумати, що ж скаже він жінці. Одне тільки слово переповнювало його, тихе й гарне, мов пісня, — Оксана. Оце, мабуть, він їй тільки й скаже. А його довге-довге чекання, його нудьгу, невиплакану сльозу, бажання її слова, тепла, її блаженного вогню — це вбачить вона в його погляді, вчує в його хрипкім диханні, вбере в себе своєю рукою, що він її мовчки погладить.

І буде пахнути її хата материнкою, теплим хлібом, шипітимуть у печі червоно-чорні гадючки хмизу, белькотітимуть масні горщики й баняки — це на його честь — господаря, що назавше прийшов до рідного дому з далекої дороги.

Й умиротворений, — усе, що бажав, маю, більш нічого мені не треба, — сидітиме він на покуті в білій сорочці, поголений, світлий на виду, а молода, як свіжий ранок, Оксана літатиме мов ластівка довкола гнізда, а він її зупинятиме: та сядь уже, люба, — ані їсти не хочу, ні пити, а тільки тебе всім серцем любити!.. Й вона згорне крила й нарешті сяде в своєму щасливому гнізді...

О боже, це швидко, ось зараз, ще з півверсти, ще з гони, це ще трохи наддати ходу, трохи підбігти!..

Вже добре розвиднілось.

Од поля перша хата... Од поля крайня ха... крайня... а де ж вона? В густому вишнику... біліла хата... коли він приходив сюди вперше... Чи крізь землю провалилась?..

Олекса пустився підбігом... Ось серце вискочить із грудей... Ось упаду... Але несила зупинитися... спочину там... О господи, де ж хата?..

Й коли добіг до садиби, стало ясно все. В порослому лободою і чорнобилем дворі стояли розмиті дощами закіптюжені стіни, на чорному горищі валялись порепані головешки від згорілих кроков та бантин. Замість вікон — темні пройми обгорілих коробок. На розваленій глиняній призьбі — замурзане бите скло й ріденька щетина цупкого пірію.

Тільки й височів над хатою мурований комин із гончарним верхом. І повітка, так само розвалена й почорніла, з перекошеним, оскаленим одвірком, тулилась до хати, як мертва дитя до неживої матері.

Оксано, чи ж твоя це хата, чи твій двір?.. Ні, не сюди ти, Олексю, втрапив.. Підвела тебе твоя Північна звізда... Не туди тебе принесли дурні ноги, хоч серце прагнуло найщасливішої місцини на землі...

Олексю знесилено сів на перелазі, що тільки й залишився від огорожі. Лямка спорснула з плеча, й речовий мішок покотився з пригірка на дорогу. Копитенко навіть не поворухнувся. І, спираючись ліктями на коліна, заляк. Жодної думки не промайнуло в голові. Й бачив усе перед собою, і не бачив. І чув, і не чув. Так, наче життя ворухнеться по один бік від скляної стіни, а камінний Олексю був укопаний по другий.

От і прийшов, та не дійшов...

Височенько підбилося сонце. Зігрівало Олексю потилицю і праву щоку, й від того він нарешті відчув себе живим. І, відтанувши, по-живому затужив. Нещастя...

Нещастя — це коли з людиною зникає цілий світ, яким жив. Нещастя — це коли опинився в темному морі й не знаєш, куди плисти. Нещастя — це коли втратив навіть надію...

З-за рогу сусідської хати показувалось чиесь лице. Зникало. Й знову хтось сторожко визирав...

Але ж, Оксано, за віщо вони тебе?.. Хто знає, хто скаже?.. Чого та личина зирить?..

Насилу підвівся і, похилий, страшний, із обвислими неживими руками, поплентався до сусідської садиби. Ледь вистачило сили відчинити двері. Як замерзлий на шпаркім морозі, ввалився в хату. Якось ніби навпомацки звалився на лаву. Краєм ока завважив господиню, широкоброву смагляву жінку років під сорок, і її дочку, гінку дівчину-підлітка.

Перевів подих.

— Де Оксана? — спитав майже пошепки. І вказав рукою в бік згарища.

Хазяйка подала якийсь звук, схожий на склип і на мукання. Дівчина затулила лице руками.

Вклякнувши, Олексю чекав.

— Це про кого ви? — нарешті здобулася на слово господиня. — Певно, про сусідку нашу?

— Мамо... — обізвалася дівчина.

— Про жі-і-інку свою-у-у...— самим тільки голосом за-ридав Олекса.

— Боже мій!.. Та тільки ви щось плутаєте... Зовуть її Наталка Лішук. Авжеж... Наталка...

Олекса знову вкляк.

Дівчина заплакала й вискочила з хати.

— Про Оксану кажу... бо, чуй, вона мені довіку Оксана...— Й одержимим, скаженим поглядом ударив жінку в перенісся.— Прийшов... з війни... з пекла... її нема!.. Я до неї два роки йшов!.. Де-е-е?!

Жінка захистилася від нього долонею.

— Не зна-а...

— Кажи!.. Ти знаєш!.. Кажи, а то помреш!.. Гляну у вічі — й помреш! Таке мені дано... таке в мене право!

Жінка впала навколішки.

— Забрали німці...— палким шепотом захищалась вона.— Ночували в неї партизани... от німці й спалили їй хату... а саму повезли... Двоє... такі з бляхами на грудях... і пере-кладачка... От Наталку й повезли... Й наче у воду впала...— Й вона заворожено поповзла до Олекси на колінях.

— Ти?! — націлив він на неї палець.

Жінка впала йому до ніг.

— Ой, не я... не я!.. Чоловіче добрий, не я! Не винна я!

— Встань, а то копну ногою!.. Звиваєшся, мов гадина!.. Встань, я не бог! Я зараз страшніший!

Не спускаючи з нього зачудованих очей, жінка поволі вводилась.

— Чоловіче добрий...— похитала вона головою. Видно, найсильніший струс у її душі минув, і вона стала спокійнішою. Підійшла до печі, зіперлась спиною на комин, зітхнула, замислилась.— Отак, чоловіче добрий, хоч і не винна я... перед Наталкою... та все одно перед вами винна... Бо то мій Ригор, паразит, її заклав. Не перебаранчайте,— застерегла вона Олексу рукою,— аж поки почуєте, що скажу. Не буду плести всякі марниці на Наталку...

— І не посміяй! — стис кулаки Олекса.

— ...бо жінка вона хорошого роду й чесна. Ще в сорок першому її Микола наклав головою коло Кривого Рога, то, й удовою будвши, нікого з чоловіків не принаджувала й не приймала...

— Вона в мене така!..— з суворою ніжністю підтвердив Олекса.— Навіть за мене йти — й то вагалася!

— Ну, так от — як відпустили німці Ригора з табору, то став він накидати оком на Наталку, бодай би він зогнив

зі своєю мантачкою! Спочатку мовби по-сусідському — ось я тобі, мовляв, загорожу справлю, та те, та се, — а я, дурна, думаю собі, що й справді так треба. А коли Ригор став до Наталки клинці підбивати, то вона й каже мені — не хочу я, мовляв, вашої помочі, а ти, Маріє, — до мене, — дивись за своїм, щоб не спотикався на третю ногу... Так вона мені й сказала...

— А вона розумна ще й справедлива!..

— Ну, то я і вивернула до Ригора кожуха, що він не знав, на яку й ступити... Й замість покаятись, воно, стерво, затаїло зло... Яюсь удосвіта вийшов надвір та й запримітив, як двоє вийшло від Наталки...

— А то ж я зі своїм бійцем був! Вертався з розвідки та й заночував удома.

— Того ж дня мое нещастя зайшло до управи, а там саме староста визначав до Германії. Та й каже: цього разу неодмінно віддам Наталку Ліщук — її Микола, царство йому небесне, справно служив Советам, то хай його ялівка панам послужить... А мого дурня як хто за язик смикнув: «Мабуть, — каже, — не вийде у вас, пане старосто, бо до неї поліцаї ночувать ходять. Свята та божа, а приймає зразу по двоє!» А староста й вуха нашорошив: «Чого ж вони, — каже, — до мене не зайшли? Ти сам бачив?» — «Еге!..» — «А коли?..» — «Сьогодні спозарана...» — «А поліцаї в чорному?..» — «Не запримітив...» — «А які ружжа в них?..» — «В одного, — каже Ригор, — автомат совецький...» Ну, Ригор потягся додому, а староста дзень-дзелень у район. А там, чоловіче, прознали, що ніяких поліцаїв тої ночі в нас не було...

— Падло собаче!..

— Того самого дня вони, німці, й приїхали. Й старосту з собою прихопили. А я собі й сном і духом нічого не відаю... От вони всі, а з ними й перекладачка, зайшли до Наталки...

— З живого шкуру здирати!..

— Ну, як почувся звідти крик великий, я вибігла надвір, а Ригор zostався в хаті, заснував із кутка в куток, наче йому скрізь муляло.

— Де він?!

— Ось почуйте далі... Виштовхали німці Наталку з хати, а на ній кофтина вся посічена й під очима сине...

— Замордую!..

— Нічого ви мені, чоловіче, не зробіть, бо не винна я... Ой-ой!.. А староста й каже мені: а поклич Ригора. Тут я

і здогадалася, і серце в мене впало, й руки й ноги похололи... Одчинила двері, та до нього: ну, стерво, йди!.. А він не хоче... От я вийшла надвір та й кажу: щось моєму хазяїнові нездоровиться... А перекладачка й переказала німцям. Тоді один зайшов до нас та як устюжить Ригора, як загерготить!.. А той голову прикрив і надвір вивалився. А там перекладачка й питає його: бачили ви, як од неї виходило двоє партизанів?.. Ригор блимнув на Наталку, затрусився — не бачив, мовляв, і не чув... А староста його в зуби — мать-перемать, уб'ю,— кричить,— своїми руками!.. Ригор під ноги їм покотився, а німець його знов гарапником!.. А мені, прости господи, й не шкода чоловіка свого!.. А Ригор тоді як заволає: ой, не вбивайте, не катуйте, бачив я, бачив!.. А Наталка на те: бодай тобі повилазило, бодай ти світу божого не бачив! Пес ти шолудивий та смердючий!..

— І я винен, і я! Вкотре вже винен я! — схопившись за голову, захитався з боку на бік Олекса.— Муку через мене чи й смерть прийняла!..

— Німець ще покачав Ригора ногами, а потім перекладачка: встаньте!.. От звівся Ригор, коливається, а та дівка знов до нього: обливайте, каже, свою хату водою, щоб од партизанської і ваша не згоріла! Й ще каже: дякує вам, мовляв, німецька влада за донос, одержите літр горілки й п'ять кіл солі...

— О, щоб вам у хату все море солоне! Щоб ви потопилися в моєму солоному горі!..

Жінка похнюпилась. Зітхнула.

— Це ви по правді... Так само б і я... Та що вже поробиш?.. Виплакала я очі з тої пори... Й доля нас усіх покарала... Як звільнили село, Ригор пішов на фронт із першими. Та вже за місяць знайшли його й там і сюди привезли. Старості — п'ятнадцять, Ригорові — десять...

— Мабуть, не діждусь...— покрутив головою Олекса. Й з ненавистю примружився: — Його не діждусь. Здохне!

— А що вам з того за користь? — обережно запитала вона.

— Не користь, а кривда, що не доведеться мені судити його. Бо то був би страшний суд!.. Ти не знаєш, як я можу судити!..

— Ой чоловіче добрий, не судіте, то й вас не судитимуть!..

— Що ти мені зі святого письма?! В мене своє письмо! Нелукаве. На все придатне — на життя і смерть!.. Бо по цей бік правди!

— І що я вам на це скажу?..

— А хоч що б казала, а слухати нічого!.. Та не тільки слухати, а й сидіти тут!.. Не винна ти перед Оксаною, через те й не судитиму тебе з твоєю хатою. Зате переді мною винна. До смерті твоєї не Оксана, тиха голубка, стоятиме в тебе перед очима, а я, лютий, і од мене прощення не жди! І як прийде жива й здорова жінка моя, то скажеш їй, що я, її чоловік, Олекса Копитенко, живий чи мертвий, чекаю на неї в Стрижиках. І так жду, що пісок, на камені посіяний, буйним житом зійде!.. Й ти чекай, бо, може, аж тоді тільки й заснеш спокійно!

Олекса підвівся, плюнув під ноги хазяйці й подався з хати.

Й знову ноги понесли його до згарища.

«Оксано...»

Прощався.

12

Хоч і неправда, та правда.

З Парадоксів Життя.

Це вперше заходив Олекса до Мартиної оселі як чужий. Незвично несміливо прочинив двері, спідлоба озирнув усе в хаті, постояв, ніби чекав запросин, але його тут мали за свого й не припрошували, отож, зрозумівши це, переступив поріг і зупинився, чекаючи якогось іншого слова, котрим його хоч і не просили б, то хоча б привітали.

Й від нього чекали цього ж — він те зрозумів і тому тихим, винуватим голосом сказав:

— Отак... Прийшов...

І Марта, що аж мінилася на виду, побачивши його самого й чекаючи від нього першого слова, що одразу з'ясувало б усе, збентежено закивала.

— Авжеж... прийшли,— Помовчала й додала:— Ну й слава богові!.. А ми тут із Санькою тривожились... Воно, дурненьке, аж плакало,— мовляв, пішли від нас дядько назовсім, а й хто ж мене тепер, каже, заміж візьме?.. Ви не зобиджайтеся — таке воно дурне... Ну й добре, що ви тепер знову з нами, адже ви для нас мов рідний, і як нема вас, то й хата — пуста... Та скидайте з себе все, а я каменя нагрію та в діжу, помієтесь із дороги на добре здоров'я...

311

І він усміхнувся печально — радувала Мартина привітність, смутило те, що почувався чомусь винним перед нею.

— Дякую, Мартуню, добре...

— Скупаєтесь у коморі. Там і свіже спідне вам буде, вже давно випрала й покачала.

І вона кинулась до роботи, забряжчали відра — то подалася до криниці, разів зо три принесла води, позливала у велику діжу, потім заходилася розтоплювати в печі, розжарювати каміння.

А Олекса, зморений і почорнілий на виду, спочатку сидів на лаві, а далі схилився на лікоть і так заснув мертвим сном. Марта вгледіла, принесла подушку, підмостила під голову, вклала його ноги на лаву, а потім, як вірна дружина підпилого мужа, обережно роззуда. Й у цьому клопоті чомусь почувалася щасливою.

Вкрила його блаженним ряденцем, постояла над ним, непорущим і дуже довгим, і тихо проказала:

— Спить...— І ще тихіше: — Спи!

А Олекса навіть не виказував ознак дихання.

Сон його, міцний і глибокий, як небуття, тривав годин зо дві.

Так само раптово, як заснув, Олекса й прокинувся. Обвів очима хату, трохи здивований, чомусь зляканий і тривожний.

— Отак...— сказав.— Старість — не радість, а горб — не корість... Зморився, виходить... А раніш було!..

Спустив ноги на підлогу, підвівся і довго сидів, втупившись у щось дуже далеке.

Аж Марта вивела його з того стану.

— Олексо Феопенктіювичу, там у коморі все готове.— Піднесла старі опорки, поставила коло його ніг.— На стільці довга шматина, намілите й потрете собі спину. Тільки от мило саморобне, рідке й, сказати б, не дуже пахнуче...

Олекса всміхнувся.

— Як припече, то й піском потрусь. Шкура така, що хоч скребницею від корови...

Довго баблявся в діжі, зайшов до хати аж синій.

На столі парувало дві миски юшки, стояла пляшка самогону й у блюдечку кілька скибок сала.

— Сідайте, Олексо Феопенктіювичу, з дороги...— вклонилася Марта.— Та пообідаємо сукупно... а то все окрімé й окрімé... Сьогодні не пішла на роботу, якось обійдуться...— Налила йому повну чарку, собі — на денце.— Ну, за ваше щасливе повернення з далекої дороги!

— Щасли-и-иве...— сказав він. Узяв чарку, обдивився її в усіх боків, простяг до Марти.

— Живіть!

Похрумав огірка, зачепив на виделку скибочку сала, поглянув у тарілку на куряче стегенце.

— Знову хтось приніс? — нахмурих брови.

— Та ні, це я зозулясту зарізал... Все виливки несла.

— Ви їм давайте білої глини.

— Може, ще одну?..

— Та ні, мені й того не можна.

Обідали мовчки.

Подаючи другу страву, Марта мовби байдуже спитала:

— А що це воно «пропав безвісти»?

Не вдумуючись у свої слова, заклопотаний якимось своїм видом, Олекса пробурмотів:

— Це коли серед убитих не найшли, й живого нема... А що? — схаменувся він.

— Про Толька прийшло...— тремтячими губами вимовила Марта.— Виходить... ні живий... ні мертвий... Господи, господи!..— Вона впала головою на стіл.— Скільки вже мені того горя треба!..

— Марто!.. Марто!.. Чуйте — не так ви мене поїняли... Це ж не вбитий... Будем казати — від своєї частини загубився... шукає і не знаходить... і його шукають... Ну, довгенько не подасть знаку... А там і одержите листа — живий, мовляв, і здоровий... А то ще, може, в полон попав... Ну, тоді ще довше не буде звістки... Оце вам і «безвісти»!

— Ой, у полон попав!.. Аби тільки не це!.. Мій хлопчик... бо ж Федір покійний розказував, що воно — полон!..

— Ну, якось виживе... це ж не сорок перший... Німець зараз ніби трохи схаменувся... остерігається!

— Ой не кажіть, не кажіть!.. Я знаю, я все знаю!

— Анічого ви зараз не зробите... треба чекати... поки Только подасть знак!..

— Нічого не зроблю... нічого не вдію... нічого не дїждусь!

— Дїждетесь! Це я кажу вам! А слово моє справджується!

Вона глянула на нього повними сліз благаючими очима з недовірою і божевільною надією.

— От побачите! Голову дам відтяти... більш нічого не маю! — І глянув їй у вічі страшно, мов ненавидів люто, й так несамовито-правдиво, що вона тяжко зітхнула і... повірила.

— А й справді! Все може бути .. так, як ви кажете... Яка вам користь із брехні?..

— От бачите! Я ж казав... а ви не вірили!.. Й рік ждять... і два ждять... буває, і три!..— На більше в нього духу не вистачило.— Й неодмінно прийде! Обов'язково прийде! Як день приходить! І в старій циганки погадайте, так само випадє — неодмінно прийде!.. Й тоді ми з ним так вип'ємо, так вріжемо! До сивого туману, до темної ночі!.. Й нехай-но ви тоді не поставите мені четвертину!.. Ех, наливайте й ще одну, бо чую правду!..

І він сам, не питаючи дозволу, налив собі повну і їй повну!

— За правду! Живіть!

— Спасибі вам за вашу правду! — Марта різком білої хустини, що нею була запнута, втерла очі.— А хоч і не правда, та правда!..— Й випила.— Прийде Только! Чека-тиму скільки треба. А хоч до самої смерті!.. Ой спасибі ж вам, що справедливу правду кажете!

— Спасибі й вам, Мартуню, що правди слухаєте!

Й вони, переповнені тяжкою радістю, знову заходились обідати.

— То я і кажу,— мовби продовжуючи недавно перервану розмову, мовила Марта,— будьте мені... рідним братом. І живіть у цій хаті, допоки наравиться... І здорового наго-дую і обперу, й хворого догляну. Аж поки жива. Й прийде ваша жінка... то буде мені сестрою. І будемо разом ждати Толька... З вами мені буде легше ждати... й рік, і два... й десять. Аби тільки було на кого зіпертися.

Олекса думав: у кого горе гіркіше — в нього чи в неї? І хто щасливіший у своєму нещасті?.. Мабуть, вона, бо буде вірити. Щаслива людина повинна бути трішки дурною. О доле, благослови її щасливу й праведну глупоту!..

Сказав:

— Треба буде, поки Толя прийде, справити йому добру одіж, щоб жених був хоч куди. А то що в армійському!..

— А треба буде,— сказала вона.— А найперше шапку сіру смушкову. Бо Федорова вже пожовкла.

— Й ще чоботи хромові. Прийде в кирзяхах.

— Чоботи — п'ятсот,— рахувала вона,— а шапка двісті п'ятдесят... може, й усі триста. Це сорок курей продати на базарі... або вісімсот яєць... Дорого...— покрутила головою.— А ще ж піджак швейотовий і штани!..

— Та не трусіться, Марто! Для рідної дитини нічого не жаль!

— Та не шкодую, а тільки зважую.

— А невістку підберіть собі самі. Щоб тиха була, не чорна рота. Щоб вас шанувала, щоб і Санька, невдатна дитина, за нею не поневірялась. І не бійтеся, що Только не захоче,— їм, молодим цуцикам, аби була з ногами...

— Таке скажете...— зніяковіла Марта.— Аби йому була люба... та щоб Саньку, як очі закрию...— Марта міцно зажмурилась.

— Це вам найважче... знаю. Та тільки думайте, що люди в нас добрі... бо й псові німичному, старому дають дожити в рідному подвір'ї.

— На це сподіваюсь... До мене кожна піде невісткою,— сказала Марта гордо.— Бо син який!.. Гарний, слухняний та добрий, аж проситься! Та й про мене, відколи живу, ніхто нічого не бебав... Це правду ви кажете — треба пристаратися всякого добра для Толька. Бо я його все мала за малу дитину, а він уже он який!.. Стріляє з ружжа... воює... не боїться... а раніш було тікав, як курку ріжу!..

— Зовсім заматерів хлопець! — І собі здивувався Олекса, хоч ніколи й не бачив Мартиного хлопця.— І ще хочу вам пораяти: не віддавайте їм у руки віжки. Ви все своє життя робили й приробили, а їм — на готовеньке?! Допоки в силі — то ви господиня!

— Та хіба мені влада потрібна? Як у самих розуму й рук вистачить — то хай беруть верх.

— Не можна так, не можна! — загарячував Олекса.— Де ж тоді справедливість?

— У розумного,— сказала Марта.

По обіді Олекса спочивав. Власне, не спочивав, а, заклавши на подушці руки під голову, подумки знову тяжко йшов до Оксани, до її спаленої оселі, що навіть тут пахла йому гірким духом розлуки. Й от що дивно: якимось чином випала з пам'яті широкоброва смагла жінка, що вимолювала в нього прощення. Замість неї в уяві розтікалася напівпрозора сіра пляма.

Олекса знав скажену мстивість ворога, й тому Оксанина доля не була для нього таїною. А в серці, як добре пухнасте курчатко, кублилась тепла надія.

Не може ж доля бути такою підлою, щоб одібрати в нього все-все. Щось відбирай, а щось і полиш... Але тут згадувалась жорстока притча про те, що в кого є, тому додасться, а в кого нема, то відніметься і те мале, що мав...

На його долю залишалось — ждати. Так, як Марта чекатиме,— ревно й гостро, з дурною надією.

Ждати.

Удень — у роботі тяжкій, виснажливій, щоб аж розум засинав. Ждати.

Вночі — в печальних сірих снах, у гарячій млості. Ждати.

Тільки й жити тим, що ждати.

І, стомлений самонавіюванням, він удруге того дня заснув.

Далеко за полудень пішов на колгосп. Лагідно, тихим голосом вітався з людьми на току. Відповідали йому чемно й трохи упередливо. Почув навіть, як хтось висловив радісний подив: ти диви, голова прийшов!.. А казали — занедужав!.. І те, що його, скинутого, ще й досі мали за голову, аж приголомшило його.

— Та що ви, люди добрі!.. — знітився. — А голову не бачили? — трохи згодом запитав він.

— Нового?.. Коло ваги.

Козуб у збитому на потилицю захисному кашкеті, широко розставивши ноги й звично підтримуючи хвору руку здоровою, молодим півником красувався в гурті молодичь, що бляшаними совками насипали зерно в мішки.

— Веселіш, солдатки! Машини стоять!.. О-о, — зрадів він, забачивши Олексу, що косолапо пробирався до нього, — сам голова до нашого гурту!

— Живи! — хмуро привітався Олекса. — Чого ти так?.. Гадаєш — сам вічний?..

Козуб ображено пожував губами, невеликі сірі очі дивилися на Олексу з печальним і поблажливим усміхом.

— Чудний ти чоловік!.. А начеб розумний... Ну, та що я, буду перед тобою виправдовуватись? Видно, сьогодні з лівої ноги встав... — Провів долонею по обличчю, стираючи ніяковість за себе й за Олексу, спитав поважно: — Ну, то як твій похід?

Олекса мовчки махнув рукою.

Козуб довгенько не спускав із нього запитливого погляду, потім сказав, аби не розворушувати гарячий присок у Олексиній душі:

— Там майстри пересипають заміт у твоїй хаті. Сказав я їм, аби підняли стовпи й поставили на підвалини. Щоб моцно було й не так сиро в хаті. Отака кон'юнктура...

— Дякую. Але не за тим я прийшов. Тільки й попрошу тебе — закріпи за мною конячину, та ще візьму я — під кузенею валяється — плужок-розпашник. Та й почну гатити ставок... як правління ухвалило... — підозріливо глянув Олекса спідлоба на свого наступника.

Дивлячись собі під ноги, Козуб довго мовчав.

— Спочив би ти краще...

— Мені... побитому... посіченому... ти й коростявої не даси?..— тремтячими губами майже прошепотів Олекса. Й почав наливатися синім гнівом.

— Та що ти, Олексо Феопенктіовичу... не пойняв ти мене!.. Та не гнівись, а послухай-но: вийшов нам наказ од Івана Павловича берегти тебе! Чуєш — щоб на тебе, можна сказати, й порошина не впала!.. Отака кон'юктура... А ти...

— Хай Іван Павлович сам бережеться... щоб не спіткнувся об дурну Вербу!.. То дас-си... чи не дас-си?..— аж просичав Олекса.

— Даю, даю! — заквапився Козуб.— Ще й візок однокінний... в твоє повне... чи до району... чи на ярмарок... чи й куди-в гості. Бо ти ж у нас один у районі з такою славою... можна сказати, з трьома Славами!.. Ой Копитенку!.. Скажеш на конюшні Яремчукові, щоб усе зробив!

— Це ти сам йому скажеш... щоб не каламутив воду... туди його перетуди! — зірвав Олекса серце на осоружному йому Яремчукові.

— Ходімо! Й скажу, й напишу, щоб моцно було!

Другого дня ще вдосвіта Олекса запряг конячину в скрепер, повантажив у ківш плужок і в радісній нетерплячій вирушив на останній свій послух.

Груддя, яким він позначив був межі майбутньої виїмки, порозкидали пастушки, але це його не дратувало. Головне — сьогодні він почне свою довгу-довгу роботу.

Обраховував в умі, прикидав кроками, й хоч біла його радісна пропасниця, проте не гарячкував, не квапився починати — адже робота його, гадав, навічно.

Й нарешті завів коня в загінку, поплював на долоні, взявся за чепіги й цмокнув. І потяглася перша борозенка. Він ледве встигав за плужком — під гору кінь ішов весело й слухняно. Коли в долині під плугом заблищала вода, він викинув із борозни леміш, зупинив коня і, взявши його за вуздечку, неквапом повів угору.

— Оксано,— сказав передихнувши,— це за тебе й за себе...

Й знову потекла до рудки борозна.

Як проорав по всій ширині від бровки до бровки, перепочив, пожував хліба з цибулею (вдома не снідав), перепряг коня в скрепер і посунув землю аж у саме руде болітце. Перекинув ківш і, грузнучи й хитаючись на засмоктаних багном ногах, вивів коня на суходіл. І одразу відчув, як то

буде йому важко сперечатись із власним кволим серцем. Але, поки живий, серце своє в тій тяжкій суперечці він перепре.

«Чому ти, Олексю, такий упертий і затятий?.. — думав він. — А ті, що світ руйнують, людей вибивають, покладають?.. А от різниця між нами та, що моя химерія — людям не в зло. Он ті — як їх? — фараони цілі гори каменю склали... собі на славу... а толк який? Тільки й кажуть люди — дурні були й марнославні... Й проклинають їх за душі, погублені під тим камінням... А мене, малого сього та неможновладного, хто огудить?.. Отож я більший за вас, дурні князі й фараони! Слава може жити, допоки люди живуть. А вб'ють людей, не стане їх на землі, то й неабияка слава вмре... Вовки на славу людську не витимуть...»

Він дуже поспішав. Боявся, що час його зупиниться. Але першого дня, підготовуючи й попасаючи коня, усе ж встиг стягти всю порушену плужком землю.

Вже надвечірку, ледве переставляючи ноги, рушив до села. Задоволений з того, що все загадане собі сьогодні зробив, Олексю муркотів свою улюблену «Ой ти, дівчино зарученая...» — і тихе видиво Оксани стояло перед очима. Вона була спокійна, прозора й мовчазна, як погідне небо.

Плужок і скрепер він залишив у Мартиному обійсті — дуже боявся, що котрий-небудь старатливий дядько, переконавшись, що реманент цей на щось таки потрібен, не потяг би його, «аби люди не вкрали».

Марта зустріла його в хаті непривітно — якби про іншу йшлося, можна було б сказати — сердито.

— Е-е, чоловіче добрий, так у нас із вами не піде!.. Що ж це виходить — носити мені вам обід аж на поле? Приходьте вчасно. Як я на роботі — самі рогачами в піч! А то затягнетесь!

Олексю змовчав.

Від доброго запаху борщу в нього аж у щоках поколювало.

— Як виберете час, — вже спокійно сказала Марта, — зайдете до кмірнички, розпишетесь на ордері. Звелів Козуб — беріть, мовляв, для голови щотижня по двоє кіл яловичини... А скарбникові заплатите десять карбованців. Ви вже вибачайте, що сама не платила, — стягаюсь на оплату. Мені, правда, тільки половину, бо ж...

— Ви не турбуйтеся, податок я сплачу.

— Ні вже, хай ваша копійчина до моєї не тулиться. А то посваряться.

— Таж комірне... Був головою — вам трудодні за мене писали. А зараз...

— Я вам дам комірне! — насварилася на нього пальцем жінка.

— От ніяк не маю часу поглянути — трохи згодом вдавано простодушно сказав Олекса, — що там коло моєї хати.

Жінка з докором подивилася на нього й тихо відійшла.

— Хлібозаготівля в нас поки що йде добре. Сказав Козуб, що вже складають списки на аванс. По кілу даватимуть.

— А, крім авансу, вже нічого й не одержите. Війна, сказано...

— В мене за перше півріччя — двісті. Та ще в городі жита п'ятнадцять соток. Та картоха. Може, й вистачить. От тільки не знаю, чим оплатити платити. До району далеко, коли там на базар підеш? А тут що продаси?.. Мабуть, на оплату куця піде... А шкода. Вона в мене така мазана...

— Ось уже як Толя прийде... — вів на своє Олекса.

— Ну, тоді й зовсім легко буде. Піде в причіплювачі, а там і на тракториста вивчиться...

«Треба щодня її так одігрівати... — подумав Олекса. — Не давати діяти тями... впадати в розпач. Тільки так і порятуєш...»

По обіді димів цигаркою, переглядав газету.

— Он куди дійшли! — дивувався радісно. — Люблін!.. Хоч і без мене, а добре справляються! — покпив він із самого себе. — Але зі мною то, мабуть, ще дужче пішли б!.. Виходить, уже скоро... може, й роботу свою не закінчу, а мої брати-слов'яни мир загатять...

Наступного дня працював як на святі. Другий шар землі зрушував у короткій загинці, щоб майбутній узвіз був пологим. Третя загінка була ще на кілька метрів коротшою. Ще й не встиг стягти скрепером порушену землю до гребельки, як почув позад себе веселий голос:

— Боже поможи!

Склавши руки за спиною й вигнувши в посмішці свої глибокі й прямі зарубки на обличчі, стояв над ним Сисой Козюренко.

Можна було б сказати — ставайте й ви до помочі, та Олекса боявся цієї допомоги й тому відказав звичне — спасибі.

— А я, браття мої, почув — голова, мовляв, спасенне діло почав, та й вирішив оце, як не виженете, поглянути. Дуже люблю, як люди для громади стараються.

— Неначе добре йде,— з обережними гордощами сказав Олекса.

— Добре, добре... головне — початок... та тільки не зовсім добре, бо поганій початок.

І гарна Козюренкова посмішка згасла.

— А чого? — нахмурився Олекса.— Бачу, вас, мабуть, завидки беруть... що не ви перший приклали рук.

— Та ні, Олексо Феопенктіювичу, ніколи нікому не заздриш, бо заздросі, скажу, від слабкості, коли чоловік незугарний щось зробити так, як, скажімо, сусіда. А я, браття мої, все можу, бо руки в мене — ви бачили які.

— То чого вам од мене треба? — з помітним роздратуванням кинув Олекса.

— Та, бачите, не зобиджайтеся.. а не так ви почали. От зробили по-своєму, а що вийде? Дерну не зняли, а чим обкладатимете укуси?.. А вдарить злива, то ваші голі стінки розміє рівчачками, і потягнуться яруги в степ... Так що замість користі — самий збиток... на віки вічні... А ще сказати б і так: от ви зрушили землю згори аж до луку. А треба було б поступово, тоді коневі було б легше ківш тягати — по цільнику, не те, що по ріллі. От як, браття мої, виходить!..

Це була така несподівана й гірка правда, що Олексі аж усередині похололо. Тремтячими руками витяг капшук, не підводячи очей, запалив цигарку й од великої слабкості в ногах важко опустився на землю.

Аж у очах посіріло від начеб доброзичливої і розважливої Козюренкової мови.

Поборюючи млість під грудьми, Копитенко сірим голосом запитав:

— То що ж робити?.. Як ви вже правду сказали, то й розжуйте мені, дурному.— Його образа була ще досить гострою, щоб він не підколов Козюренка своїм приниженням.

— Добрі діла — вони бувають і малі, й великі. Добре діло і я можу зробити сам-один... на рік, на два... на десять. А великі робляться навик... І велике діло чоловік сам-один не подужає... Великі справи споконвіку робляться гуртом. Отака, браття мої, правда...

— Лучче б ви, Соне Карповичу, й не потикалися сюди, й правди своєї мені не казали!

— Правда, Олексо Феопенктіювичу, не у вас, і не в мене, правда — вона окрім... Чи хоч її, чи не хоч, а вона збоку стоїть і на вас дивиться...

— Ходіть, Сисою Карповичу, бо ще одна така правда — і я копита відкину!

— Ні, так не треба! — лагідно похитав головою Козюренко. — Все одно від мене й од людей не відцураєтесь. От хоча б таке: «монаха» для стоку зайвої води зі ставу треба зробити? А хто його зробить? Знову ж таки Козюренко! Є в мене добра дубова колода, поріжемо на дошки. Смоли дістану, осмолю. Щоб навек було... Ну, й дерн треба врятувати. Ось скажу комсомольцям, прийдуть на поміч, повибирають, а щоб не пропав до строку, на болоті складуть. А потім укуси порівняють і отакі клітини навкіс викладуть. Ну й дернини до укусів кілочками прилаштують... І кажу вам, браття мої, за рік — за два усе травною поросте... А з другого боку яру почнете вже, пробачайте, по-людському.

— Ще й перед жовторотиками сором терпіти! — тужно похитав головою Олекса.

— Та, гадаю, нічого вони не доберуть... — не дуже впевнено заспокоїв його Козюренко. — Бачте, помилка — то не дурість. Дурість — це коли помилку не виправляти, а на стінку за неї дертися!.. Ну, що ж, прощайте покамість!

І Козюренко, заклавши руки за спину, покульовуючи повітря здоровим носом у такт ході, пішов собі до села.

Й хотів був Олекса вилаяти старого, так і на це духу не стачило.

От прийде зелена комсомолія, візьметься за роботу — й добре візьметься! — це Олекса знав, і... не буде вже Олексиного ставка. Буде просто став. Й не буде тобі, Олексо, спасіння від смерті!

То чи варто було й починати?

Та й чи варто тепер кінчати?..

А кинути все оце до дідькової матері, то що тоді люди скажуть?.. Химерував, мовляв, химерував, як той коваль, що замість лемеша пшик викував!.. От на що ти завше здатний, гонористий Олексо!..

А хоч упати грудьми, та не заживи соромá між людьми!.. Вже не від смерті спасайся, а від сорому!..

Оксано, хоч ти прийди та порятуй. Нехай умру в пам'яті людській, та хоч раз на віку зазнаю щастя в короткій твоїй любові!

Увесь рилів і стогнав, підводячись. І знову запрягся в роботу.

Вже хотів збиратися додому, як почув веселий сміх і перегуки. Прийшло двоє парубчаків і четверо дівчат. Із собою принесли ноші й вила.

— Добри вечір, дядьку! — гугнявим баском привітався Павлуньо Остапчук. Руку він уже остерігався простягати першим, Олекса сам тицьнув йому долоню в живіт. Другий парубчак щось ніяково пробурмотів, дівчата тільки посміювались. — Це нас Сон Карпович вирядили, — пояснив Павлуньо. — Кажуть: підвів я, мовляв, голову, сказав, що схил не треба задерновувати й так, мовляв, обростуть, а потім, кажуть, поймав, що голова правду казав, і винуватий я перед ним. Тож, кажуть, виберіть той дерн та поскладайте в сирому місці, а пізніш у діло пустите... Та ви б не слухали його, товаришу голову!.. От ми й прийшли.

— Ну, спасибі вам, парубота, та й вам, дівоньки, що... — Олекса затнувся, бо почувався дуже зле. — Одне слово, дяка вам велика від імені...

— А знаєте, дядьку, — радісним голосом повідомив Павлуньо, — Володьові Малиновському ногу одірвало!

— То чою ж ти, дурне, радієш?

— А йому ж орден дали! Червоної Зірки!..

— Гм! — тільки й сказав Олекса. Пожував губами. — Ну, то покопирсайтесь там у гребельці, може, що й виберете.

Підхопивши ноші й вила, молодь із галасом сипонула вниз. Олекса повагом пішов за ними.

Парубчаки вилами розгрібали землю, нахромлювали дерн і кидали на ноші. Дівчата односили й складали дернини на вогку траву.

Від великої ніяковості Олекса тільки сопів над ними.

— Ми, товаришу голову, приходитимем щовечора, аж поки ваш став загатимо.

До Олексиного горла підкотивсь якийсь клубок, і Копитенко коротко схлипнув.

— Ваш ставок, діти мої! — сказав він, розчулений як їхньою, так і власною великодушністю. — Ваш ставок, кажу вам, бо мені вже його не треба буде!..

— Та що ви, товаришу голову, ви ще ж не дуже старі! — Їм годі було його зрозуміти.

«Діти, діти... — думав він, — своїм дурним добром порішили ви старого Олексу, вбили!..»

За вечерею він був темний, як туча. Марта, хоч ніколи ні перед ким не запобігала, цього разу була уважлива до нього, як до хворого.

— Затомилися... — зітхала вона, взявшись за щоку. — Спочити б вам од роботи, від клопоту... Та такі ви вже беручкі, а хоч зв'язуї. Ви знаєте, буду і я ходити вечорами на вашу греблю, адже для людей робите, не для себе...

— Для себе, Мартуню, для себе...— признався він сумно.

Санька стояла коло столу, тербила пальцями кучерики, що випиналися з-під хустки, не спускала очей із Олекси.

— Дядьку,— торкнулася пальцем його плеча,— а чуєте! Мама кажуть, що я дурна. А я не дурна. Як не хочете брати мене заміж, то будьте нам татом!

Олекса залупав на дівчину очима — слова її довго не доходили його тями. Затим опустив голову, закліпав, і — гордий і скажений, насмішкуватий і нещадний — Олекса заплакав.

Здорова, аж наче стелю підпирала, Марта чорною тінню метнулася з хати.

— Ой Саню, Саню!..— гавкотливим голосом сказав Олекса.— Як тяжко жити на світі, Саню! — І дубовою рукою погладив дівчину по голові.— Я буду твоїм хрещеним татом.

Коли Марта, строга й захмарена, але спокійна, як прощена грішниця, повернулася до хати, Санька сказала:

— От у вас, мамо, нема, а в мене є хрещені тато.— Не дуже сміливо, але з почуттям повного права, підійшла до Олекси й довірливо притулилась до нього.

Сумно всміхаючись до Марти, він обняв Саньку за плечі.

— Тепер, Саню, я носитиму тобі гостинці й подарунки... бо ти моя хрещениця!

— Я не братиму шлюбу! — вирішила Санька.— З хрещеним татом краще!

— А й не треба,— сказав Олекса,— трапиться тобі п'яниця, битиме.

Того вечора в хаті, незримий, як дух, нечутно зітхав сум. І люди прислухалися до нього в терплячкім чеканні.

Олекса не захотів навіть почитати на сон. Вклався і, як побитий батьком хлопчина, нещасний, із думками про якусь далеку — навіки! — подорож, невдовзі заснув.

Вранці мучила його якась неозначена, мінлива, як хмарина на вітрі, думка. Тоскно було від неї на душі й мулько, ніби мав сказати собі чи людям щось важливе, а слова на ум не спливали.

Йй від цього все ество його було сковане, й рухи зв'язані, все чекав тих слів, і як тільки-но вони прийдуть — спадуть із нього пута.

Аж згодом згадав Козюренкові слова: «Велике діло — щоб навік! — чоловік сам-один не може...»

Йй згадалися молоді комсомольці, що приходили йому на поміч. І Марта зі своєю обіцянкою допомагати йому в усьому.

Чи ж завіхають вони на першість у роботі, що її розпочав він?

Ні.

Така була правда.

Й він зразу вловив за хвіст думку, що так довго вислизала від нього.

«Правда — це коли не я... не ти... а коли люди гуртом!»

І вже й не мучився, що вмре його ім'я, — слава людська не народжується в душі одного чоловіка, а тільки з вуст багатьох-багатьох, що поцінують людину за ті прикмети, про які вона й не здогадується. І нічого вже тут не вдієш — а хоч роздимайся пихою у вола, та більшим за те, що вартий, не станеш.

І не змушиш людей споминати тебе, й не купиш за життя посмертної приязні до себе ні злотом, ні сріблом, ні облесливим словом. І люди в твої земні дні теж не знають, чи продовжать твою пам'ять. І сьогоднішні облесники не продовжать твій вік, і вороги не вкоротять, бо й самі помруть.

Сьогодні ніхто нічого не знає, відатимуть тільки ті, що прийдуть узавтра. Навіть ставок, що ти започаткував, може залишитися без назви. Бо скільки ж усього на світі, що йому ні ймення, ані дна ні покришки.

Оце така, Олексю, правда, і якщо хочеш бути по цей бік од неї, то не думай, що буде по той бік.

Ой, гірко ж!

Тільки й залишається життя по цей бік — сама тільки робота. Заради людей добрих, за їхній вічний труд і божий розум, хоч відпущено їм так мало радощів, так мало світу — всього чотири життя робочої шкапи, всього один вік нерозумного гуся.

І наступного дня ківш за ковшем Олекся насипав землю в греблю нічийого — це він уже добре знав! — спільного, людського ставка.

— Но, конику, но! — Й, понад силу налягаючи на ручки скрепера, він нараз спіткнувся.

...А в цю мить...

...груди Олексі роздуло, ніби глигнул скаженої бурі, всередині щось тенькнуло й різонуло, наче впав на носок коси.

...два кістяки в смугастих піжамах штовхали тачку з кістяками голими. Мертва рука звисала з візка й синіми нігтями креслила по землі останній слід колишнього номера 32305.

І полилось у Олексу тепло, й текло, й текло, й текло, й тек!..

«Люди добрі, живіть!»

Й тоненько заголосив увесь світ — весільної. Ой жили вони в розлуці, а померли разом.

Й ударило йому в голову неймовірне світло, але від нього не боліли ні очі, ні душа.

Й світло говорило до нього.

Й він його слухав.

ЕПІЛОГ

— Павлуню, ай!..

Марусина як Марусина — тугі щоки, холодний тонкий носик, затінені карі довірливі (ні, не довірливі!) очі, чорне кучеряве тонке волосся з-під білої хустки над невисоким лобом, дитяча затятість, шістнадцять літ.

— Марусю, ходімо, Петро вже й гармошку застебнув!

— Ну й іди собі.— А проте ноги її самі несуть, грається власними пальцями на рівні грудей, бо Павлуньова рука вже охопила її плечі, негнучка, неспокійна, несміливо-настирна.

— Отак вулицею підемо й підемо й у чисте поле вийдем!

— Не піду, не піду, не піду!.. В тебе погане на мислі!

Його пальці охоплюють дівочі плечі тісніше, а далі клинцем підсовуються під її руки, прослизують під виріз кофтинки. Завмирають.

— Брись!..

Шістнадцять літ, а Павлуньові в ході доводиться коло неї вигинатися.

— Підемо до Копитенкового ставка, поглянемо, чи велика вода.

— Ай, боюсь! Дядька Олекси боюсь.

— Зі мною чого тобі боятися? Та й нікого він не скривдив живий, а мертвий — то й поготів.

— А від чого вони померли? Ще й не дуже старі..

— Од війни.

Замислилась Марусина, посмутніла.

— А наші тато — то ще й молодші загинули... Добре, що все кінчилось. Що більш ніколи не буде війни... А ти коли в армію?

— Ось після Жовтневих... А став глибокий. Знаєш, ось тут, коло гребельки, — то й з головою і з рукою!

— Й вербові кілки прийнялися.

В кінці греблі шумлять верби,
що я насадила...—

високим, чистим голосом завела дівчина. Й урвала. Знову замислилась.

— А ти мене ждатимеш? Це ж тіки три роки.

Косо скинула на нього очі, мовчить. Трохи згодом:

— Додому вже. Мати лаятимуть.

— Та! Мати собі кажуть, а ти слухай у третє вухо.

— Всі ви такі — аби наперекір!.. Та тільки в мене ти будеш шовковий!

Виктор Александрович Миняйло

Последний рубеж

Р о м а н

Издательство «Радянський письменник»

(На украинском языке)

Редактор Ю. С. Чикирисов
Художник В. М. Березовий
Художній редактор П. Х. Ткаченко
Технічний редактор О. К. Бищенко
Коректор Л. П. Яблонська

Информ. бланк № 1355.

Здано на виробництво 14.10.82. Підписано до друку 06.04.83.
БФ 50613. Формат 84×108^{1/32}. Папір друкарський № 3. Ака-
лемічна гарнітура. Високий друк. 10^{1/4} фіз.-друк. арк., 17,22 ум.-
друк. арк., 17,38 ум. фарб.-відб., 18,81 обл.-вид. арк. Тираж
. 65 000 пр. Зам. 2-363. Ціна в оправі 1 крб. 30 к.

«Радянський письменник», 252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52.

Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе, 310057, Харків-57,
вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Міняйло В. О.

М62 Останній рубіж і Роман.— К. : Рад. письменник,
1983.— 326 с.

Роман сучасного українського письменника повертає нас до суворих часів Великої Вітчизняної війни. Тяжко поранений партизан Олекса Колитенко повертається в рідне село, спалене фашистами. Колишній воїн іде уповноваженим у Стрижики, де згодом очолює колгосп, бореться з бандитами, вирощує перші врожаї хліба на звільненій від окупантів землі... Як пам'ять про нього залишається в селі викопаний ним ставок, названий Олексиним.

М 4702590200—053 11.83.
М223(04)—83

У2

1800.10.10.